

LUND UNIVERSITY

Glömda gudstecken : från fornkyrklig dopliturgi till allmogens bomärken

Skånberg, Tuve

2003

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Skånberg, T. (2003). *Glömda gudstecken : från fornkyrklig dopliturgi till allmogens bomärken*. [Doktorsavhandling (monografi), Centrum för teologi och religionsvetenskap]. Lunds universitets kyrkohistoriska arkiv.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

GLÖMDA GUDSTECKEN

Från fornkyrklig dopliturgi till allmogens bomärken

TUVE SKÅNBERG

Glömda gudstecken

**Från fornkyrklig dopliturgi
till allmogens bomärken**

Tuve Skånberg

Titelsidan: Bomärken från Medelpad, Älvsborgs lösen 1571
(Valter Bergsten: *Bomärken i Medelpad*, 1981)

Lund Universitets Kyrkohistoriska Arkiv
Allhelgona kyrkogata 8
S-223 62 Lund
Sweden

@ 2003 Tuve Skånberg

ISSN 0346-5438
ISBN 91-89515-06-4

Printed in Sweden
Studentlitteratur
Lund 2003

Innehållsförteckning:

Förord	7
1 Inledning. Frågeställning och forskningsläge	11
1.1 Disposition	18
2 Bomärken	21
2.1 Bomärkesforskningen och dess historia	22
2.2 Bomärkenas ålder	26
2.3 Före slutet av 300-talet?	36
2.4 Ägarmarkering med annat än bomärken	38
3 Källmaterialet	41
3.1 Sunnmøre, Norge	41
3.2 Åland, Finland	41
3.3 Medelpad, Sverige	42
3.4 Davos, Schweiz	43
3.5 Gotland, Sverige	43
3.6 Leksand, Sverige	44
3.7 Kvam, Norge	45
3.8 Helsingør, Danmark	45
3.9 Lockne, Sverige	46
3.10 Bristol, England	46
3.11 Lübeck, Tyskland	47
3.12 Norwich, England	47
3.13 Riga, Lettland	48
3.14 Sövestad, Sverige	48
3.14.1 Källorna	52
3.14.2 Sextio belägg av bomärken	53
3.14.3 Utvecklingen av Fogdegårdens bomärke	55
4 Metodologiska aspekter på bomärkenas arvgång och trädning	56
4.2 Trädning av bomärken	64
4.3 Metodologiska slutsatser	67
5 De 41 vanligaste bomärkestyperna i källmaterialet. Statistisk signifikans 65	70
5.1 "Kröning" av A och M med de 41 grundtyperna	79
5.2 Sammanfattning av genomgången av "kröning"	86
5.3 Belägg av de äldsta bomärkestyperna	87
5.4 Ålder och frekvens. Sammanfattande slutsatser	94
6 Jämförelse mellan bomärkestyper och medeltida symboler	96
6.1 Jämförelse med symboler på tidigmedeltida mynt	96
6.2 Jämförelse med symboler på medeltida kalenderstavar	103
6.3 Jämförelse med symboler ristade i tidigmedeltida norska stavkyrkor	109
6.4 Jämförelse med symboler på medeltida kyrkdörrar	112
6.5 Det medeltida jämförelsematerialet. Sammanfattande slutsatser	117
7 Reversibel tolkning av bomärkestyper i referensmaterialet	118
7.1 Förekomsten av symboler på tidigmedeltida mynt i referensmaterialet	118
7.2 Förekomsten av symboler på medeltida kalenderstavar i referensmaterialet	120
7.3 Förekomsten av symboler ristade i tidigmedeltida norska stavkyrkor i referensmaterialet	123
7.4 Förekomsten av symboler på medeltida kyrkdörrar i referensmaterialet	125
7.5 Reversibel tolkning av bomärkestyper. Sammanfattande slutsatser	126
8 Tolkning av bomärkestyperna	129
8.1 Treenighetssymboler	129
8.2 Kristusmonogram	131
8.2.1 och dess tolkning	134

8.3 Jesusmonogram	136
8.3.1 Tolkningen av bomärket ↯ som Jesusmonogram	138
8.4 Kors	142
8.5 Andra Kristusattribut	159
8.6 Mariamonogram	164
8.7 Mariaattribut	169
8.8 Helgon- och änglaattribut	170
8.9 Ytterligare fler?	176
 9 Hur länge känd?	 177
 10 Förkristen symbolik hos bomärken?	 181
 11 Prövning mot Gruddbo bys bomärkesbelägg	 197
 12 Sammanfattning	 202
 13 English summary	 213
 Och till vad nytta? Avslutande ord om tillämpning	 215
 Otryckta källor	 219
Litteratur och tryckta källor	219
Periodica	234
 Register över symboler	 236

Förord

Jag tror det började en regnig novembermåndag 1988. Jag satt, som flera andra lediga måndagar, på ett arkiv och släktforskade. Just denna måndagsförmiddag satt jag vid en mikrofilmsprojektor i Ystads stadsbibliotek och rullade fram 1747 års mantalslängd för Malmöhus län, när jag fann att en avlägsen släkting Mårten Olsson undertecknat med sitt bomärke Ɔ för Sövestad nr 24, fogdegården i socknen. Nyfikenheten var väckt och jag började anteckna socknens olika bomärkesbelägg allt eftersom de dök upp i handlingarna.

Som teolog kunde jag inte låta bli att fundera över figurerna som ett efter ett blev lagda till den lilla samlingen. Där var en triangel, där var ett kors, det där såg nästan ut som ett spegelvänt Kristusmonogram... Andra bomärken gav inga särskilda associationer. Jag började söka och samla på mig böcker och artiklar om bomärken och med bomärkesuppteckningar, allt i hopp om att finna svaret på vad bomärkesbeläggen egentligen föreställde, och hur det kom sig att just dessa figurer valts att signera med. När jag 1990 började min forskarutbildning i kyrkohistoria föll det sig naturligt att borra vidare i frågan om bomärkenas eventuella betydelse. 1997 hade jag samlat 6000 bomärkesbelägg som låg till grund för en licentiatuppsats.¹ Som grund för denna doktorsavhandling ligger totalt 27 595 bomärkesbelägg. Nu finns en helt annan möjlighet att med god statistik analysera olika förekommande typer, än 1990 då jag kände till ett 60-tal belägg från Sövestad.

Det som började som några bomärkesbelägg komna ur valhända skånska bondnävar visade sig vara ett fascinerande källmaterial, med ett hittills nästan utforskat symbolförråd. Vyerna vidgade sig snabbt. Omfattningen och spridningen av bomärkesbruket var långt större än jag kunnat ana, likaså det historiska perspektivet, för att inte tala om det teologiska djupet. Jag hoppas i boken kunna visa att vi i bomärkena har ett hittills närmast oupptäckt och utforskat unikt källmaterial med Europas glömda gudstecken.

Säkert kommer någon läsare att önska att de olika tecknen var verbaliserade, så att jag efter varje tecken skrivit ut dess beteckning med vanliga, latinska bokstäver. Men det låter sig inte enkelt göras.

¹ Tuve Skånberg: *Kamp och interferens. En avhandling om spänningen mellan kristna och förkristna symboler brukade som bomärken, med utgångspunkt från bomärkesbeståndet i Sövestads socken, Skåne* (Lunds universitet 1997)

Tecknen kan ha olika beteckningar beroende på i vilket sammanhang, på vilken plats och i vilken tid de uppträder. $\star$ kan betecknas som Davidsstjärnan, *Magen David*, hexagram, eller två trianglar. Vi kan benämna ϕ som soltecken, gyllentalet 19 på medeltida kalenderstavar, Mariabeteckning på kalenderstavar, variant av tidig dansk form av m-runan, fördubbling av Chi-Rhomonogram, eller variant av Mariamonogram. $\uparrow$ kan vi välja att se som torsruna eller torskors, men också som variant av Taokors, eller en treenighetssymbol. Ska vi kalla $\star$ *Pentagram*, Salomos sigill, *Pentalfa*, Jungfru Marie vapen, eller en evighetsslinga? Och vad betyder ∇ ? Kanske det är en m-runa, ett gaffelkors, ypsilon-kors, livsträdkors, mässhakekors, en treenighetssymbol, eller ett tecken för Mariadagarna på kalenderstavarna, en Mariaruna? Eller har tecknet kommit upp-och-ner och ska läsas $\nwarrow$?

Dessutom skulle färdiga utskrivna verbaliseringar och beteckningar av de förekommande tecknen motverka avhandlingens syfte, nämligen att ta reda på vad tecknen betyder när de används som bomärken. Orden riskerar att styra tanken. I min licentiatuppsats 1997 använde jag den vedertagna och välgrundade beteckningen för vissa tecken i tron att beteckningen också sa något om symbolinnehållet. Den attityden visade sig leda fel. Man kan inte, exempelvis, utgå från att en odalruna $\times$ är en odalruna eller att en torsruna $\uparrow$ är en torsruna, eller att den heraldiska figuren varghake ∇ är en varghake.

Den enda hållbara attityden är att utgå från att man ingenting vet om tecknens betydelse, och så förutsättningslöst pröva hur tecknen ska skrivas och med vilken tolkningsnyckel de ska tydas.

Vi kommer i avhandlingen att möta mer än 230 olika tecken och varianter av tecken som kommer att kunna bestämmas till ett 80-tal bomärkestyper. Ett 80-tal bomärkestyper är ganska många att hålla reda på. Man kan jämföra med runalfabetet *futharken* med 16 runor, det grekiska alfabetet med 24 bokstäver, eller det hebreiska alfabetet med 22 konsonanter. Det tar sin tid att lära sig skilja mellan *Chet* η och *He* η i det hebreiska alfabetet, samt *Zeta* ζ och *Xi* ξ i det grekiska alfabetet. Då är det inte konstigt om det tar lite tid och kan vara ansträngande att tränga in i bomärkenas symbolvärld, som varit bortglömd i femhundra år. Som vi strax ska se finns det dessutom forskare som faktiskt förnekar att en sådan symbolvärld över huvud taget existerar.

Vi får glädja oss åt att vi inte ska försöka tränga in i kinesiskans 49 000 skrivtecken, varav de 10 000 första räknas som de mer elementära.²

Skulle det likväl bli ogörligt att hålla tecknens utseende i minnet kan man titta sist i avhandlingen för en förteckning över de bomärken och symboler som förekommer i boken. Men – det är som att läsa upplösningen på en deckare i förväg ...

Jag har som nämnt arbetat på avhandlingens ämne sedan 1990 då jag publicerade ett 60-tal bomärkesbelägg från Sövestads socken i Skåne.³ Samma år blev jag antagen av professor Ingemar Brohed som doktorand i kyrkohistoria vid teologiska fakulteten vid Lunds universitet. 1996 övertog professor Anders Jarlert handledarskapet, och det är med tacksamhet och glädje jag ser tillbaka på den långa tiden av vägledning, uppmuntran, litteratur- och metodförslag, och också de återkommande diskussionerna i seminariegruppen. Tack!

Ganska snart stod det klart att det var mycket få som forskat kring bomärken eller angränsande områden. En av de få är Lennart Karlsson, docent vid Statens Historiska Museum i Stockholm, som forskat på de symboliska bilder och tecken som förekommer på medeltida kyrkdörrar. Jag är mycket tacksam för de många samtal vi haft genom åren om enskilda tecken och deras tydning. Tacksam är jag också till en annan forskare med sådan specialistkompetens, heraldikern fil.dr. Jan Raneke, Lomma, som också följt forskningsarbetet sedan dess begynnelse med många goda uppslag och råd.

Förutom de nämnda har också andra forskare inom olika discipliner läst avhandlingen och gett synpunkter och tips. Under de fyra år, 1998-2002, som jag hade förmånen att få delta i arbetet för Riksbankens jubileumsfond hade jag glädjen att i beredningsgruppen för humaniora regelbundet möta jubileumsfondens ordförande professorn i allmän rättslära i Uppsala Stig Strömholm, professorn i historia i Lund Bengt Ankarloo, professorn i etnologi i Stockholm Barbro Klein, professorn i praktisk teologi i Åbo Gustav Björkstrand, professorn i arkeologi i Umeå Noel Broadbent och förste antikvarien vid Riksantikvarieämbetet i Stockholm Ingrid Sjöström, som alla varit vänliga nog att läsa avhandlingen. Jag är mycket tacksam för de goda synpunkter jag har fått.

² Men vi kommer dock inte i boken att helt undgå runor, samt grekiska och hebreiska bokstäver. Och faktiskt inte ens kinesiska ...

³ Tuve Skånberg: *Sövestads by och dess gamla fogdesläkt* (Kristianstad 1990) sidorna 32-38. Traderingen av ett av dessa bomärken är närmare utredd i Tuve Skånberg: "... till enn nådigh Lösen." *Måns Bonde till Traneberg och konflikten med Gustav Vasa* (Kristianstad 2001) sidorna 89-91.

Jag vill också varmt tacka Dr Stephen Heath, president vid Jesus College i Cambridge, för vistelsen vid Jesus College som Member of High Table i juli och augusti 2001, och för inbjudan som Visiting Fellow vid CARTS, Faculty of Divinity i Cambridge samma tid för att forska kring engelska bomärken. Att under denna tid dagligen ha tillgång till universitetsbiblioteket och ett kontor med dator på fakulteten, liksom de dagliga middagssamtalen vid Jesus College med fellows från olika discipliner, gav förutsättningar utöver det vanliga för att slutföra avhandlingen.

Ett varmt tack också till mina goda vänner Rune W. Dahlén, högskolelektor i kyrkohistoria vid Teologiska Högskolan i Stockholm, och fil.lic. Per Landgren, riksdagsledamot från Göteborg, som med argusögon har korrekturläst delar av manus. Per har särskilt granskat de latinska citaten.

Sist, men inte minst, vill jag tacka min fru Eva och barnen Sara, Maria och Samuel för deras stora tålamod under arbetet, och för glada tillrop och uppmuntran. Ett särskilt tack till Samuel som datordesignat alla bomärken och symboler, och därmed gett de praktiska förutsättningar som krävts för att kunna hantera och analysera de stora mängderna bomärkesbelägg.

Några praktiska tips också för den som inte till vardags brukar läsa avhandlingstexter. De behöver inte vara svårare att läsa än vilken text som helst, men för allt som påstås eller hänvisas till måste det finnas källreferenser – därav alla noterna som vid första anblicken kan se oöverstigliga ut. Det kan vara bra att veta att för sammanhangets skull är det inte nödvändigt att läsa noterna. Man kan helt enkelt hoppa över dem och ändå ha behållning av framställningen.

Men vill man veta varifrån en uppgift kommer så läser man noterna så här: en not med t.ex. Karlsson (1988) I: sid 276 betyder att uppgiften är hämtad ur Lennart Karlssons bok *Medieval ironwork in Sweden*, tryckt 1988, del 1 sidan 276. Boken finner man i litteraturförteckningen i slutet av avhandlingen under K som i Karlsson. För övrigt är alla boktitlar skrivna med *kursiv* text. Det är också meningen att **1.1 Disposition** ska underlätta för läsaren att följa framställningen. Kör man fast kan man återvända dit för att hitta den röda tråden.

Skillinge Trettondagen 2003

Tuve Skånberg

1 Inledning. Frågeställning och forskningsläge

För de flesta idag är bomärken en okänd företeelse. Kanske man har en vag föreställning om att ett bomärke var det kryss som den som förr inte kunde läsa och skriva undertecknade med. Kanske har man, som jag, träffat på bomärken i samband med släktforskning, på någon gammal bouppteckning eller i en mantalslängd. Eller möjligen har man efter ett lyckat bud på en auktion ropat in en antik träskål, och när man vänder på skålen så finns det där. Ett omsorgsfullt inskuret tecken. Ett bomärke.

Varför finns det där, frågar man sig, och vad betyder det? Har man tillfälle jämför man med andra bomärken, på andra skålar och stänkor, eller i andra bouppteckningar och jordaböcker. Så upptäcker man att det ena bomärket inte verkar vara likt det andra, att trots att tecknen påminner om varandra är de individuellt utformade. Den verkligt nyfikne och ambitiöse kanske bläddrar upp sitt uppslagsverk under ”bomärke” och läser några korta rader om allmogens egendomsmarkering.

Ungefär så kan tankarna gå vid mötet med ett eller annat bomärke. Det kan vara det sista vi någonsin egentligen funderar över dem – eller det första i en lång, fascinerande bekantskap.

Denna bok är skriven just med ambitionen att komma steget längre, upptäcka vad bomärkena står för. Och, om möjligt, att tyda bomärkenas mening och betydelse.

Låt oss alltså börja vårt sökande efter bomärkenas betydelse i den kulturmiljö där de sist blev sedda, hos allmogen här i Norden.

I de gamla byarnas täta gemenskap var det nödvändigt att märka jordbruksredskap, kärl, skålar, husgeråd, textil och annat lösöre. Bomärkenas främsta uppgift var att markera tillhörighet, och man brände, skar eller sydde in bomärket, alltefter materialet. Ovanför dörren till stugan, på dörrträet, fanns gårdens bomärke inskuret, bomärken användes som gränsmarkeringar och de fanns på ”knävlingarna” - de trästavar som byns ålderman hade om hand. På dessa knävlingar gjorde han skåror om inte den gemensamma byordningen hade följts, ett slags anteckningsbok till grund för böter. Av bomärkenas utformning märks att de formats primärt för att skäras in i trä, liksom runorna, och att därför bågar och cirklar, som är svårare att skära i trä, är mer ovanliga. Härigenom skiljer sig bomärkenas grafiska utformning från till exempel de heraldiska vapnen, som målades.

Bomärkena fungerade också som juridiskt bindande signatur, på samma sätt som namnteckningen idag. Vid köp, i rättsliga sammanhang och vid intyganden undertecknade man med sitt bomärke. Att man undertecknade med sitt bomärke hängde naturligtvis ofta samman med att man inte behärskade skrivkonsten, men också långa tider efter läskunnighetens inbrott i Sverige genom 1686 års kyrkolag finner vi exempel på att man ändå valt att underteckna med sitt bomärke.⁴

I reliktområden som Sollerön i Dalarna fanns ännu 1938 en levande bomärkestradition,⁵ ett arv som Sollerön ännu vårdar.⁶

Enligt de flesta forskares bedömning nådde bomärkesväsendet sin största utbredning i Europa vid slutet av 1500-talet.⁷ Med läsfärdighetens inbrott från slutet av 1600-talet skedde en successiv nedgång av bomärkesbruket. Under nedgångsperioden på 1700-talet synes bomärkenas knytning till släkten ha blivit lösare, och bomärket knöts mer till gården (vilket dock i de flesta fall sammanföll). Man ansåg det tydligen ibland alltför arbetsamt att märka om alla bruksföremål om gården bytte ägare, utan valde att anta det bomärke som gårdens förre bonde brukat, vilket inte sällan var den nye bondens svärfar. Det betyder dock inte att bomärket enbart användes för att märka gårdens tillhörigheter. Fortfarande använde bonden bomärket för att signera, skillnaden mot tidigare var strängt taget bara att arvskontinuiteten av bomärket från hans far och förfäder brutits och att det bomärke han antagit valts av praktiska skäl. Bomärket hade vid denna tid börjat mista sin identitetsbärande funktion; självkänsla och identitet knöts istället alltmer till det egna skrivna namnet, eller initialerna. Före 1700 ärvdes, som vi nyss nämnt, bomärket från far till son eller svärson. Kvinnorna brukade i förekommande fall sin makes eller fars bomärke.⁸

Man kan få intrycket att bomärkena bara användes av bönder, eller av köpmän (som den engelska termen Merchant Mark ger vid handen). Så var dock inte fallet. Bomärken användes under medeltiden av alla - kungar och biskopar, bönder och drängar, köpmän och präster, adelsmän likaväl som borgare, män som kvinnor.⁹ Somliga forskare har därför föreslagit att tecknen skulle kallas något annat än det svenska ”bomärke”, tyska ”Haus – und Hofmarke” eller engelska ”Merchant Mark”. Bland förslagen finns

⁴ Nicolovius (1957) sid 39. Egil Johansson (1977) och (1988) har utrett läskunnighetens inbrott i Sverige med början under 1600-talets slut genom husförhören, och med ett fullständigt genombrott under mitten av 1800-talet även för skrivkunnigheten. Se även Skånberg (1990) sid 32.

⁵ Rehnberg (1938)

⁶ Lindholm (1976) sid 43

⁷ Nahlén (1992) sid 34

⁸ Skånberg (1990) sid 32

⁹ Att också adelsmän vid sidan om sitt heraldiska vapen hade sitt bomärke styrks av Homeyer (1870) sid 355 ff, 403, Ticehurst (1933) nr 14, 18, 24, 25, 34, 36 m.fl., Davies (1935) sid 79, 85, Kuhlicke (1952) sid 68, Tønnesen (1968) sid 30, Lindholm (1976) sid 11

”personmärke”, ”identitetsmärke” eller ”ägarmärke”.¹⁰ Eftersom de äldre begreppen är så etablerade har dock dessa beteckningar fått bestå.

Med tanke på hur allmänt utbrett bomärkesbruket var ännu på 1600-talet, är det märkligt att forskningen kring bomärken varit så blygsam, särskilt i Norden där bomärkesbruket levtt kvar längst. En presentation av bomärkesforskningens aktuella forskningsläge kan tyvärr göras tämligen kortfattad.

En sammanfattning av den akademiska forskningens ståndpunkt i denna och liknande historiska frågor torde man bäst söka i *Kulturhistoriskt Lexikon för Nordisk Medeltid* (1957). C. G. U. Scheffer konstaterar i artikeln ”bomärke” att bomärkesforskning i akademisk mening i stort sett inskränker sig till professor Carl Gustav Homeyers verk *Die Haus- und Hofmarken* (1870). För svenska förhållanden hänvisar Scheffer till professor Mats Rehnbergs (1938) undersökning av 76 bomärken i Gruddbo by på Sollerön, som en av de få akademiska undersökningar som utförts i Norden.¹¹ Rehnberg formulerar sin slutsats, byggd uteslutande på detta material,¹² så:

Man har ofta försökt finna likheter mellan enskilda bomärken och föregivna symboliska figurer, runtecken etc. Det har emellertid icke gått att påvisa något som helst bindande bevis för sammanhang mellan bomärkets yttre form och någon dylik inre betydelse. Då man med några streck, helst raka, vill skapa ett tecken eller märke, sker detta säkerligen i de allra flesta fall ganska slumpartat, och helt naturligt kan likartade märken uppstå på vitt skilda platser.¹³

Scheffers kortfattade artikel i ovan nämnda, annars mycket omfattande, lexikon konstaterar likheter mellan bomärken och runor, samt även i vissa fall med symboliska tecken som hakkors, pentagram, kors, trepass, trianglar och dylikt. Utifrån Rehnbergs och andras arbeten sammanfattar Scheffer den hittills i akademiska kretsar oprövade meningen så: ”Bomärken torde dock som regel icke ha någon självständig betydelse”.¹⁴ Johannes Nahlén beskriver forskningsläget 1992:

Olika försök till systematik av bomärkesformer har emellertid misslyckats, eftersom man inte kunnat påvisa någon direkt anknytning till ett speciellt område, varifrån märkesformerna skulle kunna ha hämtats.¹⁵

¹⁰ Personal mark, Rylands (1911) sid 1. Identification mark, Stevenson (1954) sid 103. Identity mark, personal mark, ownership mark, Frank Girling i förordet till Elmhirst (1959) sid VII. Marques de Propriété, Rylands (1911) sid 4.

¹¹ Rehnberg (1938), se även Rehnberg (1951)

¹² Rehnberg (1951) sid 206: ”Denna studie kommer uteslutande att behandla vissa rön beträffande bomärken, byggda på erfarenheter från Sollerö socken och speciellt Gruddbo by”.

¹³ Rehnberg (1951) sid 205

¹⁴ Scheffer (1957) spalt 73

¹⁵ Nahlén (1992) sid 42

Uppgivenheten att någonsin finna lösningen på hur bomärken ska kunna identifieras och bestämmas till sin symboliska betydelse är utbredd bland bomärkesforskare, alltifrån Oxfordforskaren och prästen James Dallaway 1793 till Johannes Nahlén 1992.¹⁶ Trots misströstan anar man att lösningen skulle vara av stort värde, i någon mån att jämföra med Schliemanns upptäckt av Troja.¹⁷

Trots att de enskilda bomärkesforskarna kan anse det näst intill uteslöst att kunna avlocka bomärkena deras betydelse, innebär inte det att de allra flesta ändå inte skulle ha mer eller mindre välunderbyggda antaganden om att ha identifierat åtminstone någon eller några enstaka bomärkestyper, allt utifrån det bomärkesmaterial de haft att tillgå.

Av tjugotalet bomärkesforskare har alltså flertalet menat sig ha identifierat det kristna korset ✝ bland bomärkena,¹⁸ liksom även pentagrammet ☆ .¹⁹ Många kommenterar ett bomärke ⚡ eller vänt ⚡ , som Homeyer (1870) menat sig identifiera som en merkuriestav.²⁰ Det är inte heller ovanligt att

¹⁶ Dallaway (1793) sid 120: "To arrange or class the marks would be no easy task ... Nothing can be more fanciful than their form, composed of lines joined together in a shapeless figure which defies description", Ewing (1852) sid 179: "With regard to their form there appear to have been no fixed rules, but this depended entirely upon the fancy of the merchant", Rylands (1911) sid 4 citerar instämmande Dallaway (1793), Ruppel (1939) sid 7: "Der Sinn der Hausmarke ist trotz einhundertjähriger Forschung noch nicht erschlossen", Kuhlicke (1952) sid 60: "Not much has been done to solve the problem of their origin and significance or to classify them in a satisfactory way", Lindström (1964) sid 133 noterar att det ifråga om bomärkenas betydelse råder olika "meningar i denna fråga, både för och emot, men så länge forskningen icke framlagt något enskilt arbete för detta spörsmåls belysande, lämna vi det därhän", Girling (1964a) sid 27: "It may be said that in the study of merchant marks and of personal marks in general, we are still at the stage of collecting data", Tønnesen (1968) sid 7: "Et af de områder inden for symbolikken, der nu helt er forsvundet, er bomærket, symbolet for den enkelte person", sid 8: "Videnskabsmænd indenfor den egentlige historieforskning, genealogien og kunsthistorien og andre områder står ofte over for et bomærke, hvis identifikation ville betyde så uendelig meget, men som de for det meste må give op over for. Det ideelle, men vistnok uopnåelige mål må være, om samtlige overleverede bomærker kunne offentliggøres på en anskuelig måde. Nyttens af et sådant arbejde ville være betydelig", Guler (1992) sid 12: "Die Hauszeichen sind zweifellos ein Kulturgut mit grosser Tragweite. Leider können wir sie nur aus der Retrospektive angehen. Die 'mysteriösen' Zeichen sind nur noch stumme Zeugen und geben ihr ganzes Geheimnis vermutlich nie mehr preis".

¹⁷ Davies (1935) sid 44: "Here is put down all that we have been able to discover of the matter of origins, without, however, having been able to arrive at any definite conclusion, as also seems the case with former writers on the subject. ... As for conjectures in general one does not know how far they may be useful to those who know how to use and co-ordinate the ideas that may be derived from them. Without presuming to compare the little with the great, there is no harm in reminding the sceptical of the discoveries of Troy by Schliemann, the Palace at Knossos by Evans, the Serapeum of Memphis by Mariette, perhaps by reason of a small clue which had hitherto been overlooked by others." Tønnesen (1968) sid 8: "... et bomærke, hvis identifikation ville betyde så uendelig meget".

¹⁸ Homeyer (1870) sid 33, Davis (1893) sid 51, Rylands (1911) sid 18, 32, Hudd (1911) sid 32, 101, Larsson (1927) sid 19, 30, Sisson (1929) sid 6f, Davies (1935) sid 34, Kuhlicke (1952) sid 61, Stevenson (1954) sid 103 f, Bannbers (1957) sid 303, Girling i förordet till Elmhirst (1959) sid VIII, Tønnesen (1968) sid 31, Ullén (1987) sid 87, Nahlén (1992) sid 44, Dahl (1994) sid 9

¹⁹ Homeyer (1870) sid 33, Hudd (1911) sid 32, Larsson (1927) sid 19, 30, Davies (1935) sid 85, Strømme (1943) sid 9, Kuhlicke (1952) sid 61, Bannbers (1957) sid 302, Wallgren (1965) sid 26, Tønnesen (1968) sid 31, Bergsten (1981) sid 13, Nahlén (1992) sid 50, Dahl (1994) sid 9

²⁰ Homeyer (1870) sid 33, Davis (1893) sid 51, Hudd (1911) sid 32, Sisson (1929) sid 22, Kuhlicke (1952) sid 64, Stevenson (1954) sid 106, Elmhirst (1959) sid 5, 34, Wallgren (1965) sid 23

forskarna kommenterar hakkorset 卐 ,²¹ cirkeln $\bigcirc$,²² samt triangeln Δ ,²³ som Gröndell identifierar som en treenighetssymbol. Ett bomärke av en A-typ, som $\mathbf{A}$ eller $\mathbf{\Lambda}$,²⁴ känns igen som Ave Maria monogram (Tønnesen) eller som en Kristusbeteckning (Grandell). De engelska forskarna har tidigt identifierat frekventa engelska bomärken med *Agnus Dei*-motivet Agnus Dei ,²⁵ samt Kristuslammets segerbaner segerbaner .²⁶

Andra bomärkestyper som någon eller flera enskilda forskare menat sig identifiera är hexagrammet $\star$,²⁷ Taokorset T ,²⁸ Mariamonogram som M ,²⁹ och M ,³⁰ skepp i olika utföranden skepp ,³¹ solkors $\oplus$,³² ankare som symbol för trons hopp ankare ,³³ Kristusmonogram K ,³⁴ H ,³⁵ ”the sacred heart of Jesus” HJ ,³⁶ triquetra triquetra ,³⁷ hakkorsvarianter som H ,³⁸ och H ,³⁹ Kristusmonogrammet K ,⁴⁰ Mariabeteckningen Φ ,⁴¹ Petri nyckel K ,⁴² Fleur-de-lys Fleur-de-lys ,⁴³ labarumkors L ,⁴⁴ m-runan M ,⁴⁵ lothringenkorset L ,⁴⁶ K ,⁴⁷ Kristusmonogrammet K ,⁴⁸ X ,⁴⁹ H ,⁵⁰ bokstaven *omega* Ω ,⁵¹ samt ** .⁵² Åtskilliga pekar också på likheter med runornas utförande, men utan att närmare identifiera hur bomärkena förhåller sig till dessa.

²¹ Larsson (1927) sid 19, 30, Davies (1935) sid 85, Kuhlicke (1952) sid 61, Wallgren (1965) sid 24, Tønnesen (1968) sid 31, Nahlén (1992) sid 44, Dahl (1994) sid 9

²² Hudd (1911) sid 32, 101, Larsson (1927) sid 19, 30, Elmhirst (1959) sid 4, 34, Girling (1964b) sid 104, Nahlén (1992) sid 49

²³ Hudd (1911) sid 32, 109, Tønnesen (1968) sid 31, Grandell (1982) sid 112, Nahlén (1992) sid 49, Dahl (1994) sid 9

²⁴ Hudd (1911) sid 115, Elmhirst (1959) sid 6, Tønnesen (1968) sid 18, Grandell (1982) sid 112

²⁵ Davis (1893) sid 53, Hudd (1911) sid 32, 101, Girling (1964b) sid 104

²⁶ Rylands (1911) sid 31, Hudd (1911) sid 101, Kuhlicke (1952) sid 66

²⁷ Davies (1935) sid 87, Bannbers (1957) sid 302, Nahlén (1992) sid 50

²⁸ Davis (1893) sid 53, Kuhlicke (1952) sid 68

²⁹ Hudd (1911) sid 118, Girling (1964b) sid 106 (med reservation),

³⁰ Grandell (1982) sid 111

³¹ Hudd (1911) sid 36, Girling (1964b) sid 104

³² Davies (1935) sid 34, Elmhirst (1959) sid 3,

³³ Davies (1935) sid 88, Grandell (1982) sid 112

³⁴ Davies (1935) sid 83, Bannbers (1957) sid 304

³⁵ Davies (1935) sid 43, Grandell (1982) sid 112

³⁶ Stevenson (1954) sid 106, Elmhirst (1959) sid 12, 34,

³⁷ Bannbers (1957) sid 305, Nahlén (1992) sid 50

³⁸ Bannbers (1957) sid 305, Wallgren (1965) sid 24

³⁹ Bannbers (1957) sid 305, Wallgren (1965) sid 24

⁴⁰ Elmhirst (1959) sid 3, Wallgren (1965) sid 24

⁴¹ Elmhirst (1959) sid 2, Grandell (1982) sid 112

⁴² Rylands (1911) sid 37

⁴³ Hudd (1911) sid 32, 109,

⁴⁴ Sisson (1929) sid 7

⁴⁵ Strømme (1943) sid 27

⁴⁶ Kuhlicke (1952) sid 66

⁴⁷ Bannbers (1957) sid 305

⁴⁸ Tønnesen (1968) sid 38

⁴⁹ Grandell (1982) sid 112

⁵⁰ Nahlén (1992) sid 49,

⁵¹ Nahlén (1992) sid 47

⁵² Nahlén (1992) sid 44

Särskilt analytiskt kreativa synes forskare som Hudd (1911) och Davies (1935) ha varit, som vardera upptar förslag på ett tiotal identifieringar av bomärkestyper varav de är först med sex egna. Men även dessa forskare är försiktiga att hävda att bomärkena har haft den betydelse de tyckt sig se hos somliga av dem.⁵³

Man kan vidare av referenserna notera att forskarna i stort arbetat ovetande om övriga bomärkesforskares rön, med undantag för Homeyers pionjärbete från 1870 som de flesta haft vetskap om. Man har känt till sina egna förslag till identifieringar, och därutöver bara någon eller ett par andra forskares identifieringsförslag, och alltså inte, som vi här ovan, haft tillgång till en sammanställning av ett drygt trettiotal.

Två forskare, Charles Sisson (1929) vid universitetet i Oxford och W. B. Stevenson (1954) vid universitetet i Glasgow, har till synes oberoende av varandra⁵⁴ skrivit artiklar som tyvärr så gott som fullständigt undgått senare forskares uppmärksamhet. Trots att artiklarna bara är på tjugotalet sidor vardera är såväl det använda källmaterialet som analyserna anmärkningsvärt goda. Sisson redovisar på det begränsade utrymmet en stor förtrogenhet med jämförelsematerial från såväl antikens författare och papyrer, medeltidens anglosaxiska diplom och isländskt kvarlevande bomärkesbruk. Stevenson redovisar ett helt självständigt bomärkesmaterial från det medeltida Skottland, där bomärkesbruket på isolerade orter överlevt ända in på 1890-talet.

Sisson och Stevenson delar inte övriga bomärkesforskares uppgivna hållning inför möjligheten att bestämma bomärkenas symboliska betydelse och deras ursprung. Båda ser bomärkesbrukets ursprung i det av kyrkan påbjudna korstecknandet av dokument som utvecklats till personliga varianter av korset.

Sisson:

The subsequent history of the seal illustrates a conflict between the personal seal or individual *signum*, and the cross, as evidence of authenticity. Seals themselves begin to show a marked variety of crosses.⁵⁵

⁵³ Hudd (1911) sid 101: "Whether certain particular figures of frequent occurrence, such as the Agnus Dei, the V or double V-like base, the triangle, the crescent, or the circle had any particular meaning is not very clear", Davies (1935) sid 103: "We have endeavoured to adhere to the subject in hand, but it has been none too easy ... In the case of our subject, how is it possible to say what was in the mind of these artists, when pagan and Christian ideas as exhibited in symbols and emblems are inextricably mingled..."

⁵⁴ De saknar såväl gemensamma referenser som referenser till varandra

⁵⁵ Sisson (1929) sid 10

Stevenson:

Identification marks may be described as artificial marks placed on animals or material objects to show that these are the property or the product of some particular person or group of persons or to prove some other connection between the marked object and a particular person or group of persons. In Europe a remarkable new system of linear identification marks originated perhaps in the beginning of the 13th Century or somewhat sooner. They served the purpose of signatures. They were used by all classes of people ... The originators of this system and its place of origin are uncertain. Possibly it was an extension of a system of documentary signature marks, which began as clerical signature crosses and were already being introduced into every European country by the international clergy of the Roman church. Certainly the clergy are likely to have been agents in the rapid spread of the new system.⁵⁶

Även om alltså de flesta bomärkesforskare noterat korsets rika förekomst bland bomärkena,⁵⁷ har ingen som Sisson och Stevenson använt korset som nyckel till att förstå bomärkesbruket som sådant.⁵⁸

Som vi såg ovan har alltså nordisk vetenskap, så som den formulerats av Rehnberg, och efter honom av Scheffer och Nahlén, deklarerat att bomärkenas yttre form är slumpmässig och saknar inre betydelse.

Å andra sidan har enskilda forskare tyckt sig kunna urskilja någon eller några av sammanlagt drygt trettioåttio olika bomärkestyper. Engelska och skotska forskare som Sisson och Stevenson har även formulerat en hypotes att bomärkenas ursprung skulle vara att söka i det kyrkliga bruket att korsteckna dokument, där sedan korstecknet utvecklats till att bli personligt varierat. Stevenson antar som en möjlighet att detta bomärkesbruk varit ett projekt för den romersk katolska kyrkan som genomförts av dess präster i Europas olika länder.

Huvudsyftet med denna doktorsavhandling blir därför att pröva Rehnbergs med fleras radikalskeptiska hållning till bomärkenas eventuella betydelse, samt att pröva om Sissons och Stevensons hypotes om ett kyrkligt ursprung för bomärkesbruket kan styrkas.

Avhandlingens huvudfrågeställning är därför: *Kan det bevisas att bomärken inte enbart är slumpvis valda figurer, med blott och bart den praktiska funktionen att signera med och att ange ägande?*

Som en följd av huvudfrågeställningen kommer avhandlingen också att ta upp frågeställningar som: *Kan det påvisas att bomärken traderats från*

⁵⁶ Stevenson (1954) sid 103

⁵⁷ Homeyer (1870) sid 33, Davis (1893) sid 51, Rylands (1911) sid 18, 32, Hudd (1911) sid 32, 101, Larsson (1927) sid 19, 30, Sisson (1929) sid 6 f, Davies (1935) sid 34, Kuhlicke (1952) sid 61, Stevenson (1954) sid 103 f, Bannbers (1957) sid 303, Girling i förordet till Elmhirst (1959) sid VIII, Tønnesen (1968) sid 31, Ullén (1987) sid 87, Nahlén (1992) sid 44, Dahl (1994) sid 9

⁵⁸ Stevenson (1954) sid 104: "Crosses are a fundamental element."

generation till generation? Har bomärken en ursprunglig betydelseladdning, och i så fall en kristen sådan? Kan bomärken bestämmas till ålder och idémässig bakgrund? Har de någon apotropaisk, ontavvärjande, funktion, utöver sin praktiska funktion? Kan de indelas i undergrupper?

I 2.1 kommer vi att ytterligare fördjupa oss i bomärkesforskningen och dess historia.

1.1 Disposition

Den disposition som avhandlingen i den fortsatta framställningen följer innebär att vi, efter denna inledning och presentation av forskningsläget, under kapitel 2 tar upp bruket av bomärken. I 2.1 får vi en fördjupad inblick i bomärkesforskningens historia och omfattning. I kapitlen 2.2 och 2.3 söker vi bestämma bomärkenas ålder och tidigaste ursprung. I 2.4 konstaterar vi att det förekommer ägarmarkeringar som inte är bomärken, såsom olika klipp i öronen på får och boskap, eller snitt i svanars simfötter.

I kapitel 3 presenteras källmaterialet från Sunnmøre (Norge), Åland (Finland), Medelpad (Sverige), Davos (Schweiz), Gotland (Sverige), Leksand (Sverige), Kvam (Norge), Helsingør (Danmark), Lockne (Sverige), Bristol (England), Lübeck (Tyskland), Norwich (England), Riga (Lettland), samt Sövestad (Sverige). Detta källmaterial utgör sammanlagt ett referensmaterial på 27 595 bomärken.

I kapitel 4 söker jag utreda de metodologiska aspekterna på bomärkenas arvgång och trädning, en framställning som i 4.3 leder fram till slutsatsen att bomärken ärvdes inom släkten eller ätten, och att nästa generation söner behöll grundmärket, men skapade individuell variation genom att tillfoga bistreck till grundmärket, eller någon gång dra ifrån. Bomärkena traderades alltså från generation till generation, i huvudsak från far till son, men även ibland från far till styvson eller svärson. Den metodik för bomärkesforskning vi kan formulera ur andra närliggande metodiker går ut på att först klargöra bomärkesbrukets geografiska utbredning, sedan klassificera och isolera de enklaste tecknen genom att undersöka deras frekvens, för att därefter tolka de identifierade tecknen utifrån deras kontext och med hjälp av samtida källor, samt med samlingar av kända tecken. Till sist ska hypotesen provas mot ett okänt material i en ”återkoppling”.

Tycker man att kapitel 4 är väl tungt så kan man hoppa över det, och ändå få ett sammanhang. Men ur vetenskaplig synpunkt är kapitel 4 ett viktigt

kapitel eftersom vi där formulerar en metodik, ett arbetssätt, för hur bomärkena ska klassificeras och analyseras.

I kapitel 5 urskiljs de 41 vanligaste bomärkestyperna i källmaterialet, samt visas att de är statistiskt signifikanta. För att bestämma vad som är ”upp- och-ner” på bomärkena, undersöks i 5.1 hur bomärkena A och M ”krönts” med olika bomärkestyper, som därmed får sin rumsliga placering. I kapitel 5.3 redogörs för beläggen för de äldsta bomärkestyperna, och i 5.4 kan konstateras att det finns ett samband mellan ålder och frekvens.

I det sjätte kapitlet är det dags att försöka hitta paralleller till dessa bomärkestyper i olika medeltida symboler, och bestämma om bomärkena har en apotropaisk, ontavvisande betydelse. I 6.1 – 6.4 görs jämförelser med symboler på 1200-tals mynt, med symboler på medeltida kalenderstavar, med symboler ristade i tidigmedeltida norska stavkyrkor, samt med symboler på medeltida kyrkdörrar. Slutsatsen blir i 6.5 att de 41 mest frekventa bomärkestyperna i samtliga fall utom åtta återfinns som kyrkliga symboler under medeltiden.

I kapitel 7 görs en reversibel tolkning, en tolkning ”baklänges”, för att se om de symboler som ytterligare förekommer på 1200-tals mynt, på medeltida kalenderstavar, ristade i tidigmedeltida norska stavkyrkor, samt på medeltida kyrkdörrar, också kan återfinnas bland de bomärken som finns i referensmaterialet. Så är fallet för ytterligare 28 bomärkestyper, och det bekräftar tesen att bomärkestyperna är hämtade från kyrklig medeltida symbolik.

Det ger också en tolkningsnyckel för att i det åttonde kapitlet förstå och sortera bomärkestyperna i undergrupper, som treenighetssymboler, Kristusmonogram, Jesusmonogram, kors, andra Kristusattribut, Mariamonogram, Mariaattribut samt helgon- och änglaattribut.

I nionde kapitlet frågar vi oss hur länge bomärkenas betydelse kan ha varit allmänt känd, och i kapitel 10 fördjupar vi oss i frågan om somliga bomärken kan tänkas ha haft förkristna symboler som förlagor.

I det 11:e kapitlet prövar vi om avhandlingens resultat kan appliceras på ett obekant material, Mats Rehnbergs material av bomärkesbelägg från Grudbo by.

I kapitel 12 görs en sammanfattning och prövas, mot vad som tidigare framförts, om verkligen bomärkena har en symbolisk mening eller, som nordisk vetenskap hittills antagit, är slumpvis utformade tecken utan någon symbolisk betydelse.

Med de slutsatser som vi drar i detta sammanfattande kapitel är avhandlingen avslutad. Efter en kort sammanfattning på engelska har jag fogat några personliga tankar om tillämpningen av de rön som framkommit, och redovisar otryckta källor, litteratur och tryckta källor, samt periodica.

Efter litteraturförteckningen finns ett register över alla de 80-tal symboler som förekommer i avhandlingen.

2 Bomärken

För begreppet ”bomärke” följer jag den definition som Carl Lindholm formulerat⁵⁹ som det samlande namnet för alla de ord som i traditionen och av forskare använts för att beteckna märken som brukats för att uttrycka personlig viljeakt, ägande, besittningstagande, produktion och så vidare; det vill säga märken som benämnts bomärke, bolsmärke, karamärke, stenhuggarmärke, mästarmärke, Kerbmärke, Hausmarke, Hofmarke, Merchant Mark, Marques de Propriété med mera.

En faktor att ta hänsyn till vid nedtecknande, jämförelse och analys av bomärken är att bomärken inte har något upp och ned och att de med bibehållen betydelse kunde skrivas spegelvänt, något som även kunde ske med en runa.⁶⁰ Bomärket förändrades inte genom att vridas, men väl genom att ett bistreck tillfogades. Detta framgår särskilt tydligt i G. W. Wallgrens forskning, som bland annat utgår från bruket i finska skärgården att märka flöten till nät med bomärken:

På ett flytande föremål t.ex. finnes ej höger och vänster sida eller ställes upp och ned. Det blir ej ett nytt bomärke på sådant sätt, men tillföres ett litet streck, så blir det genast ett helt nytt bomärke. Då ett hemman delas har man gjort ett ’frånmark’ (dvs. bistreck, min anm.) till det förra bomärket. Jämför här 1608 års landslag med orden ’Lägger Märke å annars mans Märke’, så förstår man nu innebörden och att straffet var detsamma som för stöld, om det gjordes utan lov.⁶¹

Johannes Nahlén redovisar samma syn:

Sidoställning, stjälpning av märket, förekommer i stor utsträckning, för att nu inte nämna spegelvändning av märket. Den senare är fullt förklarlig med tanke på att bomärket ofta skars in som stämpel i ostkar och andra formar.⁶²

Samma slutsats drar Mats Rehnberg,⁶³ Göran Dahl,⁶⁴ Valter Bergsten⁶⁵ samt flera andra bomärkesforskare.⁶⁶

Kanske jag kan ge en bild som illustrerar problematiken att identifiera och tolka de olika bomärkesbeläggen. Vi antar att en föredragshållare ska

⁵⁹ Lindholm (1976) sid 4

⁶⁰ Page (1987) sid 9

⁶¹ Wallgren (1965) sid 29

⁶² Nahlén (1992) sid 31

⁶³ Rehnberg (1938) sid 549: ”På ett avgörande sätt skilja sig emellertid bomärkena från såväl siffror som bokstäver, därigenom att de aldrig kunna få olika betydelse, bli olika tecken, beroende på från vilket håll de ses. Vändes 'M' upp och ned kan det läsas som 'W', 6 som 9, ett bakvänt 'b' som 'd' etc. Bomärken förblir däremot samma tecken, hur det än anbringas.”

⁶⁴ Dahl (1994) sid 10: ”Ett bomärke är alltid detsamma, oberoende av om det ställs upp och ner eller spegelvänds.”

⁶⁵ Bergsten (1981) sid 14: ”På ett avgörande sätt skiljer sig bomärket från skriftspråkets bokstäver och siffror, därigenom att bomärket alltid i princip är detsamma, oavsett stående, liggande eller stupvänt.”

⁶⁶ Bannbers (1957) sid 324, Elmhirst (1959) sid 13, Vik (1962) sid 5, Girling (1964a) sid 17, 49, Lindström (1964) sid 135, Lindholm (1976) sid 4

förevisa ett större antal bomärken tecknade ett och ett på diabilder. Just när han ska placera magasinet i projektorn ramlar alla diabilder ur magasinet och sprids över golvet. I en hast samlas de ihop i mörkret och stoppas tillbaka, och projektorn laddas med det nypåfyllda magasinet. När nu en diabild förevisas på bildduken vet varken föredragshållaren eller hans publik om bomärket är spegelvänt, upp-och-ner, vält på sida eller rättvänt.

I 5.1 ska vi söka vägar för att fastställa bomärkestypernas ursprungliga grafiska utseende.

2.1 Bomärkesforskningen och dess historia

Som jag inledningsvis tvingades konstatera har inte den akademiska bomärkesforskningen gjort några stora landvinningar sedan 1870. På nordisk botten saknas den i det närmaste helt. I nedanstående genomgång av vad som ändå har gjorts inom bomärkesforskningen måste vi därför även gå utanför den traditionella akademiska världen.

Carl Lindholm och Johannes Nahlén ger i sina böcker *Bomärken* (1976) respektive *Egna märken* (1992) en översikt över den, särskilt på svensk botten, tämligen knappa bomärkesforskningen.⁶⁷ Det banbrytande arbetet i bomärkesforskningen har utförts av de två tyska rättshistorikerna professorn vid universitetet i Jena, Andreas Ludwig Jacob Michelsen och professorn vid universitetet i Berlin, Carl Gustav Homeyer. År 1853 trycktes Michelsens *Die Hausmarke. Eine germanistische Abhandlung*, 1870 kom sedan Homeyers verk *Die Haus- und Hofmarken*. Visserligen hade redan tidigare bomärkena blivit föremål för forskning, till exempel i den danske läkaren och fornforskaren Ole Worms (1588-1654) skrifter från början av 1600-talet där han betecknar bomärkena som *runae familiares*.⁶⁸ Likaså har bomärkena blivit föremål för undersökning av norrmannen Siver Årflot (1811), den tyske skalden och historikern Ernst Moritz Arndt (1826), samt runforskarna svensken Johan G. Liljegren (1832) och islänningen Finnur Magnússen (1841). Den vetenskapliga grunden blev dock lagd genom Michelsens och Homeyers arbeten. Homeyers verk från 1870 är med sina 400 finstilta sidor ännu det mest omfattande och den vetenskapligt grundläggande avhandlingen.

Den forskning som sedan dess gjorts av bomärken har till övervägande del utgjorts av lokala inventeringar och förteckningar av bomärken, med få

⁶⁷ Lindholm (1976) sid 3 ff, Nahlén (1992) sid 8 ff

⁶⁸ Till exempel Worm (1636)

eller obefintliga ansatser till analys av själva bomärkena. Sådana uppteckningar har gjorts framför allt i Tyskland, Österrike och Schweiz.⁶⁹

I Sverige har bomärkesförteckningar gjorts i skånska socknar som Borrby,⁷⁰ Västra Karup⁷¹ och Tumathorp,⁷² på gravstenar i Malmö,⁷³ på Öland,⁷⁴ på Gotland,⁷⁵ i gamla stan i Stockholm,⁷⁶ i Roslagen,⁷⁷ i socknar i Gästrikland som Ockelbo,⁷⁸ Järbo⁷⁹ och Ovansjö,⁸⁰ i socknar i Dalarna som Orsa,⁸¹ Leksand,⁸² Sollerön⁸³ och Malung,⁸⁴ i jämtländska Lockne,⁸⁵ Skultuna i Västmanland,⁸⁶ Medelpad,⁸⁷ i Västernorrland Härnösand⁸⁸ och Tuna⁸⁹, samt i Norrbotten Kalix⁹⁰ och Lule och Pite Lappmarker.⁹¹

I övriga Europa har bomärkesuppteckningar gjorts i Danmark,⁹² Island,⁹³ Grönland,⁹⁴ Norge,⁹⁵ Finland,⁹⁶ ryska S:t Petersburg,⁹⁷ Vitryssland,⁹⁸ Ukraina,⁹⁹ Estland,¹⁰⁰ Lettland,¹⁰¹ Polen,¹⁰² Holland,¹⁰³ Belgiska

⁶⁹ Heusler (1885), Ilwaf (1894), Zander (1904), Gmür (1917), Horstmann (1917), Hüseler (1925), Hildebrandt (1937), Pittione (1938), Ruppel (1939), Lipp (1942), Verstraeten (1942), Weigel (1942), Siebs & Wohlenberg (1953), Spruth (1958) och (1960), Ebbinghaus (1961), Guler (1992). I Spruth (1960) ges en översiktlig litteraturförteckning över bomärkesforskning fram till 1960. Spruth är även upphovsman till det i Västberlin 1955 upprättade "Zentralstelle für internationale Hausmarkenforschung".

⁷⁰ Bruzelius (1976) sid 67

⁷¹ Fritzell (1955)

⁷² Wallin (1953)

⁷³ Bager (1937)

⁷⁴ Håkansson (1942)

⁷⁵ Larsson (1927)

⁷⁶ Hansson (1972)

⁷⁷ Andersson, O. (1988), Vennberg (1916)

⁷⁸ Age (1925)

⁷⁹ Florell (1926)

⁸⁰ Nyström (1924)

⁸¹ Bannbers (1957), (1965)

⁸² Westgärds (1985)

⁸³ Rehnberg (1938)

⁸⁴ Sjögren (1962)

⁸⁵ Nahlén (1970)

⁸⁶ Erixon (1928)

⁸⁷ Bergsten (1981)

⁸⁸ Bygdén (1923-28)

⁸⁹ Andersson, K (1975), Sundberg (1954)

⁹⁰ Rutberg (1910)

⁹¹ Bergfors (1922)

⁹² Maiböll (1947), Raben (1949), Tønnesen (1968)

⁹³ Homeyer (1870) sid 369. Sisson (1929) sid 15 anger att på Island anmäldes och registrerades bomärken på Alltinget.

⁹⁴ Homeyer (1870) sid 28, bomärken på sänkstenar för krokar och nät funna i ruinerna efter medeltida kolonisthus på Grönland

⁹⁵ Urdahl (1948), *Gauldalsminne* 1 (1935), Strømme (1943), Gjessing (1938), Rasmussen (1968)

⁹⁶ Blomstedt (1894), Killinen (1896), Ohls (1902), Pfaler (1912), Solstrand (1917), Gardberg (1925), Nyberg (1931), Kakosalo (1933), Rutanen (1933), von Grönhagen (1941), Harva (1942), Sahlberg (1945), Ekko (1948), (1963), Arajärvi (1951), Virtanen (1951), Mäkelä-Henriksson (1955), Lindström (1964) (1994), Wallgren (1965), Dahl (1994),

⁹⁷ Schiefner (1855)

⁹⁸ Enligt Kuhlicke (1952) sid 63

⁹⁹ Enligt Kuhlicke (1952) sid 63

¹⁰⁰ Homeyer (1870) sid 33, Haller (1934), Wieselgren (1951), Klein (1924) sid 72 för Runö

Flandern,¹⁰⁴ England,¹⁰⁵ Guernsey,¹⁰⁶ Skottland,¹⁰⁷ Irland,¹⁰⁸ Frankrike,¹⁰⁹ Schweiz,¹¹⁰ Italien,¹¹¹ Spanien¹¹² och Portugal.¹¹³ I den heliga gravens kyrka i Jerusalem finns en mängd bomärken som ristats i väggarna av besökande pilgrimer, inte minst från korsfarartiden.¹¹⁴ Även i Syrien har bomärken använts.¹¹⁵ I Nordafrika finns tidiga bomärkesbelägg från biskopssätet i Kartago,¹¹⁶ samt från Egypten,¹¹⁷ liksom på Ennedi-platån i sydöstra Sahara för att brännmärka kameler.¹¹⁸ I Algeriet har slavar

¹⁰¹ Dorand (u.å.), Elmhirst (1959) med 85 bomärken från Riga år 1406, Kuhlicke (1952) sid 63, Klētnieks (1990) sid 38-40 med 41 bomärken från Riga, Kraukle (1993) sid 11

¹⁰² Homeyer (1870) sid 403 har påvisat att bomärken är mycket vanliga motiv på polska adelsvapen. Kuhlicke (1952) sid 63 nämner om bomärken på polska sigill återgivna i en mindre polsk skrift *Znaki Pieczętnie Ruskie*, Paris 1862. På sid 72 anger Kuhlicke en stor frekvens av adliga vapen komma ur bomärken i alla de slaviska och baltiska länderna. Ropelewski (1961) behandlar bomärken i Gdansk.

¹⁰³ Nieuwenkamp (1955)

¹⁰⁴ Verstraeten (1942)

¹⁰⁵ Ewing (1852) sid 177ff, Homeyer (1870) sid 37 ff, Waller (1887) sid 6 ff, Davis (1893) sid 45 ff, Rylands (1911) sid 1 ff, Williams (1910) sid 470 f, Hudd (1911) sid 97 ff, Ticehurst (1933) sid 139 ff, Kuhlicke (1952) sid 60 ff, Elmhirst (1959), Girling (1964a), (1964b) sid 103 ff, (1967) sid 197 ff, Allan & Morris (1984) sid 306, Morris (2000) sid 2170, 2259-2261, 2279-2281, 2310, 2353, 2356, 2412

¹⁰⁶ Rybot (1928), Elmhirst (1959) bomärkena nr 84, 120, 145, 199, 200, 260, 261, 362, 375, 417, 436, 494, 651, 652, 679, 758, 794, 811, 812, 874, 875, 985, 1184, Girling (1964a) sid 15

¹⁰⁷ Bethe (1934) sid 159 f, Stevenson (1954) sid 103 ff

¹⁰⁸ Elmhirst (1959) bomärkena nr 2, 89, 163, 265, 277, 326, 607, 722, 839, 948

¹⁰⁹ Guige (1863) Plate VII-XXX, Giry (1894) sid 593 f, 634, 944, Anholm (1898), van Gennep (1906)

¹¹⁰ Homeyer (1870) sid 413, Guler (1992)

¹¹¹ Mabillon (1789), Monaci (1892-1910). Davies (1935) sid 60 hänvisar till en bok om brännmärkning av hästar i Italien med ägarnas bomärken (bl.a. O, +, M): *Libro de Marchi de Cavalli con li nom de tutti li Principi et Privati Signori che hanno razzo di Cavalli*, Venedig 1567

¹¹² Muñós y Rivero (1889)

¹¹³ Ewing (1852) sid 180 anger att bomärken brukades ännu 1852 i Lissabon, Portugal. Hudd (1911) sid 106, 183 nämner att bomärken ännu 1911 användes i Spanien och Portugal av köpmän och andra.

¹¹⁴ Jeffery (1910) sid 723

¹¹⁵ De arabiska stammarna i Syrien använde ännu 1933 bomärken (*Wusûm*) som tecknades på boskap som får och kameler, men även på dörrar, väggar och brunnar, Wetzstein (1877) sid 253, Lilliebjörn (1933) sid 1. Beduinstammen *Slēb* i öknen i Syrien tatuerade sig ännu 1930 med sitt bomärke, ett kors, Eisler (1930) sid 53 ff, Lilliebjörn (1933) sid 3.

¹¹⁶ Biskopssätet i Kartago i Nordafrika brukade ca 650 e.Kr. ⚡ som bomärke. Elmhirst (1959) sid 63 nr 1115, blysigill i Archives Nationales, Paris.

¹¹⁷ Notarie i staden Oxyrhynchus, Egypten, undertecknade 476 e.Kr. såväl med + som med sitt skrivna namn, Grenfell, Hunt & Bell (1924) sid 116, papyrus nr 1899, Sisson (1929) sid 7, Diethart & Worp (1986) sid 78 ff. Aurelius Symfonias, Abrahams son, delägare i ett vattenhjul i staden Oxyrhynchus, Egypten, undertecknade 476 e.Kr. såväl med ✱ som med sitt skrivna namn, Grenfell, Hunt & Bell (1924) sid 116, papyrus nr 1899, Sisson (1929) sid 7, 26, Plate I nr 35. Menas, notarie i staden Oxyrhynchus, Egypten, undertecknade 587 e.Kr. såväl med † som med sitt skrivna namn, Grenfell, Hunt & Bell (1924) sid 114, papyrus nr 1898, Sisson (1929) sid 7. Johannes, anordnare av hästkapplöpningar i staden Oxyrhynchus, Egypten, undertecknade 610 e.Kr. såväl med + som med sitt skrivna namn, Grenfell & Hunt (1898) sid 219, nr CXXXVIII, Sisson (1929) sid 7. Lilliebjörn (1933) sid 2 redovisar att användningen av bomärken är omnämnd i egyptiska papyrus som BGU 435 (154 e.Kr.), BGU 1088, PGrenf 50a, 30, och 29 där bomärkena används för att brännmärka kameler. Dels användes som bomärken ἀραβικά γράμματα, arabiska bokstäver, men även grekiska bokstäver brukades; en man vid namn Kasis sålde sin kamel som var märkt på högra skänkeln med hans initial K, den grekiska bokstaven *Kappa*, PLond. 1132b (142 e.Kr.). Även slavar märktes med sin herres bomärke. PPar. 10 (ca 250 e.Kr.) nämner att den syriske slaven Hermon var märkt med γράμματα βαρβαρικά, barbariska bokstäver.

¹¹⁸ Schwarz-Winklhofer & Biedermann (1996) sid 404 f. Bland de redovisade bomärkena, som används ännu idag, märks olika varianter av A såsom A och A. Schwarz-Winklhofer & Biedermann antar att deras ursprung skulle vara från en mycket avlägsen epok. Vi ska i kapitel 8.5 möta sådana bomärkesvarianter som Kristusbeteckningen *Alfa*, vilket skulle innebära att dessa nordafrikanska bomärken skulle vara ett förmuslimskt arv från den kristna tiden.

brännmärkts med stammens ägarmärke.¹¹⁹ Också i USA finns bevarade några exempel på bomärken gjorda av utvandrade européer.¹²⁰

Bomärkesbruket har alltså haft utbredning i hela Norden, Tyskland, Baltikum, Polen, Västra Ryssland, Vitryssland, Ukraina, Österrike, Schweiz, Frankrike, Storbritannien, Irland, Belgien, Holland, Italien, Spanien, Portugal, Jerusalem, Syrien och Nordafrika. Utbredningen av bomärken sammanfaller med det kristna Europas vidaste kultursfär.

Ännu idag används bomärken i ett kontinuerligt bruk i några få återstående reliktområden som på Sollerön i Dalarna, på Åland, i sydöstra Sahara och ännu 1938 på estniska Runö.

För Sveriges del har bomärkesforskningen nästan helt varit inriktad på lokala inventeringar, med mycket lite av analys och jämförelse. Det grundläggande arbetet av Homeyer utgick naturligt nog framför allt från tyska förhållanden. Av de på 44 sidor återgivna bortåt 4000 märken, som åtföljer hans framställning, upptas för de nordiska ländernas vidkommande bara en halv sida med 23 sigillmärken och 8 andra från Island, samt en helsida med 77 märken från Sverige.¹²¹ Dessa 77 svenska märken utgörs av små träbrickor förvarade på Kungliga Myntkabinettet, och förmodas ha varit avsedda att med remmar hängas om halsen på kreatur. Homeyer hade alltså ett utomordentligt begränsat källmaterial från Norden.

De få uppsatser som sedan dess producerats av svenska forskare och som oftast avhandlar mindre områden, som byar och socknar, ger oss dock nu sammantaget goda belägg för nordiska bomärken och deras bruk. Som exempel på detta kan nämnas Mats Rehnbergs uppsatser från 1938 och 1951, båda med utgångspunkt från kvarlevande bruk på Sollerön i Dalarna, Einar Baggers redovisning 1937 av bomärken på gravstenar i Malmö och Curt Wallins publicering 1953 av ett tiotal bomärkesprydda sigill från den medeltida staden Tumathorp i Skåne. Av mer omfattande bomärkesinventeringar märks Johan Larssons *Gotländska får- och bomärken*, 1927, ett otryckt bokmanuskript som redovisar 1426 av de totalt 1646 gotländska gårdarnas bomärken, Valter Bergstens *Bomärken i Medelpad*, 1981, med 1015 gårdars bomärken, och Anders Westgärds *Bomärken i Leksand 1821-1823*, 1985, med 1439 gårdars bomärken. En särställning inom nordisk bomärkesforskning intar Göran Dahls 1994 utgivna bok *Bomärken på Åland* som på 574 sidor med 1464 gårdars bomärkesbelägg (totalt 775 olika bomärken), ger en utomordentligt god

¹¹⁹ Andrée (1889), Nahlén (1992) sid 14

¹²⁰ Ruggles-Brise (1949) redovisar fynd av flaskor tillverkade i USA, vars flaskbottnar uppvisar bomärken, två av dem daterade 1710 respektive 1745. Sju flaskor grävdes upp i Jamestown, två i Williamsburg, ytterligare ett antal i Virginia. Girling (1964a) sid 113 f.

¹²¹ Homeyer (1870) sid 369 f

redogörelse för bomärkesförekomsten på Åland och som även innehåller ett 20-tal inledande och analyserande sidor. När det gäller analys och översikt över såväl nationell som internationell forskning utmärker sig Carl Lindholm med sin 1976 utgivna *Bomärken* (52 sidor) och Johannes Nahlén med boken *Egna märken. Om bomärken och märkessamling* (88 sidor) som utkom 1992.

2.2 Bomärkenas ålder

De äldsta omnämnandena av utnyttjande av bomärken finner vi i lagarna. Redan i germanska folklagar från 400- till 800-talet nämns bruket av märken, ”*signa*”, t.ex. i texter som avhandlar rättsfall vid märkning av träd i gemensamt ägd skog och vid märkning av boskap m.m.¹²² I de saliska frankernas lag¹²³ finns t.ex. en paragraf om trädmärkning: ”Om någon efter ett år har tillägnat sig ett träd, som varit märkt har han ingen skuld (härför)”.¹²⁴ Texten ger inte klarhet beträffande märkningens karaktär, det kan vara fråga om vanlig bläckning av träd, utan islag av ett personligt märke. I ett annat avsnitt av denna lag behandlas märkning av jakthjortar och stallfä, genom att hänga på dem träplattor med målade tecken. Här, däremot, torde det med visshet röra sig om tecken, som tydligt anger en viss ägare: ”Om någon har stulit en domesticerad och märkt hjort ... och detta ... bevisas, därför att dess herre haft den till jakt ...”,¹²⁵ likaså: ”Om någon i smyg (om)märker djur, ridhäst eller dragare ...”.¹²⁶ Homeyer menar i en kommentar till dessa textställen, att det har rört sig om träplattor som hängts runt halsen med målade ägaremärken, Fesselholz, en typ som varit i bruk långt fram i tiden. Han påpekar för övrigt förekomsten av ett malbergiskt ord som använts i frankernas lagar, ”*trochwido*”, som just har denna betydelse av märkplatta av trä.

I den andra stora frankiska lagsamlingen, de ripuariska frankernas lag,¹²⁷ finns ett textställe som behandlar märkning av lösöre: ”Vi förbjuder borttagandet av kläder och liknande ting utan oklanderligt märke...”.¹²⁸ Av detta framgår klart att det är fråga om märkning med personligt tecken, liksom i följande text i samma lag om trädmärkning: ”Om fri man

¹²² Lindholm (1976) sid 4

¹²³ Merkel (1850)

¹²⁴ Homeyer (1870) sid 8: *Si quis arborem post annum, quod fuit signatus, praesumserit, nullam habeat culpam.*

¹²⁵ Homeyer (1870) sid 8: *Si quis cervum domesticum, signum habentem, furaverit ... et hoc ... fuerit adprobatum, quod eum dominus suus in venationem habuisset.*

¹²⁶ Homeyer (1870) sid 9: *Si quis animale, caballum aut iumento in furto punxerit (eg. punxerit).*

¹²⁷ Merkel (1850)

¹²⁸ Homeyer (1870) sid 9: *Vestimenta autem vel his similia absque probabili signo interitiare prohibemus.*

nedhugger eller förstör träd där, varest bestämda gränser är utmärkta...¹²⁹ och något längre fram i texten: ”Om någon med fullt uppsåt gör nya tecken (*signa*), det vill säga snidmärken (*ticlatura aut snaida*) i annans skog ...”.¹³⁰ Här parallellställs det latinska ”*ticlatura/teclatura*” och det germanska ”*snaida*” (jämför tyskans *Schneide*, urnordiskans *sneid* av *snida*). Ett förmodande att *ticlatura* eller *snaida* avser en märkning med personligt tecken stöder Homeyer på en jämförelse av textstället med en notis från cirka år 770 i en skrivelse av langobardkungen Desiderius: ”För märkta träd (*arbores teclatos*) hade han bokstaven Omega”.¹³¹ Liknande textställen som klart bestyrker ett antagande av ett utbrett bruk av ägarmärken, eller märken för ianspråkstagande, finner man även i andra germanska lagar, t.ex. alemannerlagen, friserlagen, västgötalagen och i anglosaxisk rätt.¹³²

De första skriftliga beläggen på användandet av ägarmärken som vi finner på nordisk botten, möter oss bland annat i de samlingar av isländska lagar från 1100-talet, som sammanfattas under namnet *Grágás*. I dessa lagar omnämns märken som används som markering på lösöre i bondehushållet och vid köpenskap. En intressant detalj är de bestämmelser som garanterar en valfiskare hans rätt till del i strandad val som flutit iland och bärgats av andra, men som haft ett märkt harpunskäft i kroppen. Ett ”*thingborit skot*”, ett på tinget anmält och godkänt kastvapen med ”*lögmark*”, ger enligt lagen skytten rätt till del i valen, även om bytet gått honom ur händerna. Han ska ha sin ”*skotmanshlut*” i kraft av märket på harpunen. Liknande bestämmelser påträffar man även i den norska Gulathingslagen från 1200-talet; valfiske ska företas med ”*markat scot*”.¹³³

I Danmark talar den Jyske Lov från 1240 om vapen, kreatur, kläder med mera, försedda med ”*saerlic mark*”. Skånelagen från 1200-talet nämner vid ett tillfälle skyldigheten att vid bifångst ”*sitt maerki laeggiae*”.¹³⁴ De svenska landskapslagarna innehåller föreskrifter om bomärken, tidigast kallade ”kummel” och ”bolsmärken”.¹³⁵ Dessa lagar från 1200- och 1300-talet, björköalagen, Magnus Erikssons landslag av 1347 och stadslag av 1350, samt Kristoffers landslag av 1442 bestyrker på flera textställen bruket av bomärken. Upplandslagen nämner märken vid bevisandet av rätt till påträffade stulna tillhörigheter, liknande bestämmelser möter i

¹²⁹ Homeyer (1870) sid 9: *Si quis homo liber arborem, ubi teclatura inter fines decernendas signata est incederit aut deleverit ...*

¹³⁰ Homeyer (1870) sid 9: *Si quis propter intento signa nova id est ticlatura aut snaida in silva alterius fecerit ...*

¹³¹ Homeyer (1870) sid 15: *Per arbores teclatos habentes literas Omega*. Desiderius, langobardernas siste konung, besegrades 774 av Karl den Store.

¹³² Lindholm (1976) sid 6

¹³³ Lindholm (1976) sid 6 f. Se även kap. ”Egenmärken i lagarna” Nahlén (1992) sid 15.

¹³⁴ Lindholm (1976) sid 6 f

¹³⁵ Holmbäck & Wessén (1933-46) *Svenska landskapslagar: Gutalagen* kap. 25, 41, 64, *Skånelagen* kap. 201, *Upplandslagen* kap. 254, 255, *Västgötalagen* kap. 81, 461

Södermannalagen. Gotlandslagen behandlar noggrant märkningen av kreatur. Klara straffbestämmelser för att sätta märken på främmande tamdjur, och bestämmelser för hur man ska förfara när man påträffar ett ”*omercit*” få, ger en god bild av hur utbrett bruket av ägaremärken var på det medeltida Gotland.¹³⁶ Skånelagens omnämnande av märkande av träd vid bifångst har paralleller också i medeltida svensk lagtext. Östgötalagen och landslagen innehåller lagtext som talar om märkning av träd för att markera ägande av bin som svärmat.¹³⁷ Om märken på handelsgods talar både björköalagen och de senare visbylagarna, stadslagen och sjörätten.¹³⁸ Även i senare nordiska lagar, till exempel Christian V:s lag 1683 och Fredrik I:s lag 1734, omtalas bomärken. Ja, ännu nuvarande Svea Rikes Lag innehåller en passus som (indirekt) nämner bomärken, och som går tillbaka på de nämnda landskapslagarna. I kapitlet ”Om bi” står alltså än idag: ”Flyga bi bort i annans skog, och följer ägaren dem till stock och håll, *märker samma träd* (min kursivering), och giver det byamän till känna; have ingen våld honom dem förtaga”.¹³⁹

I sin översättning av Nya Testamentet 1521 återger Martin Luther Uppenbarelsebokens uttryck ”att ta emot odjurets märke (*χάραγμα*) på sin panna”, med den då gängse tyska termen för ”bomärke”.¹⁴⁰

Som ytterligare historiskt kuriosum kan nämnas att William Shakespeare i skådespelet *Henry VI* (1590),¹⁴¹ den 4:e akten, låter rebellen Jack Cade och clerken av Chatham resonera om clerkens bomärke, och att Charles Dickens i kapitel 12 av *The Posthumous Papers of the Pickwick club* (1837) behandlar Bill Stumps bomärke + .

De äldsta bomärkenas utformning

De skriftliga källorna, framför allt lagarna, nämner alltså om bomärkesbruket, men vi kan inte ur dem få närmare preciserat hur de aktuella bomärkena var utformade. I skriftliga och arkeologiska källor från slutet av 300-talet och senare finns dock ett antal bomärken belagda. De tidigaste bomärkesbeläggen kommer från bysantinska papyrer som bevarats i Egyptens ökensand från slutet av 300-talet till 700-talet. En mängd av dessa bevarade papyrer med olika legala handlingar har undertecknats av

¹³⁶ Dock var av märkningspraktiska skäl inte de gotländska fårmärkena lika de gotländska bomärkena. Varje gård hade både ett specifikt fårmärke och bomärke, vilket redovisats av Larsson (1927). Se vidare kapitel 2.4.

¹³⁷ *Nu suärma bi ok flygha i skogh annars manz; fölghe then som bi ägher til stok ok hul, ok märkir sua tre sama...*

¹³⁸ Lindholm (1976) sid 4-7

¹³⁹ *Svea Rikes Lag* (1993) BB.21 kap. ”Om bi”

¹⁴⁰ *Malzeichen des Thieres* = odjurets bomärke, egendomsmärke, Luther (1521, nytryck 2001) Upp. 13:17, 14:9, 11, 15:2

¹⁴¹ Det bomärke som William Shakespeare ärvt från sin far John var , Stevenson (1954) sid 123

skrivaren, notarien, som också tillfogat sitt bomärke, oftast $\perp$ eller $\perp$, men även flera andra bomärkestyper, alla uppbyggda som varianter av korset.

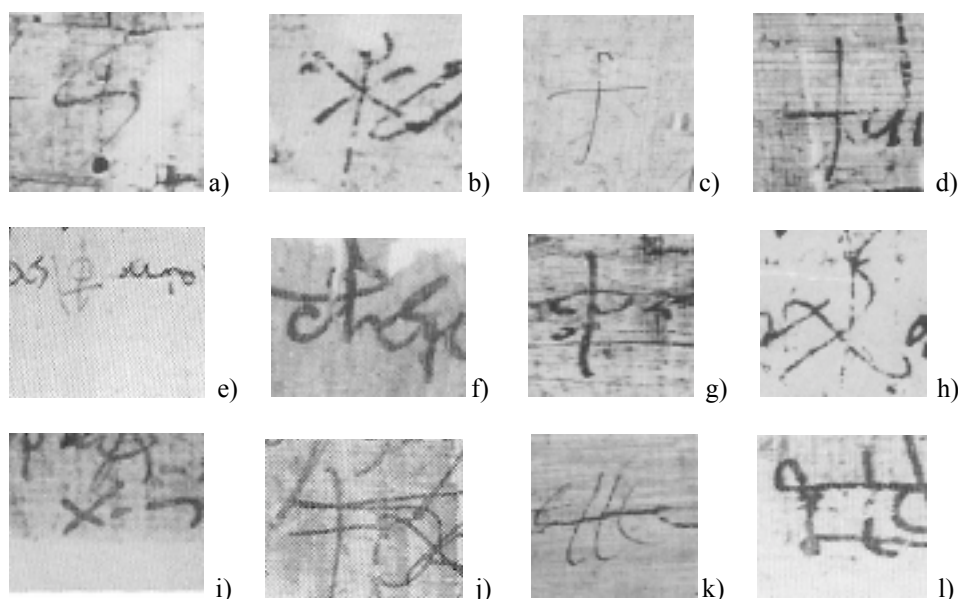

Bild: Exempel på bomärkesbelägg av notarier i egyptiska papyrer

- a) $\perp$ 378, anonym notarie i Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 52 nr 25.2.1 Tafel 17.
- b) $\times$ 443, Rufinus (?), notarie i Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 88 nr 25.6.2 Tafel 50.
- c) $\perp$ 457-474, Hermammon, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 62 nr 5.3.1 Tafel 26.
- d) $\perp$ 481(?), Sarapion, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 71, nr 18.1.2 Tafel 32.
- e) Φ 400-tal, Biktör, notarie i Memnonia, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 79, nr 2.1.1 (=16.1.1) Tafel 40.
- f) $\perp$ 400-talet, Paulos, notarie i Herakleopolis(?), Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 97 nr 17.2.1 Tafel 57.
- g) Φ 553, Menas, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 69 nr 12.1.2 Tafel 30.
- h) $\times$ 578, Serenos, notarie i Oxyrhynchus, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 85 nr 18.3.1 Tafel 47.
- i) $\times$ 500-talet, Biktör, notarie i Alexandria, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 21 nr 2.1.1 Tafel 1.
- j) $\perp$ 5-600-talet, Filippos, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 72 nr 21.1.1 Tafel 33.
- k) $\perp$ 615 (?), Rasios, notarie i Aphrodite, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 31 nr 17.1.1 Tafel 4.
- l) Φ 600-talet, Isakos, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 66 nr 9.2.3 Tafel 28.

Vi har ännu så länge inte fördjupat oss i vad bomärkenas olika utseenden kan ha för betydelse, utan gör ännu bara en sammanställning av utseendet hos de äldsta beläggen.

Bland de äldsta bomärkestyperna med belägg mellan slutet av 300-talet och 1100 e.Kr. återfinns följande typer:

☉ 378,¹⁴²

✚ 397,¹⁴³ 423,¹⁴⁴ 476,¹⁴⁵ 481(?),¹⁴⁶ 491,¹⁴⁷ 610,¹⁴⁸ 674,¹⁴⁹ 697,¹⁵⁰ 850-900,¹⁵¹ 950-1000¹⁵²

✠ slutet av 300-talet,¹⁵³ 443,¹⁵⁴ 476¹⁵⁵

✚ 380-395,¹⁵⁶ 396,¹⁵⁷ 457-474,¹⁵⁸

✚✚✚ 457-474,¹⁵⁹ 497,¹⁶⁰

☐ 400-tal,¹⁶¹ 561,¹⁶²

✚ 400-talet,¹⁶³ 650 ca,¹⁶⁴ 700-talet,¹⁶⁵

⊕ 553,¹⁶⁶ 573,¹⁶⁷

¹⁴² Anonym notarie i Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 52 nr 25.2.1 Tafel 17.

¹⁴³ Hermogenes, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 64 nr 5.11.1.

¹⁴⁴ Epifanios, notarie i Oxyrhynchus, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 81 nr 5.1.1 Tafel 42.

¹⁴⁵ Notarie i staden Oxyrhynchus, Egypten, undertecknade såväl med ✚ som med sitt skrivna namn, Grenfell, Hunt & Bell (1924) sid 116, papyrus nr 1899, Sisson (1929) sid 7, Diethart & Worp (1986) sid 78 ff.

¹⁴⁶ Sarapion, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 71, nr 18.1.2 Tafel 32. Många fler egyptiska belägg kan anföras.

¹⁴⁷ Maria, donator, Ravenna, Italien, undertecknar donationsbrev på papyrus med texten *Chartulam Iouino, notario meo, scribendam dictavi, cuique, quia ignoro literas, signum crucis feci* med ✚. Sisson (1929) sid 3, som hänvisar till A. Giry, *Manuel de Diplomatie* (1894) sid 592, not 3.

¹⁴⁸ Johannes, anordnare av hästkapplöpningar i staden Oxyrhynchus, Egypten, undertecknade såväl med ✚ som med sitt skrivna namn, Grenfell & Hunt (1898) sid 219, nr CXXXVIII, Sisson (1929) sid 7.

¹⁴⁹ Hlothar, kung av Kent, England, undertecknar: ✚ *Signum manus hlothari regis donatoris*. Sisson (1929) sid 3, Ms. Cott. Aug. ii.2

¹⁵⁰ Wiltred, kung av Kent, England, undertecknar: *ad cuius confirmationem pro ignorantia litterarum ✚ signum scae crucis expressi et testes idoneos ut subscribent rogavi*. Sisson (1929) sid 3, Ms. Cott. Aug. ii. 88.

¹⁵¹ Anonym bagare i York, England. Morris (2000) sid 2279.

¹⁵² Anonym köpman i Exeter, England. Allan & Morris (1984) sid 306

¹⁵³ Ptol(emaïos?), notarie i Oxyrhynchus, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 85 nr 16.6.1 Tafel 46.

¹⁵⁴ Rufinus(?), notarie i Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 88 nr 25.6.2 Tafel 50.

¹⁵⁵ Aurelius Symfonias, Abrahams son, delägare i ett vattenhjul i staden Oxyrhynchus, Egypten, undertecknade såväl med ✠ som med sitt skrivna namn, Grenfell, Hunt & Bell (1924) sid 116, papyrus nr 1899, Sisson (1929) sid 7, 26, Plate I nr 35.

¹⁵⁶ Ar(iston?), notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 59 nr 1.7.1 Tafel 22.

¹⁵⁷ Ammo, notarie i Oxyrhynchus, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 77 nr 1.1.1 Tafel 40.

¹⁵⁸ Hermammon, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 62 nr 5.3.1 Tafel 26. Många fler egyptiska belägg kan anföras.

¹⁵⁹ Hermammon, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 62 nr 5.3.1 Tafel 26.

¹⁶⁰ Apollos, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 59, nr 1.4.1.

¹⁶¹ Biktor, notarie i Memnonia, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 79, nr 2.1.1 (=16.1.1) Tafel 40.

¹⁶² Biktor, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 60 nr 2.3.1 Tafel 24.

¹⁶³ Paulos, notarie i Herakleopolis(?), Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 97 nr 17.2.1 Tafel 57.

¹⁶⁴ Biskopen av Kartago, Nordafrika, på blybulla. Elmhirst (1959) nr 1115, Archives Nationales, Paris.

¹⁶⁵ Senouthios, notarie i Arsinoites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 48 nr 18.5.1 Tafel 14.

¹⁶⁶ Menas, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 69 nr 12.1.2 Tafel 30.

✱ 578,¹⁶⁸

✕ 500-talet,¹⁶⁹ 5-600-talet,¹⁷⁰ 930,¹⁷¹ vikingatid/tidig medeltid¹⁷²

⚡ 5-600-talet,¹⁷³ 568/569,¹⁷⁴

△ 400-600¹⁷⁵

⦚ 615(?),¹⁷⁶

⚙ 600-talet,¹⁷⁷

Υ 756,¹⁷⁸ vikingatid (i formen ✱),¹⁷⁹ vikingatid/tidig medeltid¹⁸⁰

Ω 770¹⁸¹

✱ 850-900¹⁸²

Ɱ, A 930-975,¹⁸³ 975-1050¹⁸⁴

ℓ 930-975¹⁸⁵

⚡ 975-1050¹⁸⁶

↑ 975-1050,¹⁸⁷ vikingatid/tidig medeltid¹⁸⁸

¹⁶⁷ Anoufios, notarie i Aphrodite, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 26 nr 1.4.1 Tafel 2.

¹⁶⁸ Serenos, notarie i Oxyrhynchus, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 85 nr 18.3.1 Tafel 47.

¹⁶⁹ Biktos, notarie i Alexandria, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 21 nr 2.1.1 Tafel 1.

¹⁷⁰ Pamouthios, notarie i Arsinoites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 45 nr 16.1.1 Tafel 12.

¹⁷¹ Anonym köpman, York, England, på tunnlock. Morris (2000) sid 2412 nr 8883

¹⁷² Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f

¹⁷³ Filippas, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 72 nr 21.1.1 Tafel 33.

¹⁷⁴ Notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 75 nr 25.16.1 Tafel 37.

¹⁷⁵ Anonym pilgrim, bomärke i gravgrotta i Betania inristat före 600, Israel. Storme (1992) sid 66.

¹⁷⁶ Rasios, notarie i Aphrodite, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 31 nr 17.1.1 Tafel 4.

¹⁷⁷ Isakos, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 66 nr 9.2.3 Tafel 28.

¹⁷⁸ Aistulphus, kung över de germanska longobarderna, Italien (död 756). Homeyer (1870) sid 15.

¹⁷⁹ Anonym, på byggnadsdetalj i Hedeby, Tyskland, nära danska gränsen. Ruppel (1939) sid 43 Tafel II

¹⁸⁰ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

¹⁸¹ Desiderius, kung över de germanska langobarderna, Italien, död 770. Homeyer (1870) sid 10.

¹⁸² Anonym köpman i York, England, på tunna. Morris (2000) sid 2260 fig. 1095.

¹⁸³ Anonym köpman på Coppergate i York, England, på tunnlock. Morris (2000) sid 2259 fig. 1094.

¹⁸⁴ Anonym musiker i York, England, på stall till 6-strängat instrument. Morris (2000) sid 2356 fig. 1161.

¹⁸⁵ Anonym köpman på Coppergate i York, England. Morris (2000) sid 2170 fig. 1021.

¹⁸⁶ Anonym musiker i York, England, på stall till 6-strängat instrument. Morris (2000) sid 2356 fig. 1161.

¹⁸⁷ Anonym köpman på Coppergate i York, England, på tunnlock. Morris (2000) sid 2281 fig. 1112.

¹⁸⁸ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

☆ 975-1050,¹⁸⁹ vikingatid/tidig medeltid ¹⁹⁰

✦ ”förhistorisk tid”,¹⁹¹ vikingatid/tidig medeltid ¹⁹²

↯ vikingatid/tidig medeltid ¹⁹³

✱ vikingatid/tidig medeltid ¹⁹⁴

✕ vikingatid/tidig medeltid ¹⁹⁵

Det framgår tydligt att notariernas underskrifter på egyptiska papyrer är av ett alldeles särskilt intresse. På det dryga tjugotal papyrer som är bevarade från åren 306-377 har ingen enda fogat ett kors $\dagger$ eller staurogram $\dagger$ eller annat liknande till sin underskrift, fast flera av notarierna har burit namn som indikerar att de varit kristna, som Paulus, Dorotheos och Theodoros.¹⁹⁶ År 378 sker ett trendbrott. Då tillfogar en för oss okänd notarie tecknet $\dagger$ till sin underskrift.¹⁹⁷ År 381 har notarien med det hedniskt klingande namnet Filosarapis¹⁹⁸ i Hermopolites ändrat sin tidigare underskrift, som vi känner från åren 372 och 376, genom att han tillfogat ett diskret $\times$ till inledningen av sin underskrift 381.¹⁹⁹

Alla senare papyrer, med enstaka undantag,²⁰⁰ har ett bomärke tillfogat till notariens underskrift. Från 380 till 700-talet har de ca 650 bevarade egyptiska papyrerna olika bomärken fogade till notariens underskrift, oftast varianter av korset $\dagger$ (ca 370 st) och varianter av staurogrammet $\dagger$ (ca 270 st).

Vi vet inte vad som skedde omkring 380 som åstadkom denna genomgripande förändring bland egyptiska notarier så att de därefter, med få enstaka undantag, tillfogar ett korsrelaterat bomärke till sina

¹⁸⁹ Anonym köpman i Exeter, England, på tunnlock. Allan & Morris (1984) sid 306 fig. 174:16.

¹⁹⁰ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

¹⁹¹ Anonym krukmakare, Nordtyskland, som bottenstämpel. Weiser-Aall (1947) sid 141, not 49.

¹⁹² Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

¹⁹³ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

¹⁹⁴ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

¹⁹⁵ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

¹⁹⁶ Diethart & Worp (1986) sid 79 (år 306), 38 (307), 86 (314), 87 (318), 63 (319), 52 (327), 90 (330), 80 (330), 86 (333), 90 (336), 90 (337), 90 (341), 79 (345), 87 (346), 79 (362), 73 (372), 46 (373), 46 (374), 21 (375), 62 och 73 (376), 46 (377)

¹⁹⁷ Anonym notarie i Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 52 nr 25.2.1 Tafel 17.

¹⁹⁸ Den hellinistisk-egyptiske guden Sarapis (Serapis) vän

¹⁹⁹ Diethart & Worp (1986) sid 73 nr 21.2.1 (år 372), nr 21.2.2 (376), nr 21.2.3 (379), nr 21.2.4 (381) Tafel 33. Av en jämförelse mellan Tafel 33 nr 21.2.2 (från år 376) och 21.2.4 (från 381) framgår att handstilen är densamma men att den inledande bokstaven kryssats till ett $\times$ för den senare underskriften.

²⁰⁰ Diethart & Worp (1986) sid 73 (år 380), 72 (399), 55 (415), 55 (421), 88 (427) som dock har ett $\times$ ovanför underskriften, 88 (430)

underskrifter. Bristen på bevarade dokument från övriga Romarriket från denna tid gör att vi inte kan ta ställning till om det ändrade bruket gällde över hela riket eller bara i Egypten. Vi kan däremot notera att det ändrade bruket sammanfaller i tid med den östromerske kejsaren Teodosius den Stores (378-395) regeringstillträde, vilken under sin regeringstid genomförde att kristendomen blev enda tillåtna religion i Romarriket från år 391. Också den samtida biskopen i Rom Damasus (366-384) har gjort sig känd för att stärka kristendomens ställning, inte minst genom att 382 ge Hieronymus uppdraget att skapa en standardiserad och för hela kyrkan auktoritativ bibelöversättning, Vulgata.²⁰¹ I detta historiska skede skulle ett påbud att alla till sin underskrift skulle foga det kristna korset passa innehållsligt väl in, och göra det förstaeligt att en notarie som bar det hedniska namnet Filasarapis 381 fann för gott att ändra sitt undertecknande genom ett diskret tillfogande av ett kryss. Utöver ovanstående indicier saknar vi dock uppgifter om det specifika dokument som påbjudit detta bruk.²⁰²

Vi har redan sett att en differentiering ägde rum redan under 400-talet mellan ett flertal olika bomärkestyper, även om notariernas utformande av bomärket nära ansluter till korsets tecken. Differentieringen fortsatte under de närmaste århundradena. En skrivelse 716 av kung Ethelbald av Mercia (716-757), har undertecknats med bomärken i olika personliga korsvarianter av kungen själv och 11 olika biskopar, abbotar och grevar, såsom Brihtwold ärkebiskop av Canterbury , Winfrid biskop av Canterbury (senare Lichfield) , Ingwald biskop av London , Aldwine biskop av Lichfield , Tobias biskop av Rochester , Aethelred abbot över klostret Bardney , Atbald abbot över klostret Medeshamstede , Ecga greve av Lincoln , Laynais greve av I. , Saxulf, son till Saxulf, biskop , Ingulf presbyter .²⁰³

De båda korsvarianterna och (alternativt) finns, förutom i skrivelsen från 716, också belagda som bomärken under vikingatid/tidig medeltid,²⁰⁴ samt för det senare 850-900.²⁰⁵ Bomärket brukades också

²⁰¹ Christensen & Göransson (1969) del 1 sid 121, 181

²⁰² Den östromerske kejsar Justinianus den Store (527-565) kodifierade 534 i *Corpus Juris Civilis* detta bruk av tillfogandet av Kristi kors med ägarens hand vid det av skrivaren noterade namnet, *Corpus Juris Civilis* 1. 22. §. 2. C. VI. 30, även 1. 26 C. I. 3 och C. I. 8, Homeyer (1870) sid 13. Se även Lindholm (1976) sid 7 f.

²⁰³ Ruppel (1939) sid 88. Ruppel anger: "Urkunde mit handzeichen, England 1076". Urkunden daterar sig till "anno ab Incarnatione Xri septin centeruno sextode", 716 e.Kr. Som registrering antecknad på urkunden står: "Sutton Nicholls sculp." Enligt Sawyer (1968) sid 92 nr 82 Tabula D är såväl originaldokumentet från 716 som kopian från 1076 idag försvunna, men Sawyer publicerar en facsimil av kopian gjord av G. Hickes 1703.

²⁰⁴ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

²⁰⁵ Anonym bagare i York, England. Morris (2000) sid 2279.

av greve Rudolf i Tusciën 870.²⁰⁶ På Vatikankansliets utnämningssbrev för biskop Unni av Bremen 20 oktober 920 anges Unnis bomärke till .²⁰⁷ Biskop Roriconis, Frankrike, brukade 961 som sitt bomärke, och markgreven Bonifacius brukade 1020 .²⁰⁸

Som synes har vi ibland uppgift om brukare, men inte för de arkeologiskt funna bomärkena. Åtskilliga föremål från vikingatid och tidig medeltid är märkta med bomärken, utan att vi har uppgifter om närmare datering eller ägare. Sådana föremål är till exempel de 700 runristade träbitar från tidig medeltid som blivit funna i Bergen, där Ingrid Sanness Johnsen antar att somliga enstaka runor haft funktionen av bomärke.²⁰⁹

Björn Ambrosiani rapporterar om benredskap för klädproduktion från 800-talets Birka märkt med , troligen använt med den primära funktionen av personligt bomärke.²¹⁰

Andra tidiga anonyma belägg av bomärken är stenhuggarmärken från olika katedralbyggen under 1200-talet.

Många av de medeltida bomärkesbeläggen är bevarade i olika personers sigill. Det äldsta såväl på sigill bevarade och i skrift daterade bomärket med känd brukare är borgaren i Norwich i England Peter de Cokerels bomärke belagt 1286: stående på en kvadratisk bas.²¹¹ Det äldsta svenska bomärkesprydda sigillet har belagts av Hildebrand som ärkebiskop Jarlers kontrasigill 1253 med samma korsbaner buret av ett lamm (*Agnus Dei*-motiv),²¹² därefter Johan Skules i Västerås sigill från 1297: .²¹³

I avsnittet 5.3 kommer vi att ytterligare fördjupa oss i de äldsta beläggen av de olika bomärkestyperna.

²⁰⁶ Homeyer (1870) sid 14

²⁰⁷ Dreijer (1961) sid 77, 96

²⁰⁸ Homeyer (1870) sid 14

²⁰⁹ Lindholm (1976) sid 7 f

²¹⁰ Ambrosiani (1996) sid 33, benämns av Ambrosiani "Odens valknut". Child & Colles (1971) sid 44 f anger tecknet som anglosaxisk treenighetssymbol.

²¹¹ Elmhirst (1959) nr 236, Wallgren (1965) sid 15

²¹² Hildebrand (1862) 2:a serien Pl. 1 nr 7

²¹³ Lindholm (1976) sid 8 efter Hildebrand (1862)

2.3 Före slutet av 300-talet?

Det ovan anförda bestyrker ett utbredd bruk av bomärken nyttjade i första hand som ägare- och ockupationstecken och som bekräftelseecken i urkunder från slutet av 300-talet och under bysantinsk tid, under folkvandringstid och medeltid i hela den katolska världen. Kan man belägga användningen av bomärken även dessförinnan?

Som vi har sett omnämner de germanska folklagarna från cirka 400 – 800 e.Kr. bruket av personliga märken, och detta på ett sätt som synes förutsätta att bomärkena är kända och brukade enligt gammal sed. Det finns många belägg av bomärkesliknande tecken även före den tid då de äldsta germanska lagarna upptecknades, men frågan är om dessa märken verkligen kan benämnas bomärken och var knutna till en viss person eller ätt.

Förekomsten av vad som sannolikt är ägarmärken eller identitetsmärken, det vi här kallar bomärken, kan beläggas globalt och mycket tidigt.²¹⁴ Till de äldsta fynden av sådana sannolika bomärken hör på en kommandostav (eller kastvapen?) funnen i El Pendo-grottan i Spanien och av Ohlmarks daterad till 30 000 – 25 000 f.Kr.,²¹⁵ samt och på harpuner från paleolitisk tid (10 000 – 3 000 f.Kr.) i Frankrike, som behandlats av Paul Girod och E. Massenat.²¹⁶ Girod är övertygad om att det är frågan om personliga ägarmärken, och han menar att orsaken till behovet av märkning i första hand varit dessa jaktredskaps värde. Ett troligare skäl för märkning av jaktvapen är möjligen behovet av att klara ut äganderätt till ett påträffat och fällt byte, på samma sätt som nämnts ovan om de isländska lagarna *Grágás* med deras bestämmelser om ”skotmanshlut”.

I en grotta i Pyrenéerna nära Mas d’Azil i Frankrike påträffades 1889 en mängd stenar, ovala till formen, som var dekorerade med röd eller brun ockrafärg på ena sidan eller båda, med rader av streck eller punkter. Stenarna härrör från grottmålningsperioden, cirka 9 000 f.Kr. Bland de tolkningsförslag som framförts är att tecknen skulle syfta på äganderätt.²¹⁷

Vid utgrävningar 1962 av byn Pan-po, 10 km öster om Xian (Sian), Shensi, som härrör från neolitisk tid, 5 000 – 4 000 f.Kr., gjordes fynd av keramik

²¹⁴ Lindholm (1976) sid 10. Enligt Petrie (1890, 1900) kan även bomärken ha funnits i det antika Egypten.

²¹⁵ El Pendo-grottan upptäckt 1907 i byn Escobedo, Arce, Spanien. Ohlmarks (1967) sid 193 fig. 1.

²¹⁶ Girod & Massenat (1900), Girod (1903), Nahlén (1992) sid 59

²¹⁷ Jean (1993) sid 14

från Yangshaokulturen med ett tydligt inristat bomärke på skålarnas utsida, nära mynningskanten, till exempel , , , och .²¹⁸

Texten på museets skylt vid keramiken lyder: ”RISTADE TECKEN. 113 framgrävda belägg har gjorts med totalt 22 olika tecken. Tecknens huvudsakliga syfte har varit att märka och de har karaktären av skrivna tecken. De har en viss relation till Centralplatåns tidiga skriftecken, och kan anses vara embryon till de kinesiska skriftecknen”.

Också från germanskt område har belägg gjorts från paleolitisk tid (10 000 – 3 000 f.Kr.). Såväl Carl Gustav Homeyer²¹⁹ som Karl Konrad Ruppel²²⁰ anför som ett möjligt bomärke det av A. L. J. Michelsen²²¹ omnämnda märket på en häll i den år 1827 i Kleinhastedt i tyska Dithmarschen öppnade gånggriften: .

Homeyer nämner också som ett möjligt bomärke, ett märke som blivit funnet i en stenåldersgrav i Strarup i Angeln, Tyskland: . Han anför dessutom Finnur Magnússens alternativa tolkning att dessa tecken inte är bomärken utan runor, uttytt som mansnamnet *Avki*.²²²

Bjørnar Olsen (1994) redovisar fynd i norska Finnmarken av pilspetsar från perioden 900 f.Kr – 0. På dessa pilar avsedda för renjakt finns ägarmärken, alltså vad vi här benämner bomärken, såsom   och .²²³

Från tiden 250 – 500 e. Kr. är de märken man har funnit på bl. a. pilspetsar vid utgrävningen av skeppen i Nydam Mose i Slesvig.²²⁴

Men är det i dessa tidiga belägg frågan om samma typ av bomärken som vi möter i vårt referensmaterial och är det verkligen frågan om personliga ägarmärken i den mening som bomärkena är? Carl Lindholm drog slutsatsen: ”Ett bruk av personliga ägarmärken från denna tid kan endast knytas till löst förmodande; visshet om bomärkenas användning har vi däremot från de äldsta nedtecknade lagarnas tid, från ca 400 e.Kr.”²²⁵ Vi lämnar därför här frågan öppen och återkommer nedan till problematiken om bomärkenas ålder, när vi fördjupar oss i deras symbolik, men noterar redan här att bomärken är belagda i egyptiska papyrer från omkring 380 e.Kr. och senare.

²¹⁸ Foley (1993) sid 18. Jag besökte utgrävningarna i september 1995.

²¹⁹ Homeyer (1870) sid 18

²²⁰ Ruppel (1939), sid 42

²²¹ Michelsen (1853) sid 69

²²² Magnússen (1841), Homeyer (1870) sid 48, Ruppel (1939) sid 43

²²³ Pilspetsar från Mestersanden, Kjelmøy, Finnmarken, Norge. Olsen (1994) sid 135, fig. 96

²²⁴ Lindholm (1976) sid 9

²²⁵ Lindholm (1976) sid 9

2.4 Ägarmarkering med annat än bomärken

Är då alla ägarmarkeringar bomärken? Är det verkligen möjligt att söka en symbolisk betydelse hos alla olika markeringar som gjorts för att av praktiska skäl kunna åtskilja olika ägare av renar, får, boskap osv?

Nej, att alla ägarmarkeringar inte är bomärken framgår tydligt av Larssons (1927) redovisning från Gotland, där för varje gård redovisas såväl bomärket som ett kreaturs- eller fårmärke, som sinsemellan saknar varje likhet eller association.²²⁶ Totalt sett fanns enligt Larsson 41 st sätt att med en kniv göra snitt och utskärningar i djurens öron,²²⁷ och eftersom båda öronen utnyttjades för märkning, räckte märktekniken väl till för Gotlands 1540 gårdar. Inte bara får, utan alla djur som släpptes på bete, märktes i öronen, även hästar.²²⁸

Dahl (1994) meddelar att även på Åland märktes kreaturen i öronen på samma sätt som på Gotland, genom olika kombinationer av urklipp och hål.²²⁹ Även i Dalarna märktes djur som gick i bete med klippningar i öronen, märken som var oberoende av ägarnas bomärken.²³⁰

I artikeln *The Swan-Marks of Suffolk* redovisar Ticehurst (1933) 85 olika märkningar av svannäbbar. Bruket att ha märkta halvtama svanar är belagt i England sedan 1308,²³¹ och beläggen av dessa svanmärken daterar sig mellan 1422 och 1649. Fast de flesta svanägarna var adelsmän anger Ticehurst enbart att fyra av märkningarna återgick på ägarnas heraldiska vapen.²³² 16 andra adelsmän märkte svanarna med sina bomärken.²³³ Åtta andra kyrkliga och borgliga ägare märkte svanarna med sina bomärken.²³⁴ De resterande 57 ägarna, såväl adliga, kyrkliga som borgerliga, märkte svanarna antingen med sina initialer,²³⁵ eller med skurna skåror eller inbrända punkter av olika antal och mönster.

²²⁶ Som källa för kreatursmärkena anger Larsson (1927) sid 9-15 ett tiotal bevarade märkesböcker daterade från 1740 fram till 1861. Sådana kreatursmärken omnämns redan i Gutalagen från mitten av 1300-talet, Larsson (1927) sid 13.

²²⁷ Larsson (1927) sid 11, 12

²²⁸ Larsson (1927) sid 14

²²⁹ Dahl (1994) sid 26

²³⁰ Rehnberg (1938) sid 552, Westgärds (1985) sid 1

²³¹ Ticehurst (1933) sid 139

²³² Ticehurst (1933) Batemans of Flixton nr 35, Sir John Tasburgh nr 59, Sir Robert Drewry nr 71, Sir Henry Reppes of Menham nr 75

²³³ Ticehurst (1933), Sir James Hobart nr 14 , Sir Robert Rich nr 18 , Sir Edward Yallop nr 24 , the Duke of Norfolk nr 25 , Sir Hugh Austen nr 34 , Sir John Brewes nr 36 , Sir Edmond Jenney nr 46 , Sir Ambrose Jermyn nr 49 , Sir Thomas Seckford nr 56 (variant), Sir William Cordall nr 68 , Sir Thomas Jermey nr 73 , Sir William Springe nr 77 , Sir Simeon Steward nr 79 , Sir Henry Warner nr 81 , Sir Henry Wentworth nr 83 , Sir Henry Weston nr 85

²³⁴ Ticehurst (1933) nr 32 , nr 38 , nr 41 , nr 42 , nr 58 , nr 69 , nr 72

²³⁵ Ticehurst (1933) nr 53 **A L** Kapten Andrew Leake ca 1650

De flesta svanmärkningarna i Suffolk gjordes alltså efter samma princip som kreatursmärkningen på Gotland, genom att skära skåror eller bränna in punkter utan symbolisk betydelse. Ett mindre antal har dock märkt sina svanar med sitt heraldiska vapen, sitt bomärke eller sina initialer.

Homeyer (1870) anför 13 exempel på märkning av svannäbbar i övriga England, där bilden stämmer väl med den bild vi får ur Suffolk-samlingen, alltså de flesta näbbar märkta med skurna skåror men också somliga med bomärken.²³⁶

Homeyer anför att såväl nötkreatur som får märkts i England, i Holstein, i trakten av Bremen, i Osterstade, i Poel, i Mecklenburg och i Tyrolen.²³⁷ Någon gång, som i Mecklenburg, har det handlat om att märka djuren med enkla streck med tjära eller rödfärg. Oftast har dock märkningen utgjorts av snitt, klipp, hål etc. i öronen. Homeyer nämner att öronsnitten i Tyrolen ibland försökt efterlikna gårdens bomärke.

När det gäller hästar har dessa oftast brännmärkts på länden med ett bomärke, men Homeyer nämner att man på Öland gjort snitt i öronen på hästarna, på samma sätt som vi tidigare noterade att man gjort på Gotland.

För gäss och änder nämner Homeyer att man allmänt märkt dessa genom snitt i fötternas simhud, bland annat i England, på öarna Runnö och Usedom, i Amrum, Sylt, Holstein, Niederoderbruch, vid Rügen och Bremen.²³⁸

Dahl (1994) redovisar att i det åländska materialet förekommer vid sidan av de egentliga bomärkena också så kallade "trodmärken" eller i dagligt tal skogs- eller gårdesgårdsmärken, som var enkla ristningar på ett eller flera streck för märkning av gårdesgårdar med en yxa.²³⁹

Även i den antika litteraturen finns belägg för att hästar har märkts. Redan Michelsen (1853) lyfte fram som exempel Anakreon (500-talet f.Kr.) som i ode nr 55 talar om hästar märkta med "πυρὸς χάραγμα", brännmärke. Vergilius skrev 30 f.Kr. i *Georgica* om att märka boskap, "*Aut pecori signum*".²⁴⁰

²³⁶ Homeyer (1870) sid 256, 371, Tafel III

²³⁷ Homeyer (1870) sid 253

²³⁸ Homeyer (1870) sid 256

²³⁹ Dahl (1994) sid 10, med exempel på t.ex. sid 70, 87, 92, 144, 179, 207, 211, 217, 246, 263, 359, 524, 527

²⁴⁰ *Georgica* I.263, III.157-178. Michelsen (1853) sid 16, 38.

Sammanfattningsvis kan alltså sägas att man har sökt märka sin egendom och sina djur så långt det varit möjligt med sitt bomärke, men där det av praktiska skäl varit svårt eller närmast omöjligt, har man jämsides med bomärkesbruket också märkt genom enkla snitt i öron, näbb eller simhud eller ett par yxhugg i trädstam, en märkning som uppenbarligen enbart haft en praktisk funktion.

3 Källmaterialet

I följande kapitel ska vi presentera vårt källmaterial av 14 bomärkessamlingar med sammanlagt 27 595 bomärken som avhandlingens slutsatser bygger på, hur det är insamlat och vilken tid det omspanner, samt i vilken utsträckning bomärkenas form har analyserats. Det totala antalet bomärkesbelägg som källmaterialet utgör överstiger 40 000 bomärken.²⁴¹

3.1 Sunnmøre, Norge

Sunnmøre är södra delen av Møre og Romsdal fylke kring Storfjorden i västra Norge, 150 km norr om Bergen. L. Strømme har i *Bumerke frå Sunnmøre* (Oslo 1943, 439 sidor) samlat 10 152 bomärken. Bomärkena är alla samlade från skriftliga källor före 1820 som diplom och brev, länsräkenskaper, panteböcker, tingsböcker och andra källor i arkiv i Oslo, Bergen och Trondheim. Tonvikten ligger på bomärkesbelägg från 1600- och 1700-talet. Bomärkesbeläggen anförs med brukare, årtal, by och gård, ofta också med flera varianter med olika årtal angivna.

Om bomärkessamlingen är noggrant och utförligt gjord, är analysen av bomärkena svagare. På sidorna 7 – 11 relateras som analys den hypotes som sunnmöringen Siver Årflot presenterade i *Norsk Landeboeblad* år 1811 nr 28 och 29. Efter den då gängse vetenskapliga synen antog Årflot att alla bomärken var varianter av runorna. För bomärket ∇ gör dock Strømme den korrekta iakttagelsen att det hör till den allra vanligaste bomärkestypen, och han identifierar bomärket med runan Madr, m.

3.2 Åland, Finland

En särställning inom nordisk bomärkesforskning intar Göran Dahls bok *Bomärken på Åland* (Ekenäs 1994, 574 sidor) som med 1464 gårdars bomärkesbelägg (totalt 775 olika bomärken), ger en utomordentligt god redogörelse för bomärkesförekomsten på Åland och som även innehåller ett 20-tal inledande och analyserande sidor.

Källmaterialet är medeltida sigill, trohetsed till Johan III 1568, kungsgårdarnas räkenskaper, brev och kvittenser, hjälpskatte-, rest-, tiondefrakt-, ödes-, boskaps-, soldat-, mantals- och kvarntullslängder, Älvsborgs lösen, protokoll i Ålands domböcker, längden över kyrkobalkarnas

²⁴¹ Såväl Bergsten (1981) som Larsson (1927) anger att de som dubbletter har 6-8000 ytterligare bomärkesbelägg vardera, som de inte redovisar specifikt

underhåll i Finström 1702 och 1747, storskifte och lantmäterihandlingar och bouppteckningar.

Till sin bomärkesuppteckning bifogar han ett typregister som åskådligt visar de 775 olika bomärkenas frekvens. Dahl redovisar brukare, årtal, by och gård. För varje gård ger han flera brukares bomärkesbelägg, varför man kan följa bomärkets trädning från generation till generation, men också byten av bomärkestyp när en ny släkt kom till gården. Det totala antalet bomärkesbelägg blir 6 188 st.

Analysen inskränker sig till antagandet att ”bomärkena utvecklades ur magiska märken, runor och andra personliga tecken”.²⁴²

3.3 Medelpad, Sverige

Valter Bergstens *Bomärken i Medelpad* (Sundsvall 1981, 223 sidor) upptar 1015 gårdars bomärken och redovisar 2780 olika bomärkesbelägg med brukare, årtal, by och gård, samt även källhänvisning för varje anført belägg av bomärke. Den totala samlingen av bomärken från Medelpad som boken bygger på utgör ca 10 000 bomärkesbelägg.²⁴³ Genom denna noggranna källhänvisning, samt förteckning över källor och litteratur håller Bergstens bok den högsta akademiska standarden. Källmaterialet utgörs av allmogens besvärsskrivelser, boskapslängder, gränsintyg, hjonelagslängder, landskapshandlingar, mantalslängder, skattelängder för Älvsborgs lösen, tiondelängder m.m., alla på Riksarkivet, underlagmannens bomärke i signet på Kungliga biblioteket i Stockholm, Emil Löfgrens bomärkessamling från 1930 på Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, lantmäteriakter på Statens lantmäteriverk i Gävle, liksom på lantmäterikontoret i Härnösand, mantalslängder, tiondelängder, båtsmanskontrakt, bomärkessamlingar av Erik A. Granberg och Algot Hellbom, alla på landsarkivet i Härnösand.

Analysen av bomärkestyperna är enbart sidorna 13 – 16, men innehåller det korrekta antagandet att ”Medeltidens runor och s.k. gyllental i dåtida kalender, runstaven, har troligen i många fall varit förebilder vid formgivningen av bomärken”.²⁴⁴

²⁴² Dahl (1994) sid 19

²⁴³ Bergsten (1981) sid 7

²⁴⁴ Bergsten (1981) sid 13

3.4 Davos, Schweiz

Peter Gulers bok *Rätselhafte Hauszeichen, mit 2500 Hauszeichen aus dem Prättigau und der Landschaft Davos* (Basel 1992, 157 sidor) innehåller 2196 bomärkesbelägg från landskapet Davos i östra Schweiz.

Framställningen bygger på två bomärkessamlingar som dels gjorts av läraren Christian Hew och hans skolklass i Klosters-Dorf med omgivning, dels en större samling av norrmannen och teckningsläraren Arne Sjursen (1876-1955) som sedan 1915 till sin död 1955 bodde i Davos och upptecknade bomärken där. Källmaterialet är till största delen belägg av bomärken inskurna på frontväggen eller dörrfrisen av äldre blockhus, där ofta brukarens initialer och ibland även årtal angivits. På många hus har många generationers bomärken ristats in.²⁴⁵ Beläggen har kompletterats med uppgifter ur kyrkoböcker, civilståndsregister, och olika arkiv för kantonen Graubünden.²⁴⁶ Bomärkena i sig är mycket väl avtecknade och presenterade, men närmare källhänvisningar saknas eller är mycket bristfälliga och kan inskränka sig till initialer, årtal eller ibland släktnamn.

Peter Gulers bidrag till boken är ett försök till analys av bomärkena på sidorna 7 – 48. ”Analysen” utgörs till största delen av spekulationer om talmystik, runmagi och runmystik med astrologisk tillämpning.

Trots bristerna i källhänvisningen och i ”analysen” ger boken trots allt 2196 väl avtecknade bomärkesbelägg från landskapet Davos i östra Schweiz, som tjänar som ett gott jämförelsematerial till övriga bomärkesuppteckningar.

3.5 Gotland, Sverige

Johan Larssons *Gotländska får- och bomärken* (Visby 1927, 353 sidor) är ett otryckt bokmanuskript, som kopierats i en mindre upplaga.²⁴⁷ Larsson redovisar 1426 av de totalt 1646 gotländska gårdarnas bomärken samt fårmärken. Sammanlagt redovisas 1669 olika bomärkesbelägg samt varianter med brukare, årtal, by och gård. Det totala antalet bomärkesbelägg som Larsson samlat var dock mångdubbelt större.²⁴⁸

²⁴⁵ Guler (1992) sid 41

²⁴⁶ Guler (1992) sid 8

²⁴⁷ Originalet förvaras i Norrlanda Fornstuga, Gotland, men finns även kopierad som inbunden bok på Landsarkivet i Visby i landsarkivets forskarsal, samt som kopia i Landsarkivets samlingar under beteckningen A31:1. Fotostatkopior av den senare har tryckts upp och säljs vid förfrågan av Landsarkivet i Visby (print on demand). Manuskriptet gränsar alltså till tryckt källa, men har inte som Westgärds (1985) registrerats med ISBN-nummer och en angiven upplaga (500 ex). Jag väljer dock att hänvisa till manuskriptet som Larsson (1927).

²⁴⁸ Larsson (1927) sid 6

Larssons källmaterial har varit bouppteckningar och köpehandlingar på Landsarkivet i Visby, samt fyra samlingar av bomärkesbelägg av lektor M. Klintberg, överstelöjtnant Karl Bolin, Landsarkivets vaktmästare C. J. Hallgren, samt av lantmästaren Ludvig Figraeus, alla i Visby. Klintbergsska samlingen hämtades direkt från upptecknade uppgifter hos befolkningen på landsbygden, Bolinska samlingen från Lantmätarekontorets i Visby arkiv Hallgrenska samlingen var gjord från protokoll och bouppteckningar på Landsarkivet i Visby, och Figraeus samling var gjord ur Visby konsistorie arkiv. Figraeus samling hade såväl brukare, årtal, by och gård angivna, och hade stor täckning av Gotland.²⁴⁹

Bristerna i mer exakt källhänvisning och i insamlingsmetodik kompenseras till stor del av att Larsson kunde jämföra fyra av varandra oberoende bomärkessamlingar ur olika källor som bekräftade varandra, där Figraeus större samling, med noggrant angivande även av årtal för beläggen, utgör stommen och likare i presentationen.

Larsson har på sidorna 19-24 en kortfattad analys av bomärkena där han redogör för den folkliga benämningen för olika varianter. Larsson igenkänner i det gotländska bomärkesbeståndet ett ursprung för bomärkena i somliga runor, besvärjelsetecken, korset, cirkeln, pentagrammet, hakkorset, bokstäver, monogram och skilda initialer.²⁵⁰

3.6 Leksand i Dalarna

Anders Westgärds har i *Bomärken i Leksand 1821-1823* (Leksand 1985, 53 sidor) samlat 1439 gårdars bomärken, med angivande av den som tecknat bomärket och dennes by. Bomärkessamlingen härrör ur en enda källa, storskifteshandlingarna för Leksand 1821-1823, som antecknades i revböcker. Dessa förvaras nu i Leksands kommuns arkiv.

Leksand, liksom Dalarna i stort, är ett reliktområde där gamla seder och bruk levat kvar längre än i andra bygder. Bomärkesbruket har varit i obruten tradition in på 1900-talet för gemensamma åtaganden som i kvarnlag eller för att markera olika gårdars årtullar i kyrkbåtarna. Fast bomärkena är belagda sent, 1821 – 1823, står de här i en obruten tradition som var mer stabil än bomärkestraditionen var i Skåne hundra år tidigare.

Häftet inleds med fyra sidors presentation och analys av Pablo Wiking-Faria, som i sin knapphet dock gör viktiga iakttagelser som att sonen ärvde

²⁴⁹ Larsson (1927) sid 6

²⁵⁰ Larsson (1927) sid 19

faderns bomärke, och att flera barns bomärken skildes åt genom tillägg av något extra streck.²⁵¹

3.7 Kvam, Norge

Jakob Vik har i boken *Bumerke frå Kvam i Hordaland* (Hardanger 1962, 48 sidor) nedtecknat 743 bomärken från en isolerad bygd i Gudbrandsdalen i Norges inland. Också detta är ett reliktområde, Vik nämner att i Fitjadalen märktes redskap med ägarens bomärke så sent som omkring 1930.

Källmaterialet utgörs av sigillavtryck på kungahyllningarna 1591, 1610 och 1648, Danska Rigsarkivet i Köpenhamn, vidare från dokument och kyrkböcker mellan 1600 och 1800. Såväl bomärkets brukare, årtal som by är angiven.

Boken inleds med en introduktion och analys på sidorna 5 – 9, där Vik noterar att bomärkena ärvdes från far till son och att bomärkena var ontavvisande. Liksom tidigare Strømme anför Vik Sivert Årflots (1811) hypotes om bomärkenas ursprung ur runorna.

3.8 Helsingør i Danmark

Allan Tønnesen har i *Helsingørs bomærker* (København 1968, 155 sidor) 737 bomärkesbelägg. Källmaterialet utgörs av sigillavtryck i dokument och brev, byfogde-, tull-, länsräkenskaper på Danska Rigsarkivet, Landsarkivet for Sjælland samt det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn, de flesta från tiden 1485-1690, med betoning på 1500-tal och tidigt 1600-tal. Till skillnad från tidigare nämnda samlingar upptar denna den högre borgerlighetens bruk av bomärken i en stad. För varje bomärke anføres brukaren med titel, årtal och källhänvisning, varför denna bok håller samma akademiska standard som Bergsten (1981).

Boken inleds på sidorna 7 - 49 med introduktion och analys av bomärkena. Vid sin systematisering av bomärkena använder Tønnesen ett system som konstruerats av Kirsten Weber-Andersen som enbart anlägger yttre, grafiska aspekter på bomärkena (lodrät huvudstav, undergrupp med två lodräta huvudstavar, undergrupp med en lodrät huvudstav med vinkel etc.). Weber-Andersens system kan dock bara systematisera en fjärdedel av Tønnesens bomärkessamling. Tønnesen kan därutöver urskilja

²⁵¹ Häftet är utgivet av kulturnämnden i Leksands kommun och är kopierat i 500 exemplar 1985 i Leksand. ISBN 91-970421-6-1 .

bomärkestyper som kors, merkuriestav, hakkors, trekant, pentagram, A-typ m.m.

3.9 Lockne i Jämtland

Johannes Nahlén har samlat 496 bomärkesbelägg från Lockne socken i Jämtland i *Bomärken i Lockne socken* (Östersund 1970, 73 sidor). Källmaterialet har varit socknens kyrkböcker och mantalslängder, samt fyra bomärkesuppteckningar gjorda av Johannes Olsson, Marieby, Tilda Jonsson, Haga, Axel Alfredsson, Tandsbyn, Per Nilsson-Tannér, Östersund. För varje bomärke anförs brukaren, årtal samt by. Tonvikten av beläggen ligger på 1700- och 1800-tal.

Nahlén gör här ingen analys av bomärkena. I sin senare bok *Egna märken. Om bomärken och märkessamling* (1992) ägnar han dock sidorna 47 – 52 åt bomärkenas förebilder och symbolik.

3.10 Bristol, England

I *Proceedings of the Clifton Antiquarian Club for 1909-1912* har sällskapets hederssekreterare Alfred E. Hudd skrivit artikeln *Bristol Merchant Marks* (Exeter 1911, sidorna 97 - 194), en föreläsning han höll 12 januari 1911. Artikeln ger 424 belägg av bomärken från Bristol. Källmaterialet är hämtat från gravstenar och minnestavlor i sten och mässing, glasmålningar i kyrkfönster, från belägg på köpmäns hus, på målade porträtt, från böcker, från signetringar, från silverstämplar, från krukmakares bottenmärken, i dokument och kyrkböcker. De i särklass flesta redovisade beläggen är från medeltida sigill. För varje bomärke anförs brukaren med titel, årtal och något om dennes släktförhållanden, samt noggrann källhänvisning. Dessa bomärken skiljer sig från de flesta ovan relaterade genom att vara mer utvecklade och vältecknade och inte sällan satta i en heraldisk sköld.

Hudd inleder på sidorna 97 – 110 med en introduktion och kort analys av bomärkena. Han identifierar bomärkestyper som *Agnus Dei*, *Fleur-de-lys*, -liknande, triangel, halvmåne, cirkel, kors, stjärnor, skepp, -liknande, men reserverar sig med att "whether certain particular figures of frequent occurrence ... had any particular meaning is not very clear".²⁵²

²⁵² Hudd (1911) sid 101

3.11 Lübeck, Tyskland

Fram till 1858 samlade Maler Milde, Lübeck, 364 bomärken från Lübeck. Källmaterialet är sigillavtryck bevarade på dokument i stadens arkiv och omspänner tiden 1341 – 1516. Enbart 11 av de 364 bomärkena är belagda efter 1500. Milde anger för varje bomärke brukaren och dennes titel, årtal och i förekommande fall härkomst för utländska köpmän som verkade i Lübeck (England, Skottland, Bergen i Norge, Stockholm och Kalmar i Sverige, Danzig och Stralsund i Tyskland etc.). Till skillnad från flera ovanstående samlingar som härrör från bönder som levde i isolerade reliktområden i Norden, speglar Mildes samling den internationella Hansastaden Lübecks bomärkesbruk bland vittberesta köpmän under medeltiden. Den stora överensstämmelse vi kommer att finna mellan de olika bomärkestyperna i dessa olika miljöer blir då särskilt intressant.

Professor Carl Gustav Homeyer som samlade och publicerade närmare 4000 bomärken i *Die Haus- und Hofmarken* (Berlin 1870, 467 sidor), medtog Mildes samling på sidorna 384 – 390, Tafel XIII – XVI.

Milde har själv inte gjort någon analys av bomärkena. Homeyer, som professor i juridik, var främst intresserad av bomärkenas juridiska funktion, men har också på sidorna 140 – 156 gjort en analys av bomärkenas förebilder och urskiljer runor, kombinationer av runor (binderunor), kors, hakkors, merkuriusstav, timglas och pentagram.

3.12 Norwich, England

William C. Ewing redovisar 299 bomärken i artikeln *Norwich Merchant Marks* i tidskriften *Norfolk Archaeology or Miscellaneous Tracts relating to the Antiquities of the County of Norfolk published by the Norfolk and Norwich Archæological Society* (Norwich 1852, sidorna 177 - 228). Ewing gjorde med denna samling en mycket värdefull pionjärinsats och samlingen finns även medtagen i Homeyer (1870), Tafel IV – VII, och i Elmhirst (1959).

Liksom hos Hudd (1911) är källmaterialet hämtat från gravstenar och minnestavlor i sten och mässing, glasmålningar i kyrkfönster, från belägg på köpmäns hus, men de i särklass flesta beläggen är från medeltida sigill i dokument och kyrkböcker. Beläggen omfattar åren 1217 – 1623, med de flesta belägg från 1300- och 1400-talet. Varje bomärke anförs med brukaren och dennes titel, årtal och en knapphändig källhänvisning (gravsten, sigillavtryck på dokument från 1361 etc.).

Ewing intresserar sig inte för någon analys av bomärkena.²⁵³ Han urskiljer dock att ”a certain geometrical precision evidently pervaded the whole; the lines generally running parallel, or at exact right angles to each other”.²⁵⁴

3.13 Riga, Lettland

Edward M. Elmhirst var till professionen meriterad läkare och kirurg, och samlade bomärkesbelägg som sin hobby. I den postumt utgivna boken *Merchants' Marks* (London 1959, 73 sidor) presenterar han 1281 bomärkesbelägg med brukare och dennes titel, årtal och hemort, samt källhänvisning. Källhänvisningarna är oftast till det femtontal publicerade bomärkessamlingar Elmhirst använt sig av, men även till olika handskrifter och samlingar på museer.

För att komplettera det ovan relaterade bomärkesmaterialet från Sverige, Norge, Danmark, Finland, Schweiz, Tyskland och England valde jag att till det undersökta bomärkesmaterialet ur Elmhirst bok ta med en samling av 85 bomärken från Riga, Lettland, alla från år 1406. För dessa 85 bomärkesbelägg hänvisar Elmhirst till handskriften på British Museum, London: *Ships and merchandise from Riga sunk by the English in March 1406. British Museum Cottonian MS. Nero ii. fo. 70 et seq.*

Elmhirst har ingen analys av bomärkenas form, utan presenterar dem efter yttre, grafiska kännetecken: bomärken som inkluderar en cirkel, som utgör variant på symbolen $\perp$, som inkluderar någon bokstav, eller ett hjärta, samt övriga.

3.14 Sövestad, Sverige

Den fjortonde och minsta bomärkessamlingen har jag själv publicerat i boken *Sövestads by och dess gamla fogdesläkt* (Kristianstad 1990, sidorna 32 - 38) som presenterar 60 bomärkesbelägg från Sövestads socken, 5 km norr om Ystad, Skåne. Bomärket för fogdegården i Sövestads socken ☞ och dess tradering har jag studerat i boken ”... till enn nådigh Lösen.” *Måns Bonde till Traneberg och konflikten med Gustav Vasa* (Kristianstad 2001, sidorna 87 – 91).

Varför ta med 60 bomärken från just Sövestads socken i Skåne i en undersökning som omfattar mer än 27 500 bomärken, dessa 60 oräknade?

²⁵³ Ewing (1852) sid 179: ”With regard to their form there appears to have been no fixed rules, but this depended entirely upon the fancy of the merchant.”

²⁵⁴ Ewing (1852) sid 179

Ett av skälen är att mitt intresse för bomärken och deras eventuella symboliska betydelse väcktes genom upptäckten av dessa 60 bomärken, i samband med forskningen kring Sövestads socken under slutet av 1980-talet inför den först nämnda boken.

Ett annat skäl är att jag vill redovisa en källforskning som jag själv utfört ”från ax till limpa”. Vi har dessutom sett att flera av ovanstående bomärkesforskare delvis byggt sin bomärkessamling genom andra personers samlingar.²⁵⁵

Det avgörande skälet är att vi behöver en så bred och tvärvetenskaplig kunskap om undersökningsområdet som möjligt, för att kunna jämföra och återkoppla de resultat som framkommer i avhandlingen, inte minst av bomärkenas funktion och betydelse, med vad vi annars vet om undersökningsområdet. Som intendenten på Nordiska museet, museilektorn och sedermera professorn, Mats Rehnberg påpekat, den i stort sett ende i Norden som bedrivit någon bomärkesforskning med akademiska förtecken, måste bomärkesforskning utföras på ett begränsat material som man känner väl.²⁵⁶

Sövestads sockens historia är tämligen väl utforskad, och dessutom väl bekant för mig. Som jag nämnde forskade jag 1987-1990 kring Sövestad och dess sockens historia, ett arbete som resulterade i boken *Sövestads by och dess gamla fogdesläkt*. Boken belyser socknens historia med betoning på tiden 1000-1800 ur olika perspektiv, bland annat dess ägandeförhållanden, etnologi, sociologi, kyrkohistoria, släktsamband, heraldik och bomärken. Fogdegården, Sövestad nr 24, framstår som socknens huvudgård, och en första arkeologisk inventering av gårdens tomt presenteras. Denna inventering under ledning av professor Johan Callmer,

²⁵⁵ Bergsten (1981) från tre samlingar, Guler (1992) från två samlingar, Larsson (1927) från fyra samlingar, Nahlén (1970) från fyra samlingar, Elmhirst (1959) från 15 samlingar

²⁵⁶ Rehnberg (1951) sid 206: ”Om man påträffar ett och samma bomärke i daterade och personbestämda sammanhang vid olika tider, blir det därefter en första uppgift att med kyrkoböckernas hjälp utröna bomärkestecknarnas inbördes släktskap. För att vinna ytterligare klarhet om märkets funktion måste man med hjälp av husförhörlängder, mantalsförteckningar m. m. utreda på vilken gård de olika bomärkestecknarna suttit som ägare eller brukare. Dessa forskningar kan vara synnerligen tidsödande. Bomärkenas funktion kan knappast på ett tillfredsställande sätt utredas annat än vid total genomgång av alla arkivalier, gällande en by eller socken, och en noggrann analys av de olika gårdarnas tillkomst och släkternas historia. Det fordras alltså verkligt djupgående bygdeundersökningar för att lösa ett i förhållande här till så underordnat problem som bomärkenas funktion just inom ifrågavarande bygd. Det är också betecknande, att det egentligen endast är i Skultuna i Västmanland (av Sigurd Erixon 1928, min anm) och Sollerön i Dalarna (av Mats Rehnberg 1938, min anm) - platserna för de hittills mest omfattande djupundersökningarna av en enskild bygd - som några resultat kunnat preciseras beträffande användandet av bomärken”. Enligt min mening missar Rehnberg den viktigaste faktorn näst noggranna belägg och total genomgång av en bygds material, nämligen ett stort och pålitligt referensmaterial av bomärken i andra delar av Europa. Utan ett sådant referensmaterial kan knappast några slutsatser dras från en samling av mindre än 100 bomärken.

Bomärken i Sövestads socken

SÖVESTAD

- 5 Jons Nilson 1700
 6 Ola Anderson 1746
 7 Isach Knutson 1698
 8
 9 William Suenson 1699
 10 Tue Joenson 1716
 13 Lars Jönson 1697
 14
 15 Jöns Hanson 1699
 17 Niels Larson 1742
 18 Jöns Asserson 1724
 Jöns Asserson 1743
 19 Jören Nilson 1743
 Ifvar Person 1776
 20
 21 Anders Trulson 1700
 Pål Pålson 1743
 22 ibm Per Isakson 1742
 23
 24 Märten Olson 1746
 Märten Olson 1747
 27 Jöns Mårtensson 1698
 28 Nils Mårtensson 1699
 29 Nils Albertson 1697
 ibm Nils Atserson 1716
 Märten Person 1769
 32 Lasse Pohlson 1705
 ibm Sulin Jeppson 1699

- 33 Anders Pärson 1747
 34 Isach Mortenson 1700
 36 Per Nilson 1724

ARSJÖ

- 1
 2
 3
 6
 7 Nils Jönson 1747
 8
 9
 14+15 Lars Nilson 1722
 Lars Nilson 1724
 20
 21 Mats Hagenson 1700
 22 Joseph Larson 1705
 28 Jöns Håkanson 1710
 Nils Jönson 1721
 29 Lafve Anderson 1709
 Lafve Anderson 1725
 30 ibm Lars Anderson 1700

Torpen:

HALARP

- Nils Pålson 1710
 Nils Knutson 1767 (?)

SNOGGARP

- ✚ 1 Anders Jönson 1698
2
⌒ 3 Morten Assarson 1700 (in.?)
⊖ Morten Assarson 1724 (in.?)
⚭ Jöns Larson 1747

FIÄRSHUS

- ↗ 1 Lars Hanson 1698
✚ Hans Nilsson 1743
2

EBBARP

- ⚭ Jöns Jönson 1700
✚ Jöns Jönson 1705

ALLARÖD

- ✚ 1 Ohla Larson 1725
> 2 Hans Knutson 1710
✚ Hans Knutson 1722
✚ Hans Knutson 1724 (initial)
✚ Lars Nilson 1746

BELLINGARÖD

- 1
✚ 2 Ohla Nilsson 1743

Svartskila

- 1
2

VASSTORP

SNOGARPS MÖLLA

Bomärken som inte gått att
pletsbestämma:

- ✚ Morten Esbörnsen 1700 (in.?)
✚ Morten Jönson 1766
✚ Pär Nilson 1747
✚ Lars Knudson Sövesta:17 (otyd1)1700
✚ Pär Larson 1697

Lund, och professor Lars Ersgård, Lund, förde fram till en mindre utgrävning 25-29 oktober 1993 under ledning av arkeologen och doktoranden Lars Jönsson, Lund. Den arkeologiska forskningen, tillsammans med övrig nämnd forskning, visade att fogdegården, och därmed Sövestads by, varit kontinuerligt bebyggd sedan vikingatiden. Fynd från vendeltid och romersk järnålder tyder på ännu tidigare bebyggelse.

Andra böcker som behandlar Sövestads historia är Henning Isbergs och Axel Odéens bok *Sövestad* (1978) som behandlar socknens historia framför allt från 1800 till nutid, samt Hans Anderssons och Mats Anglerts bok *By, huvudgård och kyrka - studier i Ystadsområdets medeltid* (1989). Dessa nämnda fyra böcker kan, med sina olika synpunkter, tillsammans sägas utgöra en sammanfattning av forskningsläget för just Sövestads socken.

3.14.1 Källorna

Jag har genomskött Malmöhus läns mantalslängder för Sövestads socken som upprättades årligen från 1680- och 1690-talet och framåt. Under de första åren bekräftades mantalslängden med prästens namnteckning, men från 1697 har mantalsförrättaren i slutet av dessa längder låtit fem eller sex av socknens bönder som varit hans sagesmän (de så kallade sexmännen) underteckna mantalslängden och därmed bekräfta dess riktighet. I mantalslängder efter cirka 1750 har bönderna i allmänhet valt att underteckna med sina initialer, eller ett monogram byggt på deras initialer. Före 1750 undertecknade fortfarande de flesta med sina bomärken, och före 1700 nästan undantagslöst med sitt bomärke. Jag har också sökt bomärken i bouppteckningar, på gravstenar och i olika rättsliga och kyrkliga dokument, där de stundom kan förekomma.

Av det sextiototal nedtecknade bomärken som jag har lyckats belägga, härrör alla med något undantag från mantalslängder.²⁵⁷ Det äldsta belägget är från Sövestads by nr 29 från år 1697, det yngsta belägget är från Sövestads by nr 19 från år 1776. Båda bomärkena utgör varianter av , med ett, respektive två, bistreck.

²⁵⁷ Landsarkivet i Lund, Malmöhus läns mantalslängder åren 1697, 1698, 1699, 1700, 1705, 1709, 1710, 1721, 1724, 1725, 1742, 1743, 1746, 1747, 1766, 1776. Skånberg (1990) sid 32. Bomärket från Halarp 1767 redovisar P. Larsson (1978) sid 11

3.14.2 Sextio belägg av bomärken

Under 1700-talet bröts det månghundraåriga bomärkesbruket i Sövestads socken för att upphöra helt med ett sista belägg 1776, medan bomärkesbruket i andra svenska socknar levde kvar under stora delar av 1800-talet, ja, som vi har sett, långt in på 1900-talet.

Låt oss då se närmare på det sextiototal bomärken som kunnat dokumenteras i Sövestads socken.²⁵⁸ Sammanställt så här kan det ju förefalla som ett stort material för att vara från en enda socken - i Skåne är för övrigt detta, med något undantag, den enda sockeninventering av bomärken som har gjorts, förutom Bruzelius' nedtecknande av Borrbys 45 bomärken 1876 - ändå är det mycket begränsat: bara byns bönder, det vill säga arrendatorerna under Krageholms slott, kom ifråga som åldermän eller som sagesmän för mantalslängderna. Vi har alla skäl att anta att de som bodde i "gatehusen", det vill säga de som bara hyrde hus utan mark, också hade sina bomärken. Det betyder att skräddare, smeder, murare, fiskare, sadelmakare, timmermän, med flera, aldrig har fått tillfälle att dokumentera sina bomärken i skrift som bevarats till idag, åtminstone inte i de källor som jag har tagit del av.²⁵⁹

"Herr pastorn" på prästgården Sövestad nr 1 var i en särställning. Helt säkert hade den gården också sitt bomärke, men prästen var ju i alla tider skrivkunnig och signerade aldrig med bomärke. Övriga i socknen, 52 st, var bönder och arrenderade ett helt, halvt, fjärdedels eller åttondedels hemman (vid skiftet 1830 motsvarade ett helt hemman 158 tunnland). Alla gårdar i Årsjö var på ett fjärdedels hemman. Socknens största gårdar fanns i Sövestads by, där prästgården nr 1 samt gårdarna nr 13, 18, 22, 23, 24, 32, 33, 34 var hela hemman. Prästgården och nr 24 (som också benämns fogdegården) var de största gårdarna bland dessa, med störst toft ("tomt") och flest tjänstefolk.

Normalt sett hade, som nämnts, bonden på varje gård sitt eget bomärke. Det bruket kompliceras, för den tid som vår bomärkesundersökning omfattar, av att två bönder kunde bruka och vara mantalsskrivna på samma gård. Då anges i mantalslängden "ibm" (ibidem, latin = [boende] på samma plats). De två familjer som bodde och brukade samma gård måste ju ha haft särskilt stort behov av att kunna skilja sina äodelar åt. Det behöver alltså ha varit en större eller mindre skillnad mellan det bomärke som gårdens egentlige bonde brukade och det bomärke som brukades av den andre

²⁵⁸ Noga räknat 58 bomärken. Skånberg (1990) sid 32.

²⁵⁹ Sådana gatuhus i Sövestads socken var: Sövestads by nr 2, 3, 4, 11, 12, 16, 25, 26, 30-31 (klockarebostället), 35, 37, 38, 39, 40; i Årsjö by nr 4, 5, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 26, 27; Orehus och Krageholms mölla. Den första mantalslängd som även upptar gatuhusen och deras brukare är från 1694. Den är också den första längden där gårdarnas storlek anges: hel, 1/2, 1/4, 1/8.

bonden, han som anges som "ibm", boende på samma plats. Se t.ex. Sövestad nr 32 - bomärket skrivs 1705 av Lasse Pohlson och 1699 av "ibm" Suän Jeppson. Den senare bonden på Sövestad nr 32, Lars Nilsson, tecknade sig 1766 , förmodligen ett bomärke som han ärvt av sin far och tagit med till gården när han flyttade dit.

En annan osäkerhetsfaktor är att bönderna inte var några skönskrivare. Bomärkena var ju avsedda att ristas eller skäras in, och när en bonde fattade den smala gåsfjäderpennan med sin grova hand kanske för första gången, stående bredvid mantalsförrättarens bord med allas blickar på sig, blev väl inte alltid resultatet så tydligt och klart.

Tydligen accepterades också en viss variation, inom de ramar, får vi förmoda, som bestämdes av risken för sammanblandning med andra samtida bomärken i byn. Samme Jöns Assersson på Sövestad nr 18 kunde 1724 skriva sig och 1743, Mårten Olson på Sövestad nr 24 skrev sig 1746 och 1747, Lafve Andersson på Årsjö nr 29 skrev sig 1709 (ett slags initialbomärke eller monogram L + A) och 1725 (också det en form av initialbomärke, men som mer anknöt till ett tidigare på gården brukat bomärke, förmodligen en variant av).

Ett par exempel från torpen visar också variationsmöjligheten: på Snoggarp nr 3 kunde Mårten Assarson skriva sig 1700, och 1724. Vi kommer i det följande att se att detta bomärke är en reducering och variant av bokstaven A, vilket dessutom framgår av att Jöns Larsson som bodde på Snoggarp nr 3 som näste brukare, 1747 skrev sitt bomärke .

Hans Knutson på Allaröd nr 2 hade tydligen svårt att bestämma sig för sin namnteckning. 1710 skrev han sig , 1722 , för att slutligen 1724 välja initialbomärket , en kombination av H + K. Hans Knutsons variation visar just försvagningen av bomärkestraditionen, där initialbomärket/monogrammet segrar. Kanske antog hans efterträdare Lars Nilsson, som 1746 tecknade sig , sin fars bomärke och tog med sig det till sin nya gård. Möjligen tog han upp ett bomärke som tidigare använts på gården Allaröd nr 2.

Materialet från Sövestads socken bekräftar den hypotes, som vi i 4.2 närmare ska fördjupa oss i, att vid denna tid, bomärkesbrukets nedgång och successiva försvinnande, ärvdes inte alltid bomärket från far till son, såsom fallet torde ha varit bara någon generation tidigare. En nytilträdd bonde kunde anta som sitt och sin nya gårds bomärke, det bomärke som brukats där av hans företrädare, vilken, som vi nämnt, inte sällan var hans svärfar. Och det är ju inte så konstigt; bomärkenas "magiska" och identitetsbärande

karaktär hade bleknat bort, och nya generationer tyckte det var besvärligt att märka om varenda skål och redskap när de tillträdde ett nytt arrende. Man hade börjat lära sig läsa och skriva, och ens identitet satt allt mindre i släktbomärket och allt mer i det egna namnets initialer.

Ett par exempel på detta förhållande: Nils Mårtenson, Sövestad nr 28, skrev sig 1699 , och hans bror Jöns Mårtensson, Sövestad nr 27, skrev sig 1698 . Nils Mårtenssons son Assar Nilson med hustru Boell på Sövestad nr 28 hade två söner som använde helt olika bomärken: Jöns Assarson på Sövestad nr 18 som 1724 skrev sig och Mårten Assarson i Snoggarp nr 3, som skrev sig 1724 . Troligen antog Jöns Assarsson på Sövestad nr 18 det bomärke som brukats på gården före honom, istället för hans farfars bomärke av typen .

3.14.3 Utvecklingen av Fogdegårdens bomärke

I boken ”... till enn nådigh Lösen.” *Måns Bonde till Traneberg och konflikten med Gustav Vasa* (Kristianstad 2001, sidorna 87 – 91) har jag studerat och sökt utreda traderingen av bomärket för Fogdegården i Sövestads socken.

Bomärkesbeläggen är dels ett blysigill från ca 1500 med bomärket alternativt vänt ,²⁶⁰ vidare ett blysigill från ca 1650   som torde ha använts av fogden Lars Pedersen,²⁶¹ belagd på Fogdegården 1632 – 1665 och hans änka belagd 1671 - 1677, ett belägg av dennes son Oluf Larssons gårds bomärke ,²⁶² samt dennes son Morten Olsson som 1747 tecknade sitt bomärke .²⁶³

Under ca 6 generationer har bomärket förändrats från > > > .

²⁶⁰ Belägg på senmedeltida blysigill ” ” funnet vid Fogdegården i Sövestad, LUHM nr 31023

²⁶¹ Belägg på blysigill ” ” funnet vid Fogdegården i Sövestad, LUHM nr 31023

²⁶² Mantalslängd 1743 Malmöhus län, Sövestad, LLA. Jöns Assarssons belägg 1743 var, som nämnts, inte hans fädernessläkts bomärke , utan gårdens nr 18.

²⁶³ Mantalslängd 1747 Malmöhus län, Sövestad, LLA

4 Metodologiska aspekter på bomärkenas arvgång och tradering

Vi har sett att det källmaterial som avhandlingen bygger på visserligen i många fall är medeltida belägg, men ändå till stor del utgörs av bomärkesbelägg från 1600- och 1700-talet, ja, även, som i Westgärds samling, från början av 1800-talet. Frågan blir då om dessa senare bomärkesbelägg överhuvudtaget kan säga något om hur bomärken såg ut under medeltiden och dessförinnan. Hur ser den vetenskapliga metod ut varmed vi kan se sambandet mellan bomärkesbruk i en socken på 1700-talet och bomärkesbruket i samma socken flera hundra år tidigare? Hur har bomärken ärvts och traderats?

Frågan om bomärken i allmänhet, och deras arvgång och tradering i synnerhet, har så långt jag vet aldrig blivit föremål för någon analys ur vetenskapsmetodisk synvinkel. En sådan analys kanske inte blir det mest lättillgängliga kapitlet i avhandlingen, men är nödvändig för att klarlägga tillförlitligheten i antaganden om hur bomärkena formats och nått oss. Vi ska i kapitlet nedan gå till några historiska metodologier för att söka relevanta vetenskapsmetodiska frågeställningar som kan appliceras på bomärkesforskning, och då i synnerhet vad gäller bomärkenas arvgång och tradering.

Allmän historisk metodik

Arne Jarrick och Johan Söderberg tar i boken *Praktisk historieteori* (1993) upp allmänna synpunkter som även kan appliceras på detta område. De diskuterar om det går att visa att en hypotes verkligen stämmer. Om det inte är möjligt, kan det åtminstone visas att en hypotes är felaktig (falsifiering)? De svarar att hypoteserna måste vara prövbara - åtminstone i någon mening - om man ska kunna göra hypotesen till ett användbart redskap för att fånga "verkligheten". De påpekar faran av att forskaren har svårt att frigöra sig från sin hypotes när hypoteserna inte visar sig stämma, och anbefaller som en trefaldig lösning dels den systematiska avstämningen, punkt för punkt, av resultat mot hypoteser, vidare att arbeta med alternativa eller rivaliserande hypoteser av det slaget att ingen av dem verkar orimlig, fastän de öppnar för olika utfall. Granskning av och diskussion med forskare som inte har samma förhandsuppfattning kan också rikta strålkastaren mot luckor och motsägelser i resonemang och resultat.

När det gäller falsifierbarhet menar Jarrick och Söderberg att en hypotes är falsifierbar bara om den redan från början förutser de potentiella observationer som skulle innebära att den måste överges. Varje forskare

måste på förhand ange hur hon tänker sig att hypotesen skulle kunna testas. Hon måste ange vilka observationer som enligt henne skulle belysa hypotesen, och vilka observationer som i hennes ögon skulle göra den ogiltig. De menar att hypoteser i strikt mening inte är falsifierbara, men att de ändå måste prövas med en falsifikationistisk inställning.

Som en alltför sträng källprövning nämns bröderna Lauritz och Curt Weibulls källkritik, de historiker som betytt mest för den historisk-kritiska metodens genombrott i Sverige. Enligt bröderna Weibull skulle den historiska konstruktionen byggas på säkra fakta och ingenting annat. Sannolikhetsresonemang avvisades, liksom slutsatser byggda på indicier. Idag har Weibulls krav frångåtts som orealistiska och ologiska och istället pekar Jarrick och Söderberg på fyra huvudkrav som ersatt den ofruktbara historisk-kritiska metoden, nämligen samtidskravet, kravet på oberoende, på tendensfrihet och realitetskravet.²⁶⁴

En annan allmänt hållen lärobok i ämnet är John Tosh: *Historisk teori och metod* (1994). Det som främst berör den aktuella frågeställningen är hans presentation av en historiens femdelning i politisk, intellektuell, ekonomisk, social och mental historia. Av dessa synes mig mentalitetshistoria ha störst relevans för bomärkena, deras bruk, betydelse och trädning, eftersom den ställer frågor om personer ur folkets breda massa. Hur uppfattade, i ett visst förflutet samhälle, människorna sina dagliga erfarenheter? Vilka var deras attityder till tid och rum, smärta och död, familjerelationer och religiös dyrkan? Vilka var deras gemensamma värderingar och symboler? I denna så kallade Annaleskolans program att skriva "total historia" skulle också bomärkena, deras bruk och deras symbolik rymmas. Tosh påpekar att "total historia" i praktiken betyder lokalhistoria, och innebär en uppvärdering av historikerna av facket av deras amatörmässigt sedda kollegor i bygdeforskningen. Tosh menar att lokalhistorien åtnjuter en stark ställning bland dagens historiker vilket, enligt honom, antagligen är den bästa garantin för att de traditionella gränserna mellan olika specialiteter inte kommer att tillåtas stå i vägen för en tematiskt integrerad syn på det förflutna.

Även Tosh avvisar den historisk-kritiska metoden, och påpekar att det mesta som räknas som historiska "fakta" i själva verket bygger på slutledning. Historikern arbetar fram vad som egentligen hände ur flera motsägelsefulla indikationer. Formell bevisning ligger utanför historikerns räckvidd; det som gäller är slutledningarnas giltighet. Tosh påpekar att fakta aldrig är givna, de är valda, att all slags historieskrivning bestäms lika mycket av vad den utelämnar som av vad den tar med. Eftersom historiens

²⁶⁴ Jarrick & Söderberg (1993) sid 4, 7, 37, 76, 106, 107, 116-123

fakta är utvalda, är det nödvändigt att identifiera de kriterier som används vid urvalet. Är de gemensamt omfattade principer eller en fråga om personligt tyckande?²⁶⁵

Historisk arkeologisk metodik

Anders Andrén behandlar i boken *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna* (1997) det metodologiska gränssnittet mellan historia och arkeologi, och driver tesen att arkeologi är viktig, även när skriftbärande kulturer studeras. Andrén betonar att också den historiska skriften är att betrakta som ett arkeologiskt fynd som ska tolkas och lyfter fram den långa traditionen av symboltolkningar i många av de historiska arkeologierna (dvs. arkeologisk forskning kring epoker och kulturer som även har en bevarad skriftlig historieskrivning).²⁶⁶

Med Andréns betraktelsesätt skulle man kunna se bomärkesbeläggen som arkeologiska fynd vars tolkning ryms inom den historiska arkeologins arbetsmetodik. Ett exempel som kan antas ligga nära bomärken är när Andrén anför betydelsen av skriftens arkeologiska kontext i samband med en gravplats från Shangdynastin vid Yinxu. Genom att jämföra gravarnas rumsliga placering med gravkärlets *klantecken* kan Noël Barnard påvisa komplicerade släktrationer mellan de gravlagda personerna.²⁶⁷

När det gäller möjligheten för historiska arkeologier att bruka muntligt traditionsmaterial hänvisar Andrén till Jan Vansina som i boken *Oral Tradition. A Study in Historical Methodology* (1965) visade att det går att värdera den muntliga traditionens bärkraft. Normalt är den tillförlitlig för de senaste 200 åren, ibland kan den sträcka sig 500 år tillbaka i tiden och i enstaka fall menar han att arkeologiska undersökningar kan bekräfta att element i en muntlig tradition var över 1000 år gamla. Särskilt bärkraftig tycks den muntliga traditionen vara i områden med centraliserade stater.²⁶⁸

En frågeställning som ligger nära tolkningen av bomärken är Andréns diskussion av hur inhuggna bilder i en klippvägg ska tydas. Andrén betonar att sådana hållristningar måste tolkas utifrån sin kontext. ”Den speciella historisk-arkeologiska kontexten skapas alltså i ett sökande efter likhet mellan ting och text. Med tanke på likhetsbegreppets vaghet måste sambandet mellan materiell kultur och skrift uppfattas som analogier. För att markera att dessa analogislut ofta skapas med hjälp av samtida källor i historisk arkeologi har jag tidigare beskrivit ting och text som ’ömsesidiga samtidsanalogier’.” För att söka en överensstämmelse och möjliggöra en

²⁶⁵ Tosh (1994) sid 112-116, 144, 145

²⁶⁶ Andrén (1997) sid 7, 12

²⁶⁷ Andrén (1997) sid 76 som hänvisar till Barnard (1986) sid 141-206

²⁶⁸ Andrén (1997) sid 90

hållbar tolkning anbefaller Andrén identifiering, klassificering och korrelation som arbetsredskap. Klassificeringen, med dess ikonografiska analyser, föregår normalt en identifiering och en korrelation.²⁶⁹ Även om Andrén här primärt talar om t.ex. analysen av ett specifikt mönster på keramik från arkeologiska fynd, bör själva metoden också vara användbar för analys av bomärken. Följaktligen ska vi alltså ägna kapitel 5 åt klassificering och kommer att ägna kapitel 6 och 7 åt identifiering, samt kapitel 8 åt tolkning.

Björn Varenius (1995) redogör för hur semiotiken, studiet av tecken som ett kommunikativt system inkluderande icke-verbal kommunikation, är en central del av den post-processuella arkeologin. Inte minst Saussures (1960) lingvistik har haft grundläggande betydelse för att skilja mellan *langue*, den strukturella grammatiken och *parole*, det specifika budskapet, och mellan *signifiant*, tecknet, och *signifié*, det betecknade. Särskilt Martin Wobst (1977) och Christopher Tilley (1990, 1991) har använt sig av semiotikens metod för att bestämma hållristningar bl.a. vid Nämforsen. Semiotikens strukturalism visade sig vara en användbar metod, med dess utgångspunkt i att det mänskliga sinnet behöver klassificera för att förstå.²⁷⁰

Metodik för dechiffrering

I *Skrivkonsten. Uppkomst och historia. Alfabetet, kilskrift, hieroglyfer och piktogram* (1998) diskuterar Andrew Robinson metodologin för dechiffrering av såväl piktogram, protoskrift och symboler, som av fullödiga okända skriftsystem.²⁷¹ Som exempel på lyckad dechiffrering nämner Robinson tolkningen av kilskriften och Linear B.

De första fynden av kilskrift gjordes av spanjoren García Silva Figueroa i Persepolis 1618. När den första tryckta återgivningen av kilskrift publicerades 1657 väckte publiceringen föga uppståndelse. De flesta lärde trodde att tecknen inte var skrift utan ornament, eller rentav slumpvisa spår av fåglar som gått i mjuk lera. Carsten Niebuhr (1733-1815) var den förste som korrekt återgav inskrifter i kilskrift 1772. Han påbörjade arbetet med att isolera de enklaste tecknen. Den egentliga dechiffreringen, som inleddes efter 1800, byggde på Niebuhrs arbete, och utfördes av George Grotefend (1775-1853) och Sir Henry Creswicke Rawlinson (1810-1895).²⁷² Den nämnda fornpersiska kilskriften var den första av tre slag av kilskrift som blev dechiffrerad. Grotefend hade lyckats identifiera kungarna Hystaspes', Dareios' och Xerxes' namn. I Bisuton-inskrifterna i västra Iran lyckades Rawlinson sedan identifiera namnen på de folk som Dereios härskade över

²⁶⁹ Andrén (1997) sid 161, 162

²⁷⁰ Varenius (1995) sid 122: "The human need of classification, i.e. that 'reality' does not make sense and is unattainable to the mind until it is classified, is fundamental in structuralism."

²⁷¹ Robinson (1998) sid 44 ff

²⁷² Robinson (1998) sid 74 ff

och som nämns i grekiska historieskrivningar över det persiska riket. Därigenom kunde han tilldela värden till många fler tecken i fornpersisk kilskrift. Genom kunskap i avestiska och sanskrit kunde han härleda likheter med fornpersiskan, och presenterade 1846 en fullständig översättning av den del av Bisutuninskriften som var författad på fornpersiska.

Dechifreringen av Linear B är metodologiskt sett mer upplysande.²⁷³ Arkeologen Sir Arthur Evans (1851–1941) började år 1900 att gräva ut staden Knossos på Kreta och påträffade gömmor med lertavlor med ett skriftsystem utan likhet med vare sig egyptiska hieroglyfer, sumerisk kilskrift eller det senare grekiska alfabetet. Han betecknade det okända skriftsystemet som ”en linjär skrift av klassen B” och ägnade förgäves de sista fyrtio åren av sitt liv åt att försöka dechiffrera det. Den slutliga dechifreringen 1952 av Linear B gjordes av den engelske arkitekten Michael Ventris (1922-1956). Ventris var bara 14 år gammal då han först blev intresserad av Linear B. Hans lärare i klassiska språk, Patrick Hunter, tog med sig ett sällskap med bl.a. Ventris till en utställning om den minoiska världen som Evans arrangerade 1936. Evans, som då var 85 år gammal, visade själv skolpojarna några lertavlor med Linear B. Hunter hörde Ventris artigt fråga Evans: ”Sade Ni att de ännu inte har dechiffrerats, Sir?” Från 1936 till i juni 1952, då genombrottet kom, arbetade Ventris med att förstå Linear B i takt med att han fick tillgång till fler avbildningar av lertavlor. Ventris metodologiska arbetsredskap var dels en antydning om ordböjningar i Linear B, en parallell till latinet och forngrekiskan där substantivändelsen är beroende av kasus och där verben böjs. Sådana grupper med tre ord i varje grupp, ”tripletter”, identifierades. Förutom dessa tripletter, var värdefulla ledtrådar den frekvens och regelbundenhet med vilka tecknen i Linear B uppträdde i ett visst sammanhang på lertavlorna. Ventris prövade sedan tecknen i Linear B mot tecken och ljudvärden i andra antika språk och skriftsystem som etruskisk, cypriotisk och grekisk skrift. Olika ingivelser och tolkningsspår prövades. Var det möjligt att triplettarna stod för olika städer på Kreta, till exempel Amnisos, Knossos hamn? På detta sätt kunde tecken för tecken bestämmas till stavelser, så att Ventris till sist hade identifierat 60 tecken som olika stavelser. Avgörande blev den ”återtolkning” av tecknen i Linear B som gjordes när Ventris på okända texter lyckades visa att det språk som lertavlorna med Linear B var nedtecknat på var en arkaisk form av grekiska. Lertavlorna visade sig vara noteringar av prosaiska administrativa detaljer, som förteckningar över personnamn och deras yrken (fårherde, krukmakare, bronsmed osv.) och inventarielistor. Men de var på grekiska, och därmed var dechifreringen bekräftad.

²⁷³ Robinson (1998) sid 114

Av dechiffreringen av kilskrift och Linear B kan vi alltså urskilja metodologiska redskap som bestämmande av frekvens och regelbundenhet, isolering av de enklaste tecknen, jämförelse med samlingar av samtida kända tecken och begrepp, prövandet av olika tolkningsspår, som till sist kan bli bekräftade av en ”återtolkning” där hypotesen provas mot okända texter.

Folklivsforskningens metodik

Den historiska vetenskapsgren vars metodik också relativt osökt kan överföras till bomärkesforskningen torde vara folklivsforskningen. Sigfrid Svensson konstaterar i sin bok *Introduktion till folklivsforskningen* (1969) att folklivsforskningen för äldre tid är beroende av det tillgängliga studieobjektets traditionstrohet. En sådan traditionstrohet återfinns Svensson just inom den förindustriella bondekulturen som var utomordentligt konservativ. Svensson anför som exempel bruket att använda gnideld (vrideld) som bot för kreaturssjukan, ett bruk som förbjöds 1764 som vidskepelse. Ännu i slutet av 1800-talet finns nedtecknat att man i en avlägsen by i Kinds härad i Västergötland tände upp vrideld varje vår innan kreaturen släpptes på bete. Traderingen av bruket av gnideld är mycket gammal, redan på en synod 742 i det frankiska riket förbjöds det magiska nyttjandet av vrideld såsom en fortlevande hedendom. Svensson betonar att just rituella bruk är utomordentligt konservativa. Ängsligt har man vaktat på att inte några förändringar av det hävdvunna ska riskera resultatet.

Vad gäller folklivsforskningens metodik framhåller Svensson det principiella att den äldsta nerskriften av en tradition inte behöver vara den ursprungligaste och att det för att visa identitet och sammanhang behövs starkare bevis än bara likheter. Han anbefaller typologin som arbetsmetod, men med försiktighet och kringssyn så att inte slutsatserna dras enbart ur yttre överensstämmelse. En viktig arbetsmetod som folklivsforskningen lånat från arkeologer och språkforskare är att kartera en företeelse, t.ex. varulvstro. Karteringen innebär att föreställningens eller brukets geografiska utbredning klargörs.

Svensson visar att inte bara seder och rituella bruk kan traderas sedan förkristen tid, utan även muntliga traditioner, föreställningar och sägner. Bland annat nämner Svensson om sägenmotivet av den i vatten utkastade stocken som vägledning, likaså om den magiska skallgången, en sed att vid Valborg eller Peregrinusdagen gå man ur huse för att med medförd levande eld, och slag av påkar på trädstammar och stenar och med höga rop, skrämman vargar och andra odjur så att de inte under sommaren ska skada folk, kreatur och gröda. Båda dessa föreställningar och bruk kan härledas

till den isländska förkristna föreställningsvärlden. På liknande sätt, även utan skriftliga källor som de isländska sagorna, kan jämförande folklivsforskning visa paralleller mellan kvarlevande bruk hos den förindustriella bondebefolkningen och förkristna bruk och föreställningar, en forskning där Nils Edvard Hammarstedt (1861-1939) varit banbrytande, t.ex. med skriften *Brödets helgd* (1895) som behandlar julbröden. Med en bred exempelsamling sedan antiken konstaterar Hammarstedt att hos alla åkerbrukande folk har åkerns äring, främst i form av bröd, intagit en viktig plats bland offergåvorna åt gudarna. I sådana offerbruk anser Hammarstedt att vi har det yttersta upphovet till våra nordiska julbröd i djurform: julbocken, julgalten, jultuppen. Svensson pekar på svagheter i Hammarstedts komparativa metod, men menar att man inte kan kasta bort hela indiciekedjan, därför att några länkar visar sig odugliga. Hammarstedt kom också att modifiera sin evolutionistiska hållning och kom senare att i nordisk folklivsforskning introducera Wilhelm Mannhardts banbrytande hypoteser om skörderiterna, som visar att en hållbar komparativ indiciekedja är möjlig.²⁷⁴

Folklivsforskningen ger alltså användbara metoder för bomärkesbruket och dess tradering som sådant. Kan folklivsforskningen då säga något om traderingen av själva de symboler utifrån vilka bomärkena formats? Den närmaste parallellen synes vara traderingen av trollformler och magiska tecken. Bengt af Klintberg visar i boken *Svenska trollformler* (1965) att förkristna trosföreställningar levt vidare i trollformler som åkallan av asagudar som Oden och Frej,²⁷⁵ men att också religiösa och magiska symboler traderats och brukats i svartkonstens tjänst.

Förutom "Wittenbergsbokstäver" ... som till allra största delen utgörs av hebreiska skrivtecken eller kabbalistiska symboler för gudomligheter och planeter ... finner man ständigt de kristna symbolerna: korset och dess sidoformer, triangeln samt pentagrammet. Slutligen har de fornnordiska runorna på sina håll levt kvar in i 1800-talet som en hemlig kunskap, använd framför allt i formler som skall tvinga tjuvar att bära tillbaka stulet gods.²⁷⁶

Somliga av de traderade magiska tecknen, som pentagrammet☆, fyrpass #, hakkors卐 och solkors⊕ har en historia som sträcker sig tillbaka till förkristen tid.²⁷⁷

Så långt olika vetenskapsmetodologiska framställningar som generellt eller specifikt kan ge relevanta frågor för en bomärkesforskningens metodik, både vad gäller frågan om bomärkenas tradering som i bestämmandet av deras form och symbolik.

²⁷⁴ Svensson (1969) sid 7, 8, 13, 14, 44, 45, 60 - 64, 162, 181

²⁷⁵ af Klintberg (1965) sid 48-52, 66, 110

²⁷⁶ af Klintberg (1965) sid 56

²⁷⁷ af Klintberg (1965) sid 71, 86

Bomärkesforskningens metodik

Vi kan sammanfatta med att en bomärkesforskningens metodik ska kunna svara på frågor som:

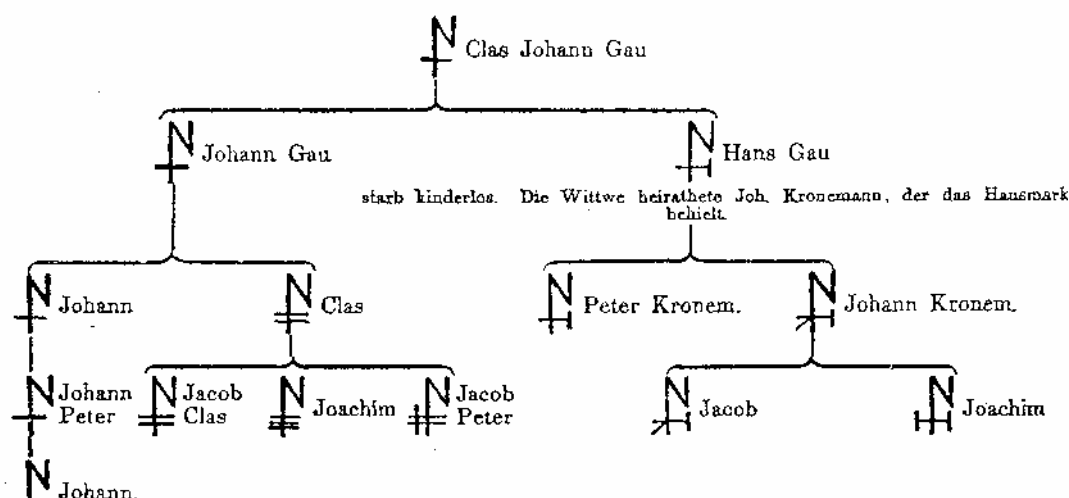
- *Vilka observationer skulle göra hypotesen om bomärkestraderingen ogiltig?*
- *Ansluter hypotesen till Annaleskolans program om "total historia"?*
- *Är hypotesens slutledningar giltiga?*
- *Hur har personligt tyckande undvikits vid bestämmandet av vilka kriterier som har använts vid urvalet?*
- *Hur har bomärkena klassificerats, för att skapa en förståelig struktur, som möjliggör en identifiering?*
- *Tolkas bomärkena utifrån sin kontext?*
- *Görs analogisluten med hjälp av samtida källor?*
- *Är frekvens och regelbundenhet i förekomsten av tecknen beaktade?*
- *Har de enklaste tecknen isolerats?*
- *Har jämförelse gjorts med samtida samlingar av kända tecken?*
- *Har hypotesen prövats mot okänt material i en "återkoppling"?*
- *Kan det visas att bomärkestraderingen ingår i en konservativ traditions-trohet?*
- *Uppfyller bomärkestraderingen kriteriet av att vara ett rituellt/magiskt bruk som därmed kan antas vara särskilt konservativt?*
- *Underbyggs hypotesen av en hållbar komparativ indiciekedja?*
- *Kan bomärkesbrukets geografiska utbredning klargöras?*

4.2 Tradering av bomärken

Den hypotes om bomärkesforskning som jag vill pröva ur metodologisk aspekt är *principen att bomärket ärvdes inom släkten eller ätten, och att nästa generation söner behöll grundmärket men skapade individuell variation genom att tillfoga bistreck till grundmärket, eller någon gång dra ifrån*. Bomärkena traderades alltså från generation till generation, i huvudsak från far till son, men även ibland från far till styvson eller svärson.

I det sammanfattande kapitlet nedan går vi igenom de nyss nämnda metodfrågorna, men redan här kan vi konstatera vilka observationer som behövs för att ogiltigförklara hypotesen: *Hypotesen blir ogiltig om det kan visas att söner inte antog bomärken vars grundstruktur ärvts från den föregående generationen*. Dock måste reservation göras för själva det initiala antagandet av en släkts bomärke - som ju då inte ärvts - och för bomärkesbrukets nedgång, förfall och upphörande under 1700-talet.²⁷⁸

Bomärkesforskarna Carl Lindholm och Johannes Nahlén redovisar en samsyn bland bomärkesforskare kring denna princip.²⁷⁹ Det klassiska exemplet är släkten Gaus bomärke, först anført av Homeyer (1870).

²⁷⁸ Att ett bomärke kunde nyantas, på samma sätt som ett adelsvapen kunde nyantas, framgår av ett citat från den engelske kunglige härolden John Smert 1454: "Theys be noñ armys but A marke as marchaunts vse for eny mañ may take hym a mark but nō armys wtowt an herowd or pōyuawāt", (De[bomärkena] är inga adelsvapen utan märken som köpmän brukar, ty varje man får taga sig ett märke, men inte ett adelsvapen, utan härold eller underhärold), Harl. MS. 2259, sid 10, Dallaway (1793) sid 120, Rylands (1911) sid 4 f, Kuhlicke (1952) sid 68. Detsamma sägs av den engelske heraldikern Randle Holme 1688: "... any merchant may make his owne devise without offence to Armes, or the rules of Heraldry," Holme (1688) sid 414. Varken Smert eller Holme förnekar den ärftliga traderingen av såväl adelsvapen som bomärken, men väl att adelsvapen fick nyantas utan häroldens eller underhäroldens medverkan.

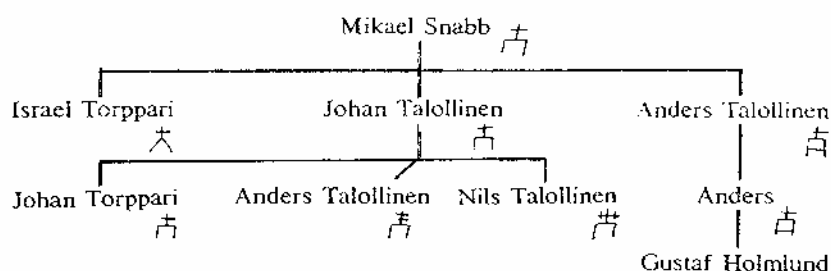
²⁷⁹ Lindholm (1976) sid 30, Nahlén (1992) sid 29. Så även Ewing (1852) sid 179, Davies (1935) sid 51, Bager (1937) sid 9f, Rehnberg (1938) sid 545, Spruth (1939) sid 194, Kuhlicke (1952) sid 63, Stevenson (1954) sid 105, Bannbers (1957) sid 322, Girling i förordet till Elmhirst (1959) sid VIII, Vik (1962) sid 6, Girling (1964b) sid 106f, Tønnesen (1968) sid 31, Grandell (1982) sid 138

Släkten Gau bodde på ön Hiddensee i Östersjön, vid Nordtyska kusten. Under fem generationer från slutet av 1400-talet till början av 1600-talet förde de ∇ som bomärke, med enstaka bistreck tillfogade.²⁸⁰ Gaus bomärkestavla har senare förts ännu längre fram, vilket visar att den siste som förde Clas Gaus bomärke i oförändrad form dog så sent som 1936.²⁸¹

Den förste som formulerade denna princip och ledde den i bevis var A. Lübber som år 1850 citerade en handskrift från 1500-talet som avhandlade det frisiska landet runt om Harlingen: ”Den son, som ärver fädernegodset / (-gården), behåller ensam det övliga märket, hans bröder och systrar måste föra sina särskilda variationsmärken, antingen genom ett streck mer eller mindre i (grund-) märket”.²⁸² Ruppel har visat en arvgång av ∇ som bomärke inom släkten Borrath i Lübeck från 1290 till 1400-talet, med enbart ett tillfogat bistreck.²⁸³

Andrée (1889) kunde likaså visa att den av sönerna som ärvde gården, vanligen den äldste, men på en del håll (t.ex. i Schweiz och Syd-Tyskland liksom hos samerna och en del andra nomadfolk) den yngste, ärvde samtidigt det av fadern brukade märket och upptog detta i egenskap av familjens nya överhuvud.²⁸⁴

Dessa nordtyska exempel visar på en allmän princip för den germanska bomärkestraderingen som kan visas vara giltig också på nordisk mark. Principen bekräftas av von Grönhagens exempel på arvgång från Finland, bland andra följande med bomärket ∇ .²⁸⁵

²⁸⁰ Homeyer (1870) sid 192. Exemplet tas även upp av Ruppel (1939) sid 36, 41, Lindholm (1976) sid 49 och Nahlén (1992) sid 63.

²⁸¹ Borchers (1936) sid 408, 409, Tønnesen (1968) sid 31

²⁸² Lindholm (1976) sid 30 efter Ruppel (1939) sid 35. Handskriften befann sig 1939 i Oldenburgs stadsbibliotek enligt Tønnesen (1968) sid 32.

²⁸³ Ruppel (1939) sid 38

²⁸⁴ Nahlén (1992) sid 29 efter Andrée (1889) sid 74-85

²⁸⁵ von Grönhagen (1941), Snabb hemman, Björkö by, Replot socken

Ett flertal exempel kan hämtas från Åland:²⁸⁶

Finström, Norrgård där 7 generationer förde ☒ som bomärke 1588-1769 (bomärkesbelägg saknas för en Mårten Clemetsson i 5:e generationen).

Finström, Svartsmara, Mellangård där 4 generationer förde ++ som bomärke 1601-1770.

Hammarland, Vestgård där 7 generationer förde M som bomärke 1624-1833 (bomärkesbelägg saknas för en Anders Mattsson i 3:e generationen).

Jomala, Seffers där 4 generationer förde ⚡ som bomärke 1607-1844.

Jomala, Önningeby, Isaks där 5 generationer förde ↯ som bomärke 1614-1793.

Kumlinge, Gunnars där 3 generationer förde ☆ om bomärke 1569-1647.

Kumlinge, Ollas där 4 generationer förde ☒ som bomärke 1568-1778.

Kumlinge, Klockars där 9 generationer förde ∧ som bomärke 1569-1861 (bomärkesbelägg saknas för en Henrik Mattsson i 3:e generationen).

Kumlinge, Månsas där 5 generationer förde ⚡ som bomärke 1569-1742.

Saltvik, Kuggböle där 7 generationer förde M som bomärke 1607-1881 (Bomärkesbelägg saknas för en Mårten Mattsson i 2:a generationen).

Saltvik, Ödkarby, Mellangård där 5 generationer förde ⚡ som bomärke 1614-1822.

Sund, Strömsbolstad, Vestergård där 5 generationer förde ↑ / ↗ (med eller utan ”kors-tvärslå” som bistreck) 1600-1898.

Vårdö, Lönö, Norrgård där 4 generationer förde ⊕ som bomärke 1568-1642 (bomärket fördes på gården ända till 1742, eventuellt av ättlingar).

Exempel från Medelpad är:²⁸⁷

Haverö, Viken där 6 generationer förde # som bomärke 1641-1794 (bomärkesbelägg saknas för en Måns Andersson i 3. generationen).

Indal, Åse där 5 generationer förde ✕ som bomärke 1622-1750. (bomärkesbelägg saknas för en Johan Andersson i 2. generationen).

Ljustorp, Höglad där 3 generationer förde ✕ som bomärke 1599-1763.

Njurunda, Nolby där 5 generationer förde ⚡ som bomärke 1589-1775 (bomärkesbelägg för en Erik Larsson i 3:e generationen saknas).

Njurunda, Nyland där 6 generationer förde ⚡ som bomärke 1589-1763 (bomärkesbelägg saknas för en Olov Persson i 5. generationen).

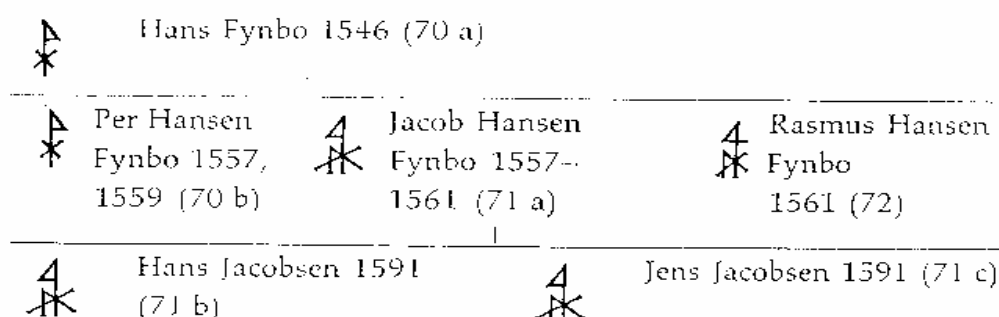
Njurunda, Västbyn nr 4 där 8 generationer förde ↯ som bomärke 1571-1783 (belägg saknas för en Nils Klemensson i 3:e generationen och en Nils Eriksson i 6. generationen).

²⁸⁶ Dahl (1994) sid 136, 148, 225, 264, 298, 319, 323, 328, 330, 433, 457, 504, 522

²⁸⁷ Bergsten (1981) sid 49, 72, 89, 106, 107, 116

För Skåne redovisar Flensmarck Vä-släkten Graas arvgång av bomärket (som brukats omväxlande även med) från 1505 till mitten av 1700-talet. Före 1505 går släkten sannolikt tillbaka på Karl Ulfssens ätt, som förde ett hjul som vapen, snarlikt bomärket. I så fall kan bomärkets arvgång följas ända tillbaka till 1200-talets början.²⁸⁸

Tønnesen tar upp över 25 goda exempel från Helsingør, varifrån vi hämtar detta exempel på hur rådmanssläkten Fynbo under 1500-talet förde som bomärke.²⁸⁹

I 3.14.3 presenterades också traderingen och utvecklingen av bomärket till på fogdegården i Sövestad.

4.3 Metodologiska slutsatser

Låt oss återvända till de frågor som vi i ovan i kapitel 4 fann relevanta för att utforma en vetenskaplig metod för bomärkesforskning, och då i synnerhet vad gäller frågan om bomärkenas tradering.

Frågan om vilka potentiella observationer som skulle göra hypotesen om bomärkestradering ogiltig är redan besvarad: hypotesen blir ogiltig om det kan visas att söner inte antog bomärken vars grundstruktur ärvts från den föregående generationen.

Vad gäller Annaleskolans program om ”total historia”, i praktiken lokalhistoria, ansluter sig bomärkesforskningen väl. Sådana exempel är

²⁸⁸ Flensmarck (1989) sid 320, 321

²⁸⁹ Tønnesen (1968) sid 33

Rehnbergs undersökning av bomärken i Gruddbo på Sollerön,²⁹⁰ Erixons undersökning av bomärken i Skultuna socken i Västmanland,²⁹¹ eller min undersökning av bomärken i Sövestads socken i Skåne.²⁹² Att bomärkena tolkas utifrån sin kontext framgår av kapitel 2 Bomärken.

De kriterier som jag utvalt för hypotesen om bomärkestradering, nämligen att bomärkena ska ha ärvts med samma grundmärke som den tidigare generationen, likadant eller med variation av att tillfoga eller någon gång dra ifrån bistreck från bomärket, är inte tillkomna genom personligt tyckande utan genom källmaterialets eget påstående (A. Lüben som år 1850 citerade en handskrift från 1500-talet där denna bomärkestraderingsprincip hävdas). Tidigare forskare som Ewing (1852), Homeyer (1870), Andrée (1889), Davies (1935), Bager (1937), Rehnberg (1938), Spruth (1939), Ruppel (1939), von Grönhagen (1941), Kuhlicke (1952), Stevenson (1954), Bannbers (1957), Vik (1962), Girling (1964b), Tønnesen (1968), Lindholm (1976), Bergsten (1981), Grandell (1982), Flensmarck (1984), Nahlén (1992) och Dahl (1994) har alla med exempel bekräftat denna hypotes om bomärkenas tradering.

Frågan om analogisluten görs med hjälp av samtida källor kan också besvaras jakande. I kapitel 6 kommer vi dessutom att jämföra bomärkena med samtida symboler på 1200-tals mynt, med symboler på medeltida kalenderstavar, med symboler ristade i tidigmedeltida norska stavkyrkor, samt med symboler på medeltida kyrkdörrar. Hypotesen kan därmed sägas vara uppbyggd av en hållbar komparativ indiciekedja.

Frågorna om bomärkestradering uppfyller kriteriet av att vara ett rituellt/magiskt bruk eller annars ingå i en konservativ traditionstrohet kan också båda besvaras med ja. Bomärkena har just sin Sitz im Leben som identitetsbärande ägarmärken i den förindustriella bondekulturen, med en historia från 400-talet. I den följande framställningen påvisar jag att bomärkena valts bland magiska/religiösa symboler som tillmätts apotropaiska (ontavvisande) egenskaper.²⁹³ Enligt professor Sigfrid Svensson skulle därmed den samlade folklivsforskningens erfarenhet borga för att bomärkestraderingen varit utomordentligt konservativ.

²⁹⁰ Rehnberg (1938)

²⁹¹ Erixon (1928)

²⁹² Skånberg (1990), (2001)

²⁹³ Holme (1688) sid 414, Homeyer (1870) sid 144, Waller (1887) sid 8, Davis (1893) sid 48, Rylands (1911) sid 32, Larsson (1927) sid 19, Erixon (1928) sid 123, Sisson (1929) sid 8, Davies (1935) sid 79, Kuhlicke (1952) sid 61, Vik (1962) sid 6, Girling (1964a) sid 9, Wallgren (1965) sid 24, Lindholm (1976) sid 37, Bergsten (1981) sid 13, Blindheim (1985) sid 60-63, Karlsson (1988) I: sid 11 ff, Nahlén (1992) sid 13, 51, Dahl (1994) sid 9

Vad gäller bomärkesbrukets geografiska utbredning påvisades i 2.1 att bomärket har haft utbredning i hela Norden, Tyskland, Baltikum, Polen, Slovakien och Tjeckien, Västra Ryssland, Österrike, Italien, Schweiz, Spanien, Portugal, Frankrike, Guernsey, Skottland, England, Irland, Belgien och Holland, det vill säga hela europeiska kristna världen, liksom i Jerusalem, Egypten och Kartago.

Eftersom slutsatserna bygger på ett rikt jämförelsematerial hämtat från så vitt geografiskt skilda områden som Gotland, Dalarna, Medelpad, Jämtland och Skåne i Sverige, finska Åland, Norge, Danmark, England, Tyskland, Schweiz samt Lettland, varför också frågan om bomärkesbrukets geografiska utbredning kan anses klargjord.

Därmed skulle de relevanta metodfrågorna vara tillfredsställande besvarade och, tillsammans med dokumentationen i 4.2, skulle alltså hypotesen om bomärkenas trädning vara styrkt.

För att bestämma formen hos de olika bomärkestyperna besvaras i kapitel 5 frågorna om frekvens och regelbundenhet i förekomsten av tecknen och isoleringen av de enklaste och mest frekventa tecknen. Jämförelse mellan bomärkestyper och kända medeltida symboler som symboler på mynt och på kalenderstavar, symboler ristade i norska stavkyrkor samt symboler på medeltida kyrkdörrar, görs i kapitel 6.

En ”återkoppling”, eller en reversibel tolkning av bomärkestyper i referensmaterialet, görs i kapitel 7. Resultatet av vår undersökning prövas så till slut i kapitel 11 mot ett okänt material, nämligen de bomärken som professor Mats Rehnberg funnit i Gruddbo socken på Sollerön i Dalarna.

5 De 41 vanligaste bomärkestyperna i källmaterialet. Statistisk signifikans

I det undersökta referensmaterialet på 27 595 bomärken finns en mängd varianter. Om även alla mindre skillnader med olika bistrock etc. beaktas kan det totala antalet varianter räknas i tusental. Bara bland de 6 188 bomärken som Dahl (1994) upptar från Åland finns 775 sinsemellan olika varianter. Kan man ur denna mängd av varianter utläsa några grundtyper som övriga är varianter av? Ja, det man kan göra är att rent statistiskt bestämma vilka varianter som är mest frekventa. Om dessa mest frekventa varianter återkommer i samma höga frekvens i flera av bomärkesuppteckningarna kan man på goda grunder anta att en bakomliggande känd figur varit förebild för dessa bomärken.

Låt oss nu ingående jämföra frekvensen av de mest vanliga och mest pregnanta bomärkestyperna i bomärkesuppteckningarna från Gotland, Medelpad, Dalarna, Jämtland, Skåne, finska Åland, Norge, Danmark, England, Tyskland, Schweiz, Lettland. Vi räknar enbart den rena grundformen, samt de fall där något eller ett par bistrock anbringats så, att ingen tvekan kan råda om vilken grundtyp det är frågan om, t.ex. , , , , .

Som vi såg i genomgången av kapitel 3 utgörs referensmaterialet av 10 152 bomärken från Sunnmøre, Norge, Strømme (1943), 6188 st från Åland, Finland, Dahl (1994), 2780 st från Medelpad, Sverige, Bergsten (1981), 2196 st från Davos, Schweiz, Guler (1992), 1669 st från Gotland, Sverige, Larsson (1927), 1439 st från Leksand, Sverige, Westgärds (1985), 743 st från Kvam, Norge, Vik (1962), 700 st från Helsingør, Danmark, Tønnesen (1968), 496 st från Lockne, Sverige, Nahlén (1992), 424 st från Bristol, England, Hudd (1911), 364 st från Lübeck, Tyskland, Milde (1870), 299 st från Norwich, England, Ewing (1852), 85 st från Riga, Lettland, Elmhirst (1959) , 60 st från Sövestad, Sverige, Skånberg (1990), tillsammans 27 595 bomärken.

I framställningen nedan finner vi att 41 märken återkommer signifikant ofta. De utgör tillsammans 20 200 av den totala summan av 27 595 bomärken, vilket är 73,2 %.

A

Strømme (1943) 1567 st, Dahl (1994) 616 st, Bergsten (1981) 287 st, Guler (1992) 63 st, Larsson (1927) 170 st, Westgärds (1985) 181 st, Vik (1962) 50 st, Tønnesen (1968) 70 st, Nahlén (1992) 51 st, Hudd (1911) 59 st,

Milde (1870) 41 st, Ewing (1852) 105 st, Elmhirst (1959) 8 st, Skånberg (1990) 6 st
Summa 3274

Strømme (1943) 1068 st, Dahl (1994) 473 st, Bergsten (1981) 397 st, Guler (1992) 257 st, Larsson (1927) 129 st, Westgårds (1985) 99 st, Vik (1962) 94 st, Tønnesen (1968) 54 st, Nahlén (1992) 79 st, Hudd (1911) 2 st, Milde (1870) 31 st, Ewing (1852) 7 st, Elmhirst (1959) 7 st, Skånberg (1990) 1 st
Summa: 2698

Strømme (1943) 1017 st, Dahl (1994) 545 st, Bergsten (1981) 229 st, Guler (1992) 286 st, Larsson (1927) 78 st, Westgårds (1985) 119 st, Vik (1962) 53 st, Tønnesen (1968) 81 st, Nahlén (1992) 24 st, Hudd (1911) 27 st, Milde (1870) 30 st, Ewing (1852) 35 st, Elmhirst (1959) 16 st, Skånberg (1990) 12 st
Summa: 2552

Strømme (1943) 371 st, Dahl (1994) 439 st, Bergsten (1981) 125 st, Guler (1992) 65 st, Larsson (1927) 101 st, Westgårds (1985) 70 st, Vik (1962) 6 st, Tønnesen (1968) 48 st, Nahlén (1992) 13 st, Hudd (1911) 1 st, Milde (1870) 27 st, Ewing (1852) 2 st, Elmhirst (1959) 4 st, Skånberg (1990) 5 st
Summa: 1277

Strømme (1943) 233 st, Dahl (1994) 431 st, Bergsten (1981) 132 st, Guler (1992) 31 st, Larsson (1927) 63 st, Westgårds (1985) 34 st, Vik (1962) 47 st, Tønnesen (1968) 25 st, Nahlén (1992) 19 st, Hudd (1911) 35 st, Milde (1870) 14 st, Ewing (1852) 14 st, Elmhirst (1959) 1 st, Skånberg (1990) 5 st
Summa: 1084

Strømme (1943) 497 st, Dahl (1994) 121 st, Bergsten (1981) 80 st, Guler (1992) 18 st, Larsson (1927) 38 st, Westgårds (1985) 66 st, Vik (1962) 13 st, Tønnesen (1968) 51 st, Nahlén (1992) 10 st, Hudd (1911) 9 st, Milde

(1870) 12 st, Ewing (1852) 9 st, Elmhirst (1959) 1 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 925

M

Strømme (1943) 271 st, Dahl (1994) 191 st, Bergsten (1981) 116 st, Guler (1992) 70 st, Larsson (1927) 80 st, Westgärds (1985) 49 st, Vik (1962) 5 st, Tønnesen (1968) 24 st, Nahlén (1992) 18 st, Hudd (1911) 50 st, Milde (1870) 8 st, Ewing (1852) 13 st, Elmhirst (1959) 1 st, Skånberg (1990) 2 st
Summa: 898

✚

Strømme (1943) 227 st, Dahl (1994) 378 st, Bergsten (1981) 124 st, Guler (1992) 21 st, Larsson (1927) 52 st, Westgärds (1985) 51 st, Vik (1962) 11 st, Tønnesen (1968) 14 st, Nahlén (1992) 8 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 4 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 1 st, Skånberg (1990) 3 st
Summa: 894

⊕

Strømme (1943) 409 st, Dahl (1994) 171 st, Bergsten (1981) 34 st, Guler (1992) 38 st, Larsson (1927) 17 st, Westgärds (1985) 46 st, Vik (1962) 50 st, Tønnesen (1968) 16 st, Nahlén (1992) 27 st, Hudd (1911) 5 st, Milde (1870) 15 st, Ewing (1852) 6 st, Elmhirst (1959) 12 st, Skånberg (1990) 2 st
Summa: 838

✱

Strømme (1943) 275 st, Dahl (1994) 199 st, Bergsten (1981) 72 st, Guler (1992) 86 st, Larsson (1927) 21 st, Westgärds (1985) 19 st, Vik (1962) 0 st, Tønnesen (1968) 28 st, Nahlén (1992) 17 st, Hudd (1911) 4 st, Milde (1870) 20 st, Ewing (1852) 5 st, Elmhirst (1959) 7 st, Skånberg (1990) 1 st
Summa: 754

⊕

Strømme (1943) 204 st, Dahl (1994) 280 st, Bergsten (1981) 54 st, Guler (1992) 19 st, Larsson (1927) 60 st, Westgärds (1985) 42 st, Vik (1962) 7 st, Tønnesen (1968) 13 st, Nahlén (1992) 13 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 11 st, Ewing (1852) 3 st, Elmhirst (1959) 2 st, Skånberg (1990) 1 st
Summa: 709

△

Strømme (1943) 92 st, Dahl (1994) 163 st, Bergsten (1981) 31 st, Guler (1992) 70 st, Larsson (1927) 53 st, Westgärds (1985) 24 st, Vik (1962) 16 st, Tønnesen (1968) 27 st, Nahlén (1992) 7 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 5 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 4 st, Skånberg (1990) 3 st
Summa: 495

⚔

Strømme (1943) 174 st, Dahl (1994) 35 st, Bergsten (1981) 59 st, Guler (1992) 2 st, Larsson (1927) 15 st, Westgärds (1985) 27 st, Vik (1962) 6 st, Tønnesen (1968) 7 st, Nahlén (1992) 2 st, Hudd (1911) 1 st, Milde (1870) 4 st, Ewing (1852) 3 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 335

卐

Strømme (1943) 52 st, Dahl (1994) 107 st, Bergsten (1981) 81 st, Guler (1992) 8 st, Larsson (1927) 15 st, Westgärds (1985) 14 st, Vik (1962) 14 st, Tønnesen (1968) 7 st, Nahlén (1992) 16 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 1 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa (inkl. ♀): 315

⚓

Strømme (1943) 47 st, Dahl (1994) 127 st, Bergsten (1981) 36 st, Guler (1992) 30 st, Larsson (1927) 21 st, Westgärds (1985) 13 st, Vik (1962) 0 st, Tønnesen (1968) 15 st, Nahlén (1992) 8 st, Hudd (1911) 1 st, Milde (1870) 8 st, Ewing (1852) 1 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 307

≡

Strømme (1943) 93 st, Dahl (1994) 71 st, Bergsten (1981) 32 st, Guler (1992) 43 st, Larsson (1927) 15 st, Westgärds (1985) 15 st, Vik (1962) 2 st, Tønnesen (1968) 4 st, Nahlén (1992) 6 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 3 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 284

≡≡

Strømme (1943) 61 st, Dahl (1994) 110 st, Bergsten (1981) 22 st, Guler (1992) 2 st, Larsson (1927) 35 st, Westgärds (1985) 17 st, Vik (1962) 8 st,

Tønnesen (1968) 5 st, Nahlén (1992) 5 st, Hudd (1911) 1 st, Milde (1870) 5 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 1 st
Summa: 272

Strømme (1943) 170 st, Dahl (1994) 3 st, Bergsten (1981) 5 st, Guler (1992) 0 st Larsson (1927) 5 st, Westgärds (1985) 8 st, Vik (1962) 15 st, Tønnesen (1968) 25 st, Nahlén (1992) 8 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 3 st, Ewing (1852) 4 st, Elmhirst (1959) 3 st, Skånberg (1990) 0 st, (samt 15 st av varianten X^{294})
Summa: 264

Strømme (1943) 23 st, Dahl (1994) 115 st, Bergsten (1981) 26 st, Guler (1992) 8 st Larsson (1927) 0 st, Westgärds (1985) 4 st, Vik (1962) 1 st, Tønnesen (1968) 2 st, Nahlén (1992) 14 st, Hudd (1911) 1 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 1 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 195

Strømme (1943) 106 st, Dahl (1994) 17 st, Bergsten (1981) 13 st, Guler (1992) 2 st, Larsson (1927) 9 st, Westgärds (1985) 12 st, Vik (1962) 13 st, Tønnesen (1968) 2 st, Nahlén (1992) 8 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 182

Strømme (1943) 62 st, Dahl (1994) 52 st, Bergsten (1981) 1 st, Guler (1992) 5 st Larsson (1927) 38 st, Westgärds (1985) 19 st, Vik (1962) 2 st, Tønnesen (1968) 1 st, Nahlén (1992) 0 st, Hudd (1911) 1 st, Milde (1870) 1 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 182

Strømme (1943) 39 st, Dahl (1994) 9 st, Bergsten (1981) 78 st, Guler (1992) 10 st Larsson (1927) 7 st, Westgärds (1985) 2 st, Vik (1962) 0 st,

²⁹⁴ Strømme (1943) sid 84 nr 91, 174 nr 325, 258 nr 57b, 58, 59, 352 nr 73, 354 nr 111, 372 nr 41, Dahl (1994) sid 300 (3 st), Bergsten (1981) sid 119 (2 st), Larsson (1927) sid 306, Elmhirst (1959) nr 740.

Tønnesen (1968) 0 st, Nahlén (1992) 8 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 1 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 154

E

Strømme (1943) 49 st, Dahl (1994) 35 st, Bergsten (1981) 27 st, Guler (1992) 0 st, Larsson (1927) 0 st, Westgärds (1985) 13 st, Vik (1962) 0 st, Tønnesen (1968) 1 st, Nahlén (1992) 9 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 6 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 140

♡

Strømme (1943) 22 st, Dahl (1994) 6 st, Bergsten (1981) 1 st, Guler (1992) 80 st, Larsson (1927) 0 st, Westgärds (1985) 2 st, Vik (1962) 2 st, Tønnesen (1968) 3 st, Nahlén (1992) 0 st, Hudd (1911) 17 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 6 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 139

†

Strømme (1943) 15 st, Dahl (1994) 13 st, Bergsten (1981) 34 st, Guler (1992) 8 st, Larsson (1927) 5 st, Westgärds (1985) 27 st, Vik (1962) 7 st, Tønnesen (1968) 3 st, Nahlén (1992) 5 st, Hudd (1911) 1 st, Milde (1870) 5 st, Ewing (1852) 1 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 124

↑

Strømme (1943) 26 st, Dahl (1994) 12 st, Bergsten (1981) 26 st, Guler (1992) 21 st, Larsson (1927) 0 st, Westgärds (1985) 4 st, Vik (1962) 1 st, Tønnesen (1968) 2 st, Nahlén (1992) 14 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 1 st, Elmhirst (1959) 4 st, Skånberg (1990) 1 st
Summa: 112

✱

Strømme (1943) 47 st, Dahl (1994) 0 st, Bergsten (1981) 1 st, Guler (1992) 25 st, Larsson (1927) 7 st, Westgärds (1985) 1 st, Vik (1962) 12 st, Tønnesen (1968) 3 st, Nahlén (1992) 4 st, Hudd (1911) 2 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 1 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 103

A

Strømme (1943) 5 st, Dahl (1994) 53 st, Bergsten (1981) 0 st, Guler (1992) 21 st, Larsson (1927) 3 st, Westgärds (1985) 0 st, Vik (1962) 0 st, Tønnesen (1968) 1 st, Nahlén (1992) 4 st, Hudd (1911) 2 st, Milde (1870) 1 st, Ewing (1852) 3 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 93

Strømme (1943) 2 st, Dahl (1994) 45 st, Bergsten (1981) 33 st, Guler (1992) 3 st, Larsson (1927) 2 st, Westgärds (1985) 6 st, Vik (1962) 1 st, Tønnesen (1968) 0 st, Nahlén (1992) 0 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 92

Strømme (1943) 38 st, Dahl (1994) 17 st, Bergsten (1981) 4 st, Guler (1992) 7 st, Larsson (1927) 17 st, Westgärds (1985) 4 st, Vik (1962) 0 st, Tønnesen (1968) 2 st, Nahlén (1992) 2 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 91

Strømme (1943) 34 st, Dahl (1994) 17 st, Bergsten (1981) 0 st, Guler (1992) 1 st, Larsson (1927) 14 st, Westgärds (1985) 0 st, Vik (1962) 0 st, Tønnesen (1968) 2 st, Nahlén (1992) 0 st, Hudd (1911) 4 st, Milde (1870) 1 st, Ewing (1852) 1 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 74

Strømme (1943) 24 st, Dahl (1994) 7 st, Bergsten (1981) 2 st, Guler (1992) 1 st, Larsson (1927) 1 st, Westgärds (1985) 3 st, Vik (1962) 5 st, Tønnesen (1968) 4 st, Nahlén (1992) 1 st, Hudd (1911) 5 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 3 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 1 st
Summa: 57

Strømme (1943) 9 st, Dahl (1994) 0 st, Bergsten (1981) 0 st, Guler (1992) 14 st, Larsson (1927) 4 st, Westgärds (1985) 0 st, Vik (1962) 23 st,

Tønnesen (1968) 0 st, Nahlén (1992) 0 st, Hudd (1911) 1 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 1 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 52

§

Strømme (1943) 17 st, Dahl (1994) 6 st, Bergsten (1981) 4 st, Guler (1992) 0 st, Larsson (1927) 2 st, Westgärds (1985) 5 st, Vik (1962) 0 st, Tønnesen (1968) 3 st, Nahlén (1992) 3 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 40

¶

Strømme (1943) 3 st, Dahl (1994) 0 st, Bergsten (1981) 0 st, Guler (1992) 0 st, Larsson (1927) 16 st, Westgärds (1985) 0 st, Vik (1962) 0 st, Tønnesen (1968) 0 st, Nahlén (1992) 0 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 3 st, Ewing (1852) 18 st (ingår), Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 40

✂

Strømme (1943) 28 st, Dahl (1994) 0 st, Bergsten (1981) 6 st, Guler (1992) 0 st, Larsson (1927) 1 st, Westgärds (1985) 0 st, Vik (1962) 3 st, Tønnesen (1968) 0 st, Nahlén (1992) 0 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 1 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 39

ℓ

Strømme (1943) 0 st, Dahl (1994) 18 st, Bergsten (1981) 5 st, Guler (1992) 3 st, Larsson (1927) 0 st, Westgärds (1985) 0 st, Vik (1962) 0 st, Tønnesen (1968) 0 st, Nahlén (1992) 1 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 27

ϕ

Strømme (1943) 13 st, Dahl (1994) 0 st, Bergsten (1981) 2 st, Guler (1992) 0 st, Larsson (1927) 2 st, Westgärds (1985) 5 st, Vik (1962) 1 st, Tønnesen (1968) 0 st, Nahlén (1992) 2 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 1 st
Summa: 26

Strømme (1943) 6 st, Dahl (1994) 6 st, Bergsten (1981) 2 st, Guler (1992) 3 st, Larsson (1927) 1 st, Westgärds (1985) 2 st, Vik (1962) 0 st, Tønnesen (1968) 0 st, Nahlén (1992) 0 st, Hudd (1911) 3 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 1 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 24

Strømme (1943) 0 st, Dahl (1994) 20 st, Bergsten (1981) 0 st, Guler (1992) 0 st, Larsson (1927) 0 st, Westgärds (1985) 0 st, Vik (1962) 0 st, Tønnesen (1968) 0 st, Nahlén (1992) 0 st, Hudd (1911) 0 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 1 st
Summa: 21

Strømme (1943) 0 st, Dahl (1994) 7 st, Bergsten (1981) 1 st, Guler (1992) 2 st, Larsson (1927) 3 st, Westgärds (1985) 0 st, Vik (1962) 0 st, Tønnesen (1968) 0 st, Nahlén (1992) 3 st, Hudd (1911) 2 st, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) 0 st, Elmhirst (1959) 0 st, Skånberg (1990) 0 st
Summa: 18

Andel som kan hänföras till de 41 nämnda grundtyperna:

Om vi ser på den andel av bomärkesbeståndet som kan hänföras till de 41 grundtyper som vi på statistisk väg har kunnat urskilja ovan sammanfaller Strømme (1943) till 73 %, Dahl (1994) till 80 %, Bergsten (1981) till 80 %, Guler (1992) till 61 % Larsson (1927) till 69 %, Westgärds (1985) till 71 %, Vik (1962) till 73 %, Tønnesen (1968) till 78 %, Nahlén (1992) till 82 %, Hudd (1911) till 75 %, Milde (1870) till 70 %, Ewing (1852) till 74 %, Elmhirst (1959) till 70 % och Skånberg (1990) till 73 %.

Den bomärkessamling som minst stämmer överens med de 41 identifierade grundtyperna är Gulers schweiziska samling från Davos, som ju också är den från övriga bestånd mest isolerade och geografiskt mest avlägsna. Trots detta har den schweiziska samlingen en så hög överensstämmelse som 61 %.

Det gemensamma genomsnittet av överensstämmelse är 73 %. Av det kan vi dra slutsatsen att de 41 grundtyperna ovan inte förklarar alla förekommande bomärkestyper, men väl den helt övervägande delen.

5.1 "Kröning" av **A** och **M** med de 41 grundtyperna

I förra kapitlet bestämde vi förekomsten av 41 grundtyper av bomärken, utifrån deras statistiska förekomst i referensmaterialet. Vi har dock ännu inte fastställt hur dessa grundtyper skall vändas och vridas, vad som är deras upp och ned, deras höger och vänster. De är fortfarande som de osorterade diabilderna vi nämnde om tidigare.

En stor del av bomärkena i referensmaterialet består av kombinationer mellan två, tre, eller ibland fler, grundtyper. En särskilt vanlig kombination²⁹⁵ är att **A** och **M** kombineras, eller "kröns", med ett annat bomärke, något som kan ha skett för variationens skull, eller också för att förstärka bomärket. En vanlig kombination är att **A** och **M** "kröns" med ett kors $\perp$ och t.ex. får formen $\overline{\text{A}}^{\perp}$ och $\overline{\text{M}}^{\perp}$, men också många andra grundtyper används för att kröna dessa båda bomärken. Kan vi belägga sådana kombinationer får vi dels en bekräftelse av att de bomärken som nyttjats för "kröningen" just uppfattats som ett självständigt element, och också en fingervisning om hur dessa bomärkens grafiska utformning uppfattats.

A

Bomärket **A** kan faktiskt krönas med sig själv (då speglat upp och ned),²⁹⁶ annars är det vanligare med olika kombinationer av **M** och **A** (där **A** är rättvänt).²⁹⁷ Det är vanligt att **A** tecknas så att ett **M** ryms i tvärstrecket av **A**, alltså t.ex. i $\overline{\text{A}}^{\perp}$ eller i $\text{A}^{\perp}$.

De gånger som $\perp$ utnyttjats för att "kröna" tecknas det alltid med förgreningen uppåt, alltså som ∇ eller $\Uparrow$, samma utseende som den yngre runraden har för runan "m".²⁹⁸

Detta bomärke används mycket ofta för att "kröna" **A** och **M**, och tecknas då alltid stående på ett av sina ben som ∇ eller spegelvänt som $\Uparrow$, men alltså aldrig med båda benen nedåt, som $\times$ eller med benen uppåt.²⁹⁹

²⁹⁵ Närmare 400 belägg i referensmaterialet

²⁹⁶ Bergsten (1981) sid 193, Strømme (1943) sid 384 nr 295. Bomärket $\overline{\text{A}}^{\perp}$ är troligen en sådan spegling eller "kröning" av **A** med sig själv. Äldsta belägg av varianten $\overline{\text{A}}^{\perp}$ är 1200-1250 av en anonym stenhuggare i Skara domkyrka, Sverige, Svanberg (1983) sid 95.

²⁹⁷ Bergsten (1981) sid 62, Larsson (1927) sid 296

²⁹⁸ Dahl (1994) sid 206, 323, 504, Bergsten (1981) sid 192, Tønnesen (1968) nr 468, Ewing (1852) Plate VII nr 7, Elmhirst (1959) nr 1263

Bomärket används inte lika ofta för "kröning" som det föregående, men då oftast stående i denna form.³⁰⁰ Någon gång återfinns det liggande.³⁰¹

Som nämnts utnyttjas $\vdash$ mycket ofta som "kröningssymbol".³⁰²

Bomärket $\times$ utnyttjas aldrig för "kröning", vilket bör vara en fingervisning att de bomärken som tecknats som $\times$ ska uppfattas som kors, $\vdash$.

Även $\mathcal{M}$ kan "kröna" $\mathcal{A}$ och tecknas då oftast rättvänt, som $\mathcal{M}$.³⁰³ Någon gång har det tecknats liggande på $\mathcal{A}$.³⁰⁴

Bomärket ∇ "kröner" aldrig vare sig $\mathcal{A}$ eller $\mathcal{M}$, förmodligen därför att det i sig själv utgörs av en kombination av två gånger $\vdash$. Det kan beläggas kombinerat med $\mathcal{E}$.³⁰⁵

Tecknas genomgående stående.³⁰⁶

²⁹⁹ Exempelvis Strømme (1943) sid 14 nr 15, sid 208 nr 70, sid 236 nr 158b, sid 294 nr 215, sid 236 nr 158b, sid 368 nr 358, sid 374 nr 49a, Dahl (1994) sid 280, Guler (1992) sid 58, 74, 82, Larsson (1927) sid 302, Tønnesen (1968) nr 11, 34, 35, 36, 41, 42, 92, 99, 103, 107, 108, 111, 112, 113 Hudd (1911) nr 307, 354, 381, 407, 481, Ewing (1852) Plate II nr 10, Plate V nr 10, Plate X nr 27, Plate XI nr 284, 296, Elmhirst (1959) nr 2, 19, 25, 112, 153, 211 etc

³⁰⁰ Strømme (1943) sid 268 nr 263, sid 268 nr 270, sid 270 nr 272, Bergsten (1981) sid 140, Milde (1870) nr 166, Ewing (1852) Plate XI nr 10

³⁰¹ Strømme (1943) sid 380 nr 184, Elmhirst (1959) nr 651

³⁰² Exempelvis Strømme (1943) sid 208, nr 86, sid 234 nr 152, sid 250 nr 44, sid 252, nr 86, sid 256 nr 49, sid 344 nr 138, sid 346 nr 181a, sid 382 nr 228, Dahl (1994) sid 79, 98, 145, 179, 382, 424 Bergsten (1981) sid 42, 43, 55, 69, 78, 87, 89, 129, 116, Guler (1992) sid 52, 733, 86, 121, 140, Larsson (1927) sid 50, 90, 158, 264, 252 Wästgärds (1985) sid 26, 32, 45, 47, Vik (1962) sid 13 nr 37, sid 41 nr 511, sid 43 nr 514, 584, Tønnesen (1968) nr 141, 144, 165, 680, Nahlén (1992) sid 7 nr 5, 10, sid 15 nr 6, 7, sid 25 nr 11, sid 29 nr 2, 3, Hudd (1911) nr 33, Ewing (1852) Plate VI nr 24 etc

³⁰³ Strømme (1943) sid 246 nr 350, Tønnesen (1968) nr 441

³⁰⁴ Dahl (1994) sid 174

³⁰⁵ Strømme (1943) sid 270 nr 313b, sid 406 nr 75, Dahl (1994) sid 53, 472, Westgärds (1985) sid 9, 17

³⁰⁶ Strømme (1943) sid 248 nr 9, Guler (1992) sid 97, Ewing (1852) Plate IX nr 6

Tecknas också alltid på detta sätt.³⁰⁷

Tecknas också alltid stående, i denna form.³⁰⁸

Tecknas oftast så här, med triangelns bas nedåt, och spetsen uppåt.³⁰⁹ Den kan också tecknas med spetsen nedåt.³¹⁰

Detta bomärke kan bara påvisas i något enstaka belägg som "kröning", och då i denna gestalt.³¹¹

⋈ kan inte beläggas som "kröning" av vare sig **A** eller **M**, men förekommer dock i sällsynta fall i kombination med andra bomärken, t.ex. i kombination med **†**,³¹² eller i kombination med **✱**.³¹³ Vi återkommer till möjligheten att detta bomärke uppfattats som två gånger **↓**, eftersom **⋈** är en vanlig variant för att skriva **⋈**.

Bomärket har använts som "kröning" både i denna form,³¹⁴ och upp och ned, som **⋈**.³¹⁵

Bomärket har inte utnyttjats för "kröning", förmodligen eftersom det i sig själv utgör fyra gånger **+**. Det kombineras med **E** i något enstaka fall.³¹⁶

³⁰⁷ Bergsten (1981) sid 164, Guler (1992) sid 66, 91, Hudd (1911) nr 227

³⁰⁸ Guler (1992) sid 98, Larsson (1927) sid 122, Vik (1962) sid 41 nr 510, Tønnesen (1968) nr 11, Ewing (1852) Plate IV nr 2, 11, 27, Elmhirst (1959) nr 672, 333

³⁰⁹ Bergsten (1981) sid 136, Dahl (1994) sid 330, Westgärds (1968) sid 34, 49

³¹⁰ Larsson (1927) sid 130, Westgärds (1968) sid 34, Tønnesen (1968) nr 118

³¹¹ Ewing (1852) plate IV nr 28

³¹² Bergsten (1981) sid 52, Westgärds (1968) sid 31, Larsson (1927) sid 80, 193

³¹³ Bergsten (1981) sid 139

³¹⁴ Guler (1992) sid 130

³¹⁵ Guler (1992) sid 74, 106, Elmhirst (1959) nr 1224

≡

≡ kan inte beläggas som "kröning" av vare sig **A** eller **M**, förmodligen eftersom det i sig själv utgörs av tre gånger **+**. Det förekommer dock i något enstaka fall i kombination med .³¹⁷

⚡

⚡ kan inte heller beläggas som "kröning" av vare sig **A** eller **M**, och inte heller i kombination med andra bomärken.

☆

☆ förekommer aldrig som "kröning" av vare sig **A** eller **M**, och mycket sällan i kombination med andra bomärken,³¹⁸ förmodligen därför att det i sig själv är en kombination av fem gånger **A** och **M**.

8

Bomärket finns med som del av "kröning" i några belägg, stående, i denna form.³¹⁹

T

Också detta bomärke är bara belagt som stående, i T - form.³²⁰

⚡

Detta bomärke förekommer aldrig som "kröning", eller i kombination med andra bomärken, förmodligen därför att det i sig själv utgör två gånger **rh**.

E

Beläggen av detta bomärke som "kröning" är dels i denna **E** -form,³²¹ dels i något fall liggande på rygg.³²²

³¹⁶ Westgärds (1985) sid 14

³¹⁷ Ewing (1852) plate VIII nr 11

³¹⁸ Dahl (1994) sid 319 i kombination med **Y**. Dahl (1994) sid 146, 156 i kombination med **+**.

³¹⁹ Tønnesen (1968) nr 61, Elmhirst (1959) nr 869, Ewing (1852) Plate X nr 22

³²⁰ Larsson (1927) sid 305, Vik (1962) sid 43 nr 586, Elmhirst (1959) nr 113, 512

³²¹ Ewing (1852) Plate X nr 4, 9

³²² Dahl (1994) sid 424

När detta bomärke förekommer som "kröning" är det nästan alltid i sin stående form, med spetsen nedåt.³²³

"Kröning" med bomärket är enbart belagt i denna, stående, form.³²⁴

Även detta bomärke är enbart belagt som "kröning" i denna, stående, form.³²⁵

Bomärket förekommer någon enstaka gång som "kröning".³²⁶

Detta bomärke förekommer aldrig som "kröning", och bara sällan i kombination med andra bomärken, förmodligen därför att det i sig själv är en kombination av $\mathfrak{A}$ och $\mathfrak{M}$.

Detta bomärke förekommer inte som "kröning" i vårt referensmaterial, men däremot finns belägg att $\mathfrak{A}$ krönts med , i denna form, i Österrike.³²⁷

Även detta bomärke förekommer någon gång, då stående i denna form.³²⁸

Bomärket Φ förekommer som kröning av såväl $\mathfrak{A}$ som $\mathfrak{M}$.³²⁹

³²³ Strømme (1943) sid 92 nr 237, 239, Dahl (1994) sid 48, 338, Guler (1992) sid 55, Tønnesen (1968) nr 733, Hudd (1911) nr 338

³²⁴ Strømme (1943) sid 358 nr 172a, Westgärds (1985) sid 36, 40

³²⁵ Dahl (1994) sid 126, Guler (1992) sid 51, 52, 107, Bergsten (1981) sid 126

³²⁶ Guler (1992) sid 52

³²⁷ I en portal i Linz, Österrike, daterad 1559. Ruppel (1939) Tafel 21 c.

³²⁸ Hudd (1911) nr 33

³²⁹ Hudd (1911) nr 33, 224, 250, Ewing (1852) Plate II nr 25, Elmhirst (1959) nr 215, 274, 744, 964, 965

När bomärket förekommer som "kröning", är det i stående form.³³⁰

Detta bomärke förekommer som "kröning" av **A** vid ett enstaka tillfälle.³³¹

Bomärket är belagt som "kröning" någon gång i Norge, annars i England.³³²

Detta bomärke förekommer aldrig som "kröning", och aldrig i kombination med andra bomärken, förmodligen därför att det i sig själv är en kombination av två gånger .

Bomärket förekommer inte som "kröning", men någon gång i kombination med ett annat bomärke.³³³

Bomärket förekommer som "kröning" av **A** två gånger.³³⁴

Detta bomärke förekommer aldrig som "kröning", och mycket sällan i kombination med andra bomärken,³³⁵ förmodligen därför att det i sig själv är en kombination av två gånger , eller sex gånger **A** och **M**.

Bomärket förekommer aldrig som "kröning", och mycket sällan i kombination med andra bomärken.³³⁶

³³⁰ Guler (1992) sid 92, Larsson (1927) sid 254

³³¹ Guler (1992) sid 138

³³² Strømme (1943) sid 290 nr 156, Ewing (1852) plate I nr 9, plate VII nr 3, plate X nr 22, plate XI nr 1, Elmhirst (1959) nr 1273

³³³ Strømme (1943) sid 182 nr 192b som "kröning" av

³³⁴ Strømme (1943) sid 238 nr 200, sid 244 nr 314b

³³⁵ Ewing (1852) Plate VIII nr 11 i en kombination med **HH**

³³⁶ Bergsten (1981) sid 145 belägger en sammansmältning av **A** och , hos Skånberg (1990) finns bomärket   för bonden Ola Andersson i Sövestad 1746

Ω

Bomärket förekommer möjligen som "kröning" i ett par fall,³³⁷ i så fall stående i denna form, respektive vänt upp och ned.

Utöver de nämnda undersökta 41 mest frekventa grundtyperna kan nämnas tre bomärken som förekommer som "kröning" av **A** och **M**.

Korsbaneret med realistiskt vajande vimpel förekommer en gång som "kröning" av ett engelskt bomärke **A**.³³⁸

Korsbaneret med en stiliserad vajande vimpel är vanlig som "kröning" av engelska bomärken.³³⁹ I samtliga fall är dessa belägg yngre än föregående belägg med vajande vimpel från 1336.

Bomärket ⊕ är inte ovanligt som "kröning" av engelska bomärken.³⁴⁰

³³⁷ Hudd (1911) nr 238, 389, Ewing (1852) plate I nr 9

³³⁸ Borgaren John Bede i Bristol, England, 1336. Elmhirst (1959) nr 85

³³⁹ Hudd (1911) nr 85, 109, 111, 116, 224, Elmhirst (1959) nr 644, 879

³⁴⁰ Hudd (1911) nr 192, Ewing (1852) Plate I nr 19, Plate II nr 5, Plate III nr 17, Plate VII nr 4

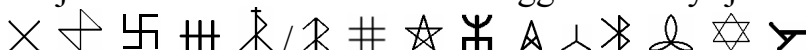
5.2 Sammanfattning av genomgången av "kröning"

Följande 27 av de 41 grundtyperna kan beläggas ha utnyttjats för "kröning" av **A** och **M**:

A
 och **Ω**.

Dessutom har dessa tre bomärken utnyttjats på samma sätt:

Följande 14 kan däremot inte beläggas ha utnyttjats för "kröning":

En genomgång av förekomsten av bomärkena och i referensmaterialet visar att med 38 belägg med god spridning, uppfyller även dessa de statistiska kvalifikationerna för att anses som en bomärkestyp.³⁴¹ När de nu också visar sig ha använts som "kröning" läggs de till de tidigare 41 stycken bomärkestyperna som en 42:a grundtyp.

Bomärkena med 5 belägg hos Hudd (1911) och med 67 belägg hos Hudd (1911) har, som nämnts, visserligen använts som "kröning" och har ingen låg frekvens, men har däremot ingen allmän spridning och fyller därför inte kriterierna för att kunna anses som självständiga bomärkestyper, och vi får därför notera ett frågetecken för dem. De återkommer i diskussionen om bomärkenas symbolik.

När det gäller den grafiska utformningen av bomärkena har vi inte fått någon hjälp hur de ska uppfattas i höger - vänsterled. Många ser likadana ut när de spegelvänds, andra förändrar utseendet när de vänds åt höger, respektive vänster.

Däremot har undersökningen gett en fingervisning i hur bomärkena har uppfattats i höjdlad, vad som är upp och ned på dem, eftersom **A** och **M**

³⁴¹ : Strømme (1943) 0 st, Dahl (1994) sid 209, 522, Bergsten (1981) sid 60, Guler (1992) 0 st, Larsson (1927) 0 st, Westgärds (1985) sid 35, Vik (1962) 0 st, Tønnesen (1968) 0 st, Nahlén (1992) 0 st, Hudd (1911) nr 69, 116, 195, 223, 239, 240, 462, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) Plate IV nr 17, Plate VI nr 6, Elmhirst (1959) 0 st, Sövestad, Sverige, Skånberg (1990) 0 st : Strømme (1943) sid 226 nr 17a, Dahl (1994) sid 261, 273, 277, Bergsten (1981) sid 138, Guler (1992) 0 st, Larsson (1927) sid 88, 122, 128, 224, Westgärds (1985) sid 13, Vik (1962) sid 31, Tønnesen (1968) nr 75, 122, Nahlén (1992) sid 11, 63, Hudd (1911) nr 96, 119, 139, 179, 191, 207, 362, 442, Milde (1870) 0 st, Ewing (1852) Plate VI nr 12, Plate IX nr 28, Elmhirst (1959) 0 st, Sövestad, Sverige, Skånberg (1990) 0 st. Totalt summa 38 st. Äldsta bomärkesbelägg 716, Ingwald, biskop av London, England. Sawyer (1968) sid 92 nr 82 Tabula D

utgör en bas, ett golv, för de bomärken som "kröner" dem. Bomärket ∇ skrivs alltså konsekvent som ∇ , medan $\times$ alltid skrivs som $+$.

Det undersökta materialet omspannar tiden 400 - 1800 e.Kr. med varianter som kan räknas i tusental. Om de nämnda 42 mest frekventa bomärkena verkligen utgör byggstenarna för hur bomärken konstruerats, kombinerats och vidareutvecklats, blir det intressant att i nästa kapitel klarlägga när dessa bomärkestyper tidigast kan beläggas i sin rena grundform. Först därefter ska vi pröva deras eventuella symboliska betydelse.

5.3 Belägg av de äldsta bomärkestyperna

I detta kapitel har jag sökt i allt det material som varit tillgängligt för mig efter de äldsta beläggen av de mest frekventa bomärkenas grundtyper i deras rena form. Förutom bomärkenas ålder och utformning har jag också så långt möjligt sökt redovisa av vem och var de brukats. Med undantag för de allra äldsta bomärkesbeläggen har jag inskränkt mig till de fyra, fem tidigaste beläggen.

Med äldsta belägg före år 1100

∇ 378³⁴²

$+$ 397,³⁴³ 423,³⁴⁴ 476,³⁴⁵ 481(?),³⁴⁶ 491,³⁴⁷ 610,³⁴⁸ 674,³⁴⁹ 697,³⁵⁰ 850-900,³⁵¹ 950-1000³⁵²

$\times$ slutet av 300-talet,³⁵³ 443,³⁵⁴ 476³⁵⁵

³⁴² Anonym notarie i Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 52 nr 25.2.1 Tafel 17.

³⁴³ Hermogenes, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 64 nr 5.11.1.

³⁴⁴ Epifanios, notarie i Oxyrhynchus, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 81 nr 5.1.1 Tafel 42.

³⁴⁵ Notarie i staden Oxyrhynchus, Egypten, undertecknade såväl med $+$ som med sitt skrivna namn, Grenfell, Hunt & Bell (1924) sid 116, papyrus nr 1899, Sisson (1929) sid 7, Diethart & Worp (1986) sid 78 ff.

³⁴⁶ Sarapion, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 71, nr 18.1.2 Tafel 32. Många fler egyptiska belägg kan anföras.

³⁴⁷ Maria, donator, Ravenna, Italien, undertecknar ett donationsbrev på papyrus med texten *Chartulam Iouino, notario meo, scribendam dictavi, cuique, quia ignoro literas, signum crucis feci* med tecknet $+$. Sisson (1929) sid 3, som hänvisar till A. Giry, *Manuel de Diplomatique* (1894) sid 592, not 3.

³⁴⁸ Johannes, anordnare av hästkapplöpningar i staden Oxyrhynchus, Egypten, undertecknade såväl med $+$ som med sitt skrivna namn, Grenfell & Hunt (1898) sid 219, nr 138, Sisson (1929) sid 7.

³⁴⁹ Hlothar, kung av Kent, England, undertecknar: $+$ *Signum manus hlothari regis donatoris*. Sisson (1929) sid 3, Ms. Cott. Aug. ii.2

³⁵⁰ Wihtried, kung av Kent, England, undertecknar: *ad cuius confirmationem pro ignorantia litterarum + signum scae crucis expressi et testes idoneos ut subscribent rogavi*. Sisson (1929) sid 3, Ms. Cott. Aug. ii. 88.

³⁵¹ Anonym bagare i York, England. Morris (2000) sid 2279.

³⁵² Anonym köpman i Exeter, England. Allan & Morris (1984) sid 306

³⁵³ Ptol(emaïos?), notarie i Oxyrhynchus, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 85 nr 16.6.1 Tafel 46.

† 380-395,³⁵⁶ 396,³⁵⁷ 457-474,³⁵⁸ 587³⁵⁹

††† 457-474,³⁶⁰ 497³⁶¹

Ⓢ 400-tal,³⁶² 561,³⁶³ 1330,³⁶⁴ 1359³⁶⁵

✠ 400-talet,³⁶⁶ 650 ca,³⁶⁷ 700-talet,³⁶⁸ 1200-talet³⁶⁹

Ⓞ 553,³⁷⁰ 573,³⁷¹ 1200-1275,³⁷² 1637³⁷³

✱ 578³⁷⁴

✕ 500-talet,³⁷⁵ 5-600-talet,³⁷⁶ 930,³⁷⁷ vikingatid/tidig medeltid³⁷⁸

‡ 568/569,³⁷⁹ 5-600-talet,³⁸⁰ 1200-1275,³⁸¹ 1200-tal³⁸²

△ 400-600,³⁸³ 1200-1275,³⁸⁴ 1200-tal,³⁸⁵ slutet av 1200-talet³⁸⁶

³⁵⁴ Rufinus(?), notarie i Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 88 nr 25.6.2 Tafel 50.

³⁵⁵ Aurelius Symfonias, Abrahams son, delägare i ett vattenhjul i staden Oxyrhynchus, Egypten, undertecknade såväl med ✱ som med sitt skrivna namn, Grenfell, Hunt & Bell (1924) sid 116, papyrus nr 1899, Sisson (1929) sid 7, 26, Plate I nr 35.

³⁵⁶ Ar(iston?), notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 59 nr 1.7.1 Tafel 22.

³⁵⁷ Ammo, notarie i Oxyrhynchus, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 77 nr 1.1.1 Tafel 40.

³⁵⁸ Hermammon, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 62 nr 5.3.1 Tafel 26. Många fler egyptiska belägg kan anföras.

³⁵⁹ Menas, notarie i staden Oxyrhynchus, Egypten, undertecknade såväl med ‡ som med sitt skrivna namn, Grenfell, Hunt & Bell (1924) sid 114, papyrus nr 1898, Sisson (1929) sid 7.

³⁶⁰ Hermammon, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 62 nr 5.3.1 Tafel 26.

³⁶¹ Apollos, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 59, nr 1.4.1.

³⁶² Biktor, notarie i Memnonia, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 79, nr 2.1.1 (=16.1.1) Tafel 40.

³⁶³ Biktor, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 60 nr 2.3.1 Tafel 24.

³⁶⁴ Richard Panes, borgare i Bristol, England. Elmhirst (1959) nr 744.

³⁶⁵ Thomas atte Reo, borgare i Bristol, England. Hudd (1911) nr 73.

³⁶⁶ Paulos, notarie i Herakleopolis(?), Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 97 nr 17.2.1 Tafel 57.

³⁶⁷ Biskopen av Kartago, Nordafrika, på blybulla. Elmhirst (1959) nr 1115, Archives Nationales, Paris.

³⁶⁸ Senouthios, notarie i Arsinoites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 48 nr 18.5.1 Tafel 14.

³⁶⁹ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Skara, Sverige. Svanberg (1983) sid 95.

³⁷⁰ Menas, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 69 nr 12.1.2 Tafel 30.

³⁷¹ Anoufios, notarie i Aphrodite, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 26 nr 1.4.1 Tafel 2.

³⁷² Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:2.

³⁷³ Rasmus Larsson, bonde i Volda, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 312 nr 517b.

³⁷⁴ Serenos, notarie i Oxyrhynchus, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 85 nr 18.3.1 Tafel 47.

³⁷⁵ Biktor, notarie i Alexandria, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 21 nr 2.1.1 Tafel 1.

³⁷⁶ Pamouthios, notarie i Arsinoites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 45 nr 16.1.1 Tafel 12.

³⁷⁷ Anonym köpman, York, England, på tunnlock. Morris (2000) sid 2412 nr 8883

³⁷⁸ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f

³⁷⁹ Notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 75 nr 25.16.1 Tafel 37.

³⁸⁰ Filippas, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 72 nr 21.1.1 Tafel 33.

³⁸¹ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:1, 35:2.

³⁸² Anonym stenhuggare, domkyrkan i Skara, Sverige. Svanberg (1983) sid 95.

³⁸³ Anonym pilgrim, bomärke i gravgrotta i Betania inristat före 600, Israel. Storme (1992) sid 66.

⦚ 615(?),³⁸⁷ slutet av 1200-talet,³⁸⁸ 1502,³⁸⁹ 1562³⁹⁰

⦚ 600-talet³⁹¹

⦚ 716,³⁹² vikingatid/tidig medeltid,³⁹³ 1340-1348,³⁹⁴ 1368³⁹⁵

⦚ ⊕ 716,³⁹⁶ 850-900,³⁹⁷ vikingatid/tidig medeltid,³⁹⁸ 1200-1275³⁹⁹

⦚ 756,⁴⁰⁰ vikingatid (i formen ✱),⁴⁰¹ vikingatid/tidig medeltid,⁴⁰² 1120-1130⁴⁰³

Ω 770,⁴⁰⁴ 1280-1285,⁴⁰⁵ 1614,⁴⁰⁶ 1677⁴⁰⁷

✱ 850-900,⁴⁰⁸ 1200-1275,⁴⁰⁹ 1290,⁴¹⁰ 1275-1350,⁴¹¹ 1381⁴¹²

⦚, ⦚, ⦚ 930-975,⁴¹³ 975-1050,⁴¹⁴ 1200-1275,⁴¹⁵ 1323⁴¹⁶

³⁸⁴ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:1, 35:2.

³⁸⁵ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Skara, Sverige. Svanberg (1983) sid 95.

³⁸⁶ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 90.

³⁸⁷ Rasios, notarie i Aphrodite, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 31 nr 17.1.1 Tafel 4.

³⁸⁸ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 90.

³⁸⁹ Peder Juul, rådmän i Tommarp, Skåne, Sverige. Wallin (1953) sid 259f, fig. 10.

³⁹⁰ Anders Nielsen af Søborg, Helsingør, Danmark. Tønnesen (1968) sid 87 nr 390.

³⁹¹ Isakos, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 66 nr 9.2.3 Tafel 28.

³⁹² Saxulf, son till Saxulf, greve i Mercia, England. Ruppel (1939) sid 88, Sawyer (1968) sid 92 nr 82 Tabula D.

³⁹³ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

³⁹⁴ Anonym stenhuggare, Moselbrücke, Tyskland. Milde (1870) sid 25, Tafel XIII nr 58.

³⁹⁵ Hinrich Eylerdes von Oldeslo, borgare i Lübeck, Tyskland. Milde (1870) sid 25, Tafel XIII nr 58.

³⁹⁶ Ingwald, biskop av London, England. Ruppel (1939) sid 88, Sawyer (1968) sid 92 nr 82 Tabula D.

³⁹⁷ Anonym bagare i York, England. Morris (2000) sid 2279.

³⁹⁸ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

³⁹⁹ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:1, 35:2.

⁴⁰⁰ Aistulphus, kung över de germanska longobarderna, Italien (död 756). Homeyer (1870) sid 15.

⁴⁰¹ Anonym, på byggnadsdetalj i Hedeby, Tyskland, nära danska gränsen. Ruppel (1939) sid 43 Tafel II.

⁴⁰² Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

⁴⁰³ Anonym, på dendrokronologiskt bestämd byggnadsdetalj i Bulverket, Tingstäde träsk, Gotland, Sverige. Lindström (1994) sid 65.

⁴⁰⁴ Desiderius, kung över de germanska langobarderna, Italien, död 770. Homeyer (1870) sid 10.

⁴⁰⁵ Henrie Mareiscalli, borgare i Bristol, England. Utformad som en hästsko. (Hudd (1911) sid 110 nr 2.

⁴⁰⁶ Sven Jönsson, bonde på Föglö, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 186.

⁴⁰⁷ Pehr Bentson, bonde i Lillaryd, Västra Karup, Skåne, Sverige. Fritzell (1955) sid 43 nr 26.

⁴⁰⁸ Anonym köpman i York, England, på tunna. Morris (2000) sid 2260 fig. 1095.

⁴⁰⁹ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:1, 35:2.

⁴¹⁰ Reginald Cornubiens (de Cornwall), borgare i Bristol, England. Hudd (1911) sid 111 nr 3.

⁴¹¹ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 86.

⁴¹² William Helgeys, borgare i Norwich, England. Ewing (1852) sid 184 plate II nr 13.

⁴¹³ Anonym köpman på Coppergate i York, England, på tunnlock. Morris (2000) sid 2259 fig. 1094.

⁴¹⁴ Anonym musiker i York, England, på stall till 6-strängat instrument. Morris (2000) sid 2356 fig. 1161.

⁴¹⁵ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:1.

⁴¹⁶ Robert Snow, borgare på St. Nicholas Street i Bristol, England. Hudd (1911) sid 115 nr 25.

930-975,⁴¹⁷ 1408-1420,⁴¹⁸ 1447,⁴¹⁹ 1576⁴²⁰

975-1050,⁴²¹ 1369,⁴²² 13/1400,⁴²³ 1610⁴²⁴

975-1050,⁴²⁵ vikingatid/tidig medeltid,⁴²⁶ 1275-1350,⁴²⁷ 1348,⁴²⁸ 1409⁴²⁹

975-1050,⁴³⁰ vikingatid/tidig medeltid,⁴³¹ 1239,⁴³² slutet av 1200-talet,⁴³³ 1353⁴³⁴

förehistorisk tid,⁴³⁵ vikingatid/tidig medeltid,⁴³⁶ 1200-tal,⁴³⁷ slutet av 1200-talet,⁴³⁸ 1406⁴³⁹

vikingatid/tidig medeltid,⁴⁴⁰ 1200-1275,⁴⁴¹ 1200-tal,⁴⁴² 1297⁴⁴³, 1275-1350⁴⁴⁴

vikingatid/tidig medeltid,⁴⁴⁵ 1200-1275,⁴⁴⁶ 1406,⁴⁴⁷ 1744⁴⁴⁸

vikingatid/tidig medeltid,⁴⁴⁹ 1571,⁴⁵⁰ 1576,⁴⁵¹ 1577⁴⁵²

⁴¹⁷ Anonym köpman på Coppergate i York, England. Morris (2000) sid 2170 fig. 1021.

⁴¹⁸ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 99.

⁴¹⁹ Andrew Mafey (Peke), borgare, Sussex, England. Elmhirst (1959) nr 632.

⁴²⁰ Anonym bonde, Torp socken, Medelpad, Sverige. Bergsten (1981) sid 187.

⁴²¹ Anonym musiker i York, England, på stall till 6-strängat instrument. Morris (2000) sid 2356 fig. 1161.

⁴²² Ormur Ketilson, Island. Homeyer (1870) sid 369, Tafel I nr 2.

⁴²³ Anonym köpman på Coppergate i York, England, på tunnlock. Morris (2000) sid 2259 fig. 1094.

⁴²⁴ Paal Kjetilson, Aalvik, Kvam, Norge. Vik (1962) sid 38 nr 454.

⁴²⁵ Anonym köpman på Coppergate i York, England, på tunnlock. Morris (2000) sid 2281 fig. 1112.

⁴²⁶ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

⁴²⁷ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 86.

⁴²⁸ Anonym stenhuggare, Moselbrücke, Tyskland. Homeyer (1870) sid 415, Tafel XXXIX nr 79.

⁴²⁹ Anonym klockgjutare i Pegau, Tyskland. Homeyer (1870) sid 96.

⁴³⁰ Anonym köpman i Exeter, England, på tunnlock. Allan & Morris (1984) sid 306 fig. 174:16.

⁴³¹ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

⁴³² Anonym stenhuggare, Heiligengeistkirche, Mainz, Tyskland. Homeyer (1870) sid 414 Tafel CCCVIII:Mainz.

⁴³³ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 90.

⁴³⁴ John Terling, borgare i Norwich, England. Ewing (1852) sid 184 plate I nr 21.

⁴³⁵ Anonym krukmakare, Nordtyskland, som bottenstämpel. Weiser-Aall (1947) sid 141, not 49.

⁴³⁶ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

⁴³⁷ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Skara. Svanberg (1983) sid 95.

⁴³⁸ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 90.

⁴³⁹ Arnold Seghewange, köpman i Riga, Lettland. Elmhirst (1959) nr 898.

⁴⁴⁰ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

⁴⁴¹ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:1. Både √ och √.

⁴⁴² Anonym stenhuggare, domkyrkan i Skara. Svanberg (1983) sid 95. Både √ och √.

⁴⁴³ Rangvald, fogde i Linköping, Sverige. Hildebrand (1862) nr 729, Homeyer (1870) sid 30.

⁴⁴⁴ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 86. Både √ och √.

⁴⁴⁵ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

⁴⁴⁶ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:1.

⁴⁴⁷ L. Pote, Köpman i Riga, Lettland. Elmhirst (1959) nr 784.

⁴⁴⁸ Ivar Ellefson, Giske, Norge. Strømme (1943) sid 14 nr 7.

Medeltid

𐆚 1200-1275,⁴⁵³ 1200-tal,⁴⁵⁴ slutet av 1200-talet,⁴⁵⁵ 1360⁴⁵⁶

𐆞 1200-1275,⁴⁵⁷ 1330,⁴⁵⁸ 1351,⁴⁵⁹ 1399,⁴⁶⁰ 1403⁴⁶¹

𐆚 1200-1275,⁴⁶² 1406,⁴⁶³ 1406,⁴⁶⁴ 1557⁴⁶⁵

𐆚 1200-1275,⁴⁶⁶ 1411,⁴⁶⁷ 1447,⁴⁶⁸ 1649⁴⁶⁹

卐 1200-1275,⁴⁷⁰ 1576,⁴⁷¹ 1607,⁴⁷² 1620⁴⁷³

♡ 1217,⁴⁷⁴ 1340,⁴⁷⁵ 1362,⁴⁷⁶ 1377⁴⁷⁷

𐆚 1200-tal,⁴⁷⁸ 1375,⁴⁷⁹ 1456,⁴⁸⁰ 1543⁴⁸¹

𐆚 1200-tal,⁴⁸² 1498,⁴⁸³ 1614,⁴⁸⁴ 1614⁴⁸⁵

⁴⁴⁹ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

⁴⁵⁰ Henrik Mårtensson, bonde i Njurunda, Medelpad, Sverige. Bergsten (1981) sid 95.

⁴⁵¹ Mickel Svensson, bonde i Borgsjö, Medelpad, Sverige. Bergsten (1981) sid 44.

⁴⁵² Olov Pålsson, bonde i Attmar, Medelpad, Sverige. Bergsten (1981) sid 35.

⁴⁵³ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:1, 35:2.

⁴⁵⁴ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Skara, Sverige. Svanberg (1983) sid 95.

⁴⁵⁵ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 90.

⁴⁵⁶ Hinrich Boye, rector navis i Söldner, Lübeck, Tyskland. Milde (1870) sid 385 Tafel XIII nr 18.

⁴⁵⁷ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:1, 35:2.

⁴⁵⁸ Robert Player, Salisbury, England. Elmhirst (1959) nr 774.

⁴⁵⁹ Thomas Babcary, borgare i Bristol, England. Elmhirst (1959) nr 52.

⁴⁶⁰ William Wilbeye, borgare i Norwich, England. Elmhirst (1959) nr 24.

⁴⁶¹ John de Swerdeston, borgare i Norwich, England. Ewing (1852) sid 185 Plate 11 nr 25.

⁴⁶² Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:2.

⁴⁶³ Godschalk Bredbeke, köpman i Riga, Lettland. Elmhirst (1959) nr 142.

⁴⁶⁴ H. van der Pal, köpman i Riga, Lettland. Elmhirst (1959) nr 741.

⁴⁶⁵ Joost Grønningh, borgare i Helsingør, Danmark. Tønnesen (1968) sid 84 nr 346.

⁴⁶⁶ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:2.

⁴⁶⁷ Hinrich Brandenburch, borgare i Lübeck, Tyskland. Milde (1870) sid 385 Tafel XIII nr 37.

⁴⁶⁸ Jacob Kruger, Königsberg, Tyskland. Homeyer (1870) sid 88.

⁴⁶⁹ Arne Villikson, bonde i Hareid, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 368 nr 389.

⁴⁷⁰ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:1, 35:2.

⁴⁷¹ Pål Svensson, bonde i Borgsjö, Medelpad, Sverige. Bergsten (1981) sid 41.

⁴⁷² Sigfrid Olsson, bonde i Jomala, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 264.

⁴⁷³ Grels Persson, bonde i Njurunda, Medelpad, Sverige. Bergsten (1981) sid 110.

⁴⁷⁴ Simon, rektor vid St. Peter på Hungate i Norwich, England. Ewing (1852) sid 222 plate XI nr 4.

⁴⁷⁵ Thomas de Welburne, krögare på Pottergate i Norwich, England. Ewing (1852) sid 206 plate VIII nr 3.

⁴⁷⁶ Philip de Long, borgare i Bristol, England. Hudd (1911) sid 126 nr 78.

⁴⁷⁷ Bartholomew Appilyerd, fogde, parlamentsledamot i Norwich, England. Ewing (1852) sid 191 Plate VI nr 1.

⁴⁷⁸ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Skara, Sverige. Svanberg (1983) sid 95.

⁴⁷⁹ John Ryper, borgare i Bristol, England. Hudd (1911) sid 129 nr 91.

⁴⁸⁰ Robert at Hay, borgare i Bristol, England. Hudd (1911) sid 152 nr 237.

⁴⁸¹ Robert Lond, kaplan vid St. Peter's Church i Bristol, England. Hudd (1911) sid 218.

⁴⁸² Anonym stenhuggare, domkyrkan i Skara, Sverige. Svanberg (1983) sid 95.

1251/1252,⁴⁸⁶ 1254-1263,⁴⁸⁷ 1327,⁴⁸⁸ 1358⁴⁸⁹

1275-1350,⁴⁹⁰ 1297,⁴⁹¹ 1569,⁴⁹² 1624,⁴⁹³ 1701⁴⁹⁴

slutet av 1200-talet,⁴⁹⁵ 1411,⁴⁹⁶ 1411,⁴⁹⁷ 1743⁴⁹⁸

1312,⁴⁹⁹ 1365,⁵⁰⁰ 1384,⁵⁰¹ 1384⁵⁰²

1320,⁵⁰³ 1605,⁵⁰⁴ 1687,⁵⁰⁵ 1702⁵⁰⁶

1392,⁵⁰⁷ 1378,⁵⁰⁸ 1406,⁵⁰⁹ 1424⁵¹⁰

1394,⁵¹¹ slutet av 1300-talet,⁵¹² 1395,⁵¹³ 1440⁵¹⁴

1401,⁵¹⁵ 1485,⁵¹⁶ 1557,⁵¹⁷ 1570⁵¹⁸

⁴⁸³ Evert Tymmerman, borgare i Lübeck, Tyskland. Milde (1870) sid 390 Tafel XVI nr 319.

⁴⁸⁴ Laurits Ivarson, bonde i Haram, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 85 nr 89.

⁴⁸⁵ Anders Olsson, bonde i Haram, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 91 nr 195.

⁴⁸⁶ Gilbert de Merleberg, prepositor i Bristol, England. Bomärket är här i sin mest utvecklade form som korsbaner buret av lammet (*Agnus Dei*). Hudd (1911) sid 109, nr (c).

⁴⁸⁷ William Langboard, prepositor i Bristol, England. Liksom det föregående är bomärket, ett korsbaner, buret av lammet (*Agnus Dei*). Hudd (1911) sid 109, nr (d).

⁴⁸⁸ Simon de Beltone, borgare i Norwich, England. Ewing (1852) sid 182 nr 11.

⁴⁸⁹ John de Middy, borgare i Norwich, England. Elmhirst (1959) nr 673.

⁴⁹⁰ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 86.

⁴⁹¹ Richard de Knapeton på Pottergate i Norwich, England. Ewing (1852) sid 205 plate VIII nr 1.

⁴⁹² Samon Simonson Ålsetter (eller Moldvær), Borgund, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 14 nr 19.

⁴⁹³ Elluf Samundson, bonde i Ørsta, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 334 nr 283.

⁴⁹⁴ Ole Ivarson, bonde i Vatne, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 140 nr 251.

⁴⁹⁵ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 90.

⁴⁹⁶ Johannes Burmester, Lübeck, Tyskland. Milde (1870) sid 385 Tafel XIII nr 26.

⁴⁹⁷ Heyne Rubenstorp, Lübeck, Tyskland. Milde (1870) sid 388 Tafel XV nr 255.

⁴⁹⁸ Knut Olson, bonde i Volda, Norge. Strømme (1943) sid 304 nr 378.

⁴⁹⁹ Reginald Tudewort, Sarum (Salisbury), England. Elmhirst (1959) nr 1003.

⁵⁰⁰ John Hood, borgare i Bristol, England. Hudd (1911) sid 126 nr 77.

⁵⁰¹ John Latymer, fogde och parlamentsledamot i Norwich, England. Ewing (1852) sid 207 nr 11, Elmhirst (1959) nr 606.

⁵⁰² Olafur Jonsson, Island. Homeyer (1870) sid 370 Tafel I nr 13.

⁵⁰³ Anonym stenhuggare, katedralen i Mayence, Frankrike. Schwarz-Winkhofer & Biedermann (1996) sid 238 nr 871.

⁵⁰⁴ Nils Jonsson, bonde i Bamböle, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 123.

⁵⁰⁵ Simon Persson, bonde i Sälis, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 452.

⁵⁰⁶ Bertil Persson, bonde i Bamböle, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 123.

⁵⁰⁷ Thomas Norton, borgare i Bristol, England. Elmhirst (1959) nr 710.

⁵⁰⁸ Henry Wourstede, borgare i Norwich, England. Elmhirst (1959) nr 1097.

⁵⁰⁹ John Parys, borgare i Bristol, England. Elmhirst (1959) nr 751.

⁵¹⁰ Thomas Cok, borgare i Norwich, England. Ewing (1852) sid 25 plate 10 nr 234.

⁵¹¹ Hugh Hope, kaplan i Bristol, England. Elmhirst (1959) nr 529.

⁵¹² Anonym, ristning i St. Mary's Church, Bristol, England. Elmhirst (1959) nr 1128.

⁵¹³ John Brown, borgare i Bristol, England. Hudd (1911) sid 139 nr 147.

⁵¹⁴ Steffen Aalen, borgare i England. Milde (1870) sid 384 Tafel XIII nr 3.

⁵¹⁵ John Chepstowe, befullmäktigad vid All Saints' Church, Bristol, England. Hudd (1911) sid 142 nr 160.

E 1406,⁵¹⁹ 1598,⁵²⁰ 1617,⁵²¹ 1677⁵²²

T 1411,⁵²³ 1475,⁵²⁴ 1479,⁵²⁵ 1618⁵²⁶

⌘ 1411,⁵²⁷ 1400-talet,⁵²⁸ 1693,⁵²⁹ 1698⁵³⁰

⌘ 1448,⁵³¹ 1624,⁵³² 1655,⁵³³ 1729⁵³⁴

Y 1487-1500,⁵³⁵ 1613,⁵³⁶ 1694,⁵³⁷ 1739⁵³⁸, 1750⁵³⁹

1500-tal

↻ 1511,⁵⁴⁰ 1568,⁵⁴¹ 1577,⁵⁴² 1582⁵⁴³

⌘ (jämför med ⌘) 1552,⁵⁴⁴ 1577,⁵⁴⁵ 1587,⁵⁴⁶ 1626⁵⁴⁷

⌘ (även: ⌘) 1563,⁵⁴⁸ 1585,⁵⁴⁹ 1630,⁵⁵⁰ 1634⁵⁵¹

⁵¹⁶ Olof Pedersen, Helsingør, Danmark. Tønnesen (1968) sid 69 nr 192.

⁵¹⁷ Jens Klausen, rådmann i Helsingør, Danmark. Tønnesen (1968) sid 68 nr 179.

⁵¹⁸ Nils Olsson, bonde i Stöde, Medelpad, Sverige. Bergsten (1981) sid 151.

⁵¹⁹ John van Linden, köpman i Riga, Lettland. Elmhirst (1959) nr 613.

⁵²⁰ Olov Nilsson, bonde i Njurunda, Medelpad, Sverige. Bergsten (1981) sid 106.

⁵²¹ Margareta Jönsdotter, Bastö, Finström, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 124.

⁵²² Lars Erikson, bonde i Borgund, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 60 nr 799.

⁵²³ Hinrich Runneboem, borgare i Lübeck, Tyskland. Milde (1870) sid 388 Tafel XV nr 256.

⁵²⁴ Thomas Hexston, köpman i Bristol, England. Hudd (1911) sid 181 nr 469.

⁵²⁵ Anonym bildhuggare, Breslau, Tyskland. Milde (1870) sid 418 Tafel XLI nr 13.

⁵²⁶ Mads Sørensen, murare i Helsingør, Danmark. Tønnesen (1968) sid 96 nr 499.

⁵²⁷ Arnd Salvie, borgare i Lübeck, Tyskland. Milde (1870) sid 389 Tafel XVI nr 289.

⁵²⁸ Fransiskanerna, S:ta Karins kyrka, Visby, Sverige. Larsson (1927) sid 306.

⁵²⁹ Taddik Ahlrichs, Jevernland, Tyskland. Homeyer (1870) sid 380 Tafel IX nr 69.

⁵³⁰ Jon Knutson, bonde i Ullstein, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 340 nr 30.

⁵³¹ Diderik Das, borgare i Lübeck, Tyskland. Milde (1870) sid 385 Tafel XIII nr 51.

⁵³² Rasmus Knutson, bonde i Ørsta, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 332 nr 270.

⁵³³ Ole Paulson, bonde i Volda, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 304 nr 396.

⁵³⁴ Nils Nilson, bonde i Volda, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 300 nr 322.

⁵³⁵ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 101.

⁵³⁶ I.C.C., Helsingør, Danmark. Tønnesen (1968) sid 96 nr 497.

⁵³⁷ Erik Johansson, bonde i Lumparland, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 412.

⁵³⁸ Rasmus Larsson, bonde i Borgund, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 48 nr 610.

⁵³⁹ Erik Ersson, bonde i Attmar, Medelpad, Sverige. Bergstrand (1981) sid 32.

⁵⁴⁰ Segod Truidsen, borgare i Tommarp, Skåne, Sverige. Wallin (1953) sid 263 fig. 19.

⁵⁴¹ Sigfrid Henriksson, bonde i Finström, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 124.

⁵⁴² Michel Ernwalde, tygmakare i Nürnberg, Tyskland. Homeyer (1870) sid 406 Tafel XXXI nr 43.

⁵⁴³ Lourents Bartholomeus (Klocke), hjulmakare i Helsingør, Danmark. Tønnesen (1968) sid 98 nr 503

⁵⁴⁴ Ormur Stullason, lagman över norra och västra Island. Homeyer (1870) sid 369 Tafel I nr 11.

⁵⁴⁵ Jochim Rutenick, tygmakare i Nürnberg, Tyskland. Homeyer (1870) sid 406 Tafel XXXI nr 47.

⁵⁴⁶ Morten Jensen (Rosenvinge), tullskrivare i Helsingør, Danmark. Tønnesen (1968) sid 56 nr 61.

⁵⁴⁷ Erik Amundson, bonde i Ørsta, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 324 nr 112.

⁵⁴⁸ Jacob Henriksen, krokamakare i Helsingør, Danmark. Tønnesen (1968) sid 138 nr 32.

⁵⁴⁹ Matts i Masaby, Kyrkslätt, Finland. Wallgren (1965) sid 16.

5.4 Ålder och frekvens. Sammanfattande slutsatser

Naturligtvis gör inte sammanställningen ovan anspråk på någon fullständighet eller bindande åldershierarki, det är i långa stycken slumpen som avgör vilka av de äldsta bomärkesbeläggen som bevarats till idag. Ändå kan den presenterade inbördes åldersordningen mellan de olika bomärkestypernas belägg ge en fingervisning om deras inbördes förhållande. Vi kan till exempel notera att $\vdash$ är tidigare belagd än $\mp$, som i sin tur är tidigare belagd än $\sharp$. $\vdash$ är också belagd före andra korsvarianter som $\#$ och Φ . $\mp$ är tidigare belagd än det snarlika $\vdash$, som i sin tur är belagd före ∇ , ∇ , $\$$ och $\times$. Likaså är $\mp$ belagd före $\P$ och Φ . ∇ är belagd före $\&$ och $\H$, Δ är belagd före $\star$ som dock i sin tur är belagd före Δ . ∇ är belagd före ∇ och ∇ , medan $\times$ är belagd före $\times$. Vi finner Δ belagd före ∇ och ∇ , ∇ före ∇ och ∇ , medan ∇ är belagd före ∇ som i sin tur är belagd före ∇ .

Utan att ännu något ha behandlat frågan om vilken betydelse eller symbolik som bomärkestyperna kan tänkas ha, kan vi dock konstatera att tendensen är att de bomärkestyper som har en mer komplex struktur är belagda senare än de enklare bomärkestyper som man kan ana att de mer komplexa är uppbyggda av.

Vi kan vidare konstatera att det finns ett samband mellan ålder och frekvens, i det att bland de 15 mest frekventa bomärkestyperna återfinns vi hela 10 stycken bland de 19 *tidigast* belagda, nämligen $\vdash$, $\mp$, $\vdash$, ∇ , $\times$, Δ , ∇ , ∇ och Δ (som alla utom det sista är belagda före medeltiden). Att somliga av de tidigast belagda ändå inte kom att tillhöra de allra mest frekventa, kan för till exempel Ω , Φ , $\&$, $\star$ och ∇ ha hängt ihop med att dessa är betydligt svårare att skära i trä, vilket var en vanlig användning av bomärket.

Att bomärkestypernas ålder har stor betydelse framgår också av det faktum att de 24 bomärkestyper som finns belagda före medeltiden återfinns hos 13 854 bomärken i referensmaterialet, vilket är 68,6 % av de 20 200 bomärken vi lyckats bestämma till 42 grundtyper, eller 50,2 % av det totala antalet bomärken i hela referensmaterialet på 27 595 bomärken. Eller uttryckt med andra ord: hälften av alla undersökta bomärken i Sverige, Norge, Danmark, Finland, Tyskland, England, Schweiz och Lettland låter sig förklaras utifrån de bomärkestyper som vi vet var i bruk för tusen år sedan eller mer.

⁵⁵⁰ Johan Mikkelsen, färjekarl i Helsingør, Danmark. Tønnesen (1968) sid 138 nr 30.

⁵⁵¹ Nils Andersen, färjekarl i Helsingør, Danmark. Tønnesen (1968) sid 138 nr 31.

Nästa steg blev att söka det tidigaste kända belägget av de identifierade bomärkestyperna, vilket resulterade i att alla med tre undantag varit i bruk som bomärkestyper före 1500, liksom att det finns ett samband mellan ålder och frekvens, i det att bland de 15 mest frekventa bomärkestyperna återfinns vi hela 11 stycken bland de 24 *tidigast* belagda, nämligen + , † , ‡ , † , ‡ , † , ‡ , † , ‡ , † , ‡ och Δ .

Andelen av de bomärken i referensmaterialet som låter sig förklaras av de 42 identifierade grundtyperna ligger i stort sett genomgående i alla de studerade bomärkesbestånden mellan 70 och 80 %.⁵⁵² Ordningen för vilka bomärken som är mest frekventa är dessutom mycket lika mellan de olika studerade bomärkesbestånden.

På så vitt skilda områden som Sunnmøre och Kvam i Norge, på finska Åland, i svenska Medelpad, Gotland, Leksand i Dalarna, jämtländska Lockne och skånska Sövestad, i Helsingør i Danmark, i Norwich och Bristol i England, i Riga i Lettland, i Lübeck i Tyskland, samt i landskapet Davos i Schweiz har sammanlagt 27 595 människor brukat i stort sett samma uppsättning av 42 bomärken under en tid som sträcker sig från 1200-talet till 1800-talet. Närmare hälften av dessa människor valde att använda bomärkestyper som varit i bruk före år 1000, ja, i många fall i flera hundra år tidigare.

Varför gjorde de det? Hade bomärkena någon symbolisk betydelse och i så fall vilken?

I de följande kapitlen ska vi pröva de 42 bomärkestyperna mot fyra samlingar av medeltida symboler: motiv på medeltida mynt, symboler på kalenderstavar, ristningar i medeltida norska stavkyrkor, samt symboler på medeltida kyrkdörrar.

⁵⁵² Strømme (1943) 73 %, Dahl (1994) 80 %, Bergsten (1981) 80 %, Guler (1992) 61 % Larsson (1927) 69 %, Westgärds (1985) 71 %, Vik (1962) 73 %, Tønnesen (1968) 78 %, Nahlén (1992) 82 %, Hudd (1911) 75 %, Milde (1870) 70 %, Ewing (1852) 74 %, Elmhirst (1959) 70 %, Skånberg (1990) 73 %

6 Jämförelse mellan bomärkestyper och medeltida symboler

När vi i kapitel 4 drog upp riktlinjerna för en metodik för bomärkesforskning drog vi en metodisk lärdom ur Ventris' dechiffrering 1952 av Linear B, då Ventris gjorde jämförelser mellan tecknen i Linear B och tecknen och språkstrukturen hos samtida språk och skriftsystem.

På samma sätt ska vi i detta kapitel pröva de 42 identifierade bomärkestyperna mot fyra samlingar av medeltida symboler: motiv på medeltida mynt, symboler på medeltida kalenderstavar, ristningar i medeltida norska stavkyrkor, samt symboler på medeltida kyrkdörrar. Den uppsättning av symboler som medeltidens människor mötte på sina mynt, på sina kalenderstavar och på väggarna och dörrarna till sina kyrkor, kan vi utgå från var representativt för deras föreställningsvärld och symbolvärld. Urvalet av symboler i samtliga dessa fyra symboluppsättningar skedde uppenbarligen av, eller i samförstånd med, kyrkan och dess företrädare.

6.1 Jämförelse med symboler på tidigmedeltida mynt

Ett intressant forskningsmaterial, som jag inte sett utnyttjat tidigare i detta eller liknande forskningssammanhang utan enbart i numismatisk forskning, är de cirka 2000 motivvalen på de cirka 1000 olika danska mynt som präglats tiden 825 -1340, varav det stora flertalet, 677 st, präglades 1241-1340.⁵⁵³ Här får vi en samtida inblick i tidigmedeltida människors symbol- och föreställningsvärld. Mynten var överhetens propagandaredskap och anslagstavla, därtill kom att myntpräglaren självklart ville att mynten skulle ha förtroende och efterfrågas som betalningsmedel - det låg i myntpräglarens vinstintresse. Vi kan alltså förutsätta att myntpräglaren, kungen eller biskopen, valde symboler som kommunicerade något tryggt, förtroendeskapande och välkänt. Kanske symbolernas ontavvärjande, apotropaiska, egenskaper var själva syftet med dem, såsom Hallvard Traetteberg skriver i *Kulturhistoriskt Lexikon för Nordisk Medeltid*: "Det var vanligt att förse kristna mynt i tidig medeltid med religiösa symboler för att avvärja det onda som mynt, detta Djävulens redskap, kunde innebära".⁵⁵⁴

Mynten visar fram till 1100-talet en mycket stark utländsk påverkan, de tidigaste från Karl den stores Dorestads-mynt⁵⁵⁵ och 1000-talets mynt från

⁵⁵³ Hauberg (1900, Flensburg (1977)

⁵⁵⁴ Traetteberg (1957) spalt 634

⁵⁵⁵ Malmer (1966)

de engelska mynten, där vissa motiv dominerade som kungens bild eller kors, med text runt kanten.

Kungamaktens attribut är naturligtvis vanliga, förutom kungens bild även hans krona, svärd och slott. Kyrkan var lierad med kungamakten och biskopens attribut är också vanliga: kräklan och nyckeln som stod för kyrkans nyckelmakt, avlösningen, och som också är Petrus' attribut. Likaså igenkänner vi andra helgons attribut, som S:t Laurentius' attribut halstret på mynt slagna i Lund, där domkyrkan var helgad just åt S:t Laurentius.

Under tiden efter 1241 får mynten, de s.k. borgarkrigsmynten, en annan karaktär än tidigare. I så gott som samtliga fall saknas text, sällan förekommer kungens bild, oftare korset, men inte alls så ofta som tidigare. Under dessa 100 år, 1241-1340, uppträder nu en mängd olika symboler, varav vi ska studera de tecken för bomärken som har relevans för vår undersökning.⁵⁵⁶

A

Bomärket återfinns på nr 126.⁵⁵⁷ (Baksidan en biskopskräkla med stjärna.)

Varianten återfinns som nr 209.⁵⁵⁸ När man jämför på nr 126, med på 206 och på nr 462 framstår det som klart att bomärket i själva verket är ett stiliserat A. Vi återkommer nedan till betydelsen av , men noterar redan här att på nr 462 upptas ena sidan av detta tecken, och andra sidan av de grekiska bokstäverna och .

Y

Bomärket återfinns på nr 586 (baksidan är ett kors) , vilket är det enda belägget.

J

Bomärket återfinns på nr 567⁵⁵⁹ (baksidan är Lunds domkyrkas skyddshelgon S:t Laurentius' martyrredskap, halstret).

+

Kors + är en mycket vanlig symbol på mynten, här till exempel på nr 111 (på framsidan kungakrona inom triangel.)⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ Flensburg (1977) sidorna 6-89. Flensburg följer den numrering som Mansfeld-Büllner gjort 1887.

⁵⁵⁷ Samt nr 44, 93, 125, 126, 197, 202, 267, 317, 653, 508, 589

⁵⁵⁸ Samt nr 654, 677

⁵⁵⁹ Samt nr 253, 414, 566, 567

⁵⁶⁰ Samt nr 36, 61, 72, 84, 180, 181

× återfinns på nr 113 (på framsidan bild av krönt kung).⁵⁶¹

M finns som symbol på nr 469 (på baksidan svärd flankerat av månskära och stjärna).⁵⁶²

Återfinns som symbol på nr 44 (på baksidan kung Valdemar II med svärd och riksäpple).⁵⁶³

✱ finns som symbol på nr 519 (på framsidan kors).⁵⁶⁴

△ med en krona inuti finns på nr 3 (på baksidan också en triangel med kors i hörnen med byggnad i, möjligen en kyrka).⁵⁶⁵

R bredvid en månskära finns på nr 456 (på baksidan kors).⁵⁶⁶

Bomärket ☸ återfinns vi på nr 463 (på framsidan tre nycklar, biskopens attribut, formade till en trebening).⁵⁶⁷

Bomärket ≡ återfinns på nr 29 där det är kombinerat med en biskopskräkla (på baksidan bild av Knud VI). På andra samtida mynt av Knud VI kombineras biskopskräklan med ‡ , ✱ , + och ⚡.⁵⁶⁸

⁵⁶¹ Samt nr 114

⁵⁶² Samt nr 354, 380, 381, 411, 429, 492

⁵⁶³ Samt nr 405, 406, 628

⁵⁶⁴ Samt nr 88, 318

⁵⁶⁵ Samt nr 111, 483, 510

⁵⁶⁶ Samt nr 455, 457

⁵⁶⁷ Samt nr 523

finns på nr 470 (på baksidan stiliserad fembladig blomma, ros?).⁵⁶⁹

☆ finns på nr 322 (på baksidan biskopskräkla, flankerad av månskära och stjärna).⁵⁷⁰

T är mycket vanligt förekommande, här på nr 441 (på baksidan kors).⁵⁷¹

✝ återfinns möjligen på en svårtolkad baksida av ett mynt präglat av kung Oluf (1140 - 1143).⁵⁷²

† finns möjligen på nr 632 (på baksidan stiliserad blomma).

♥ finns på nr 329 (på baksidan stjärna).⁵⁷³ I mitten av hjärtat finns en cirkel markerad. I mitten av hjärtat på nr 622 återfinns ett kors.

Tecknet för bomärket ↑ återfinns på mynt nr 357 (på framsidan ” I ” flankerat av månskära och stjärna).⁵⁷⁴ Den likbenta varianten ↗ återfinns på nr 89⁵⁷⁵ (på framsidan svärd). Av myntmaterialet kan urskiljas att övergången mellan dessa former är flytande, och att de båda varianterna utgör samma tecken.⁵⁷⁶

⁵⁶⁸ På nr 20, 26 och 26, 27, 30

⁵⁶⁹ Samt nr 222-225, 228, 229, 262, 263, 308, 428, 471

⁵⁷⁰ Samt nr 206, 438, 530, 531, 568, 621

⁵⁷¹ Samt nr 248, 449, 450, 584, 591, 596, 603, 619

⁵⁷² Sid 26 nr 1

⁵⁷³ Samt nr 330, 331, 332, 622

⁵⁷⁴ Samt nr 358, 360, 447, 588

⁵⁷⁵ Samt nr 459, 460

⁵⁷⁶ Det kan inte uteslutas att den likbenta varianten är ett stiliserat ”A”, en variant av ett Kristusmonogram som vi kommer att studera närmare i kapitel 8.5

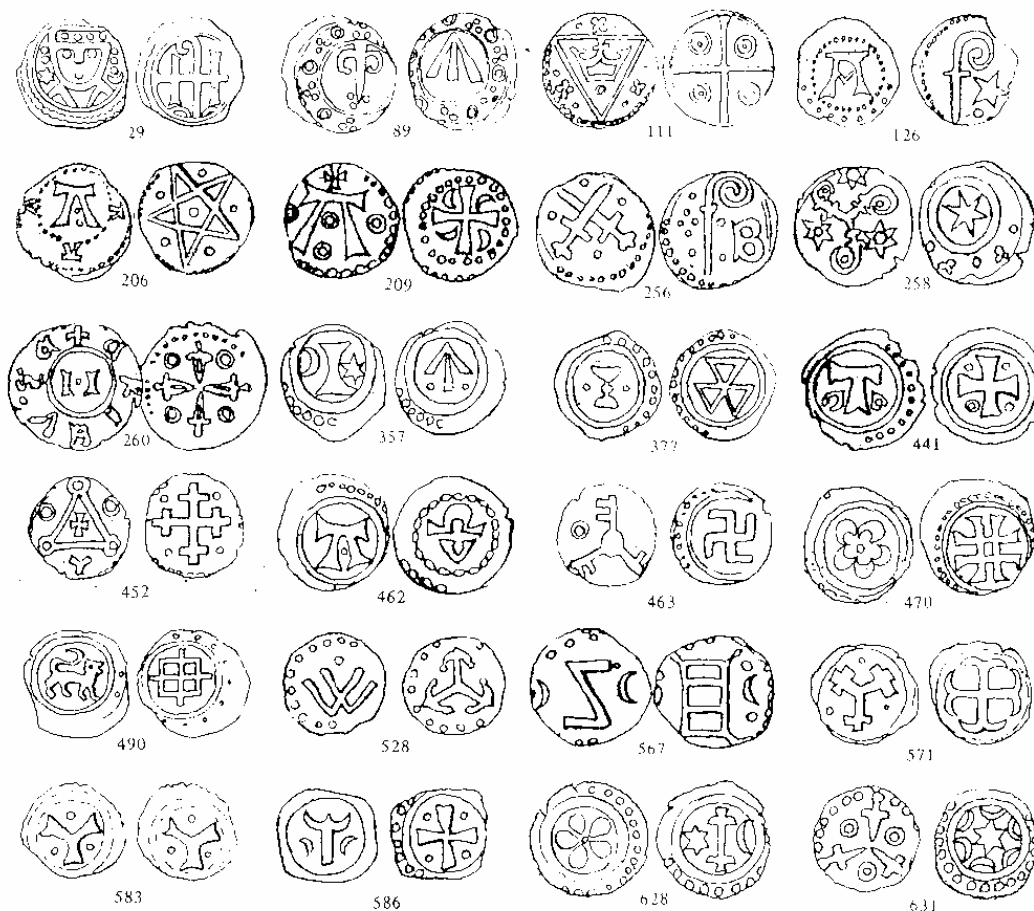

Bild: Danska mynt präglade från kung Knut den Stores tid (1018-1035) till kung Valdemar II (1202-1241), samt mynt präglade 1241 - 1340, s k borgarkrigsmynt⁵⁷⁷

Bomärket ☒ återfinns på nr 377 (på framsidan är en nattvardskalk, biskopens attribut).⁵⁷⁸

Bomärket 人 återfinns på nr 579 (baksidan E).⁵⁷⁹

Bomärket * finns på mynt präglade av kung Erik Emune 1134 -1137.⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ Teckningarna av mynten hämtade ur Flensburg (1977) sid 32, 56-86

⁵⁷⁸ Samt nr 378

⁵⁷⁹ Samt nr 583, 584

⁵⁸⁰ Sid 25 nr 4, 5

⚓ förekommer på nr 604 (på baksidan "R").⁵⁸¹ Oftare förekommer varianten ⚓ med hullingar, som på nr 416 (på baksidan "I").⁵⁸² Någon gång förekommer vad som liknar den enkla varianten ⚓, som på nr 673 (på baksidan hjul).⁵⁸³

En variant av ⚔ finns på nr 650 (på baksidan månskära och spegelvänt "S").

⚔ finns på nr 493 (på baksidan kors).

Bomärket ⚡ finns på nr 472 (på baksidan kors).⁵⁸⁴

Ω finns på nr 606 över en stjärna (på framsidan "R").⁵⁸⁵ På andra mynt, som nr 240, finns Ω över A.

Bland de bomärken, utöver de 42 grundtyperna, som vi återfann tidigare som "kröning" av A och M, återfinner vi dessutom följande tre motiv på mynten:

Bomärket ⚔ finns på nr 296 (på framsidan S:t Laurentius' halster).⁵⁸⁶

Bomärket ⚔ och dess stiliserade variant ⚔ som vi mötte som "kröning" på framför allt engelska bomärken, finner vi också på dessa mynt, dels som

⁵⁸¹ Samt nr 620, 661

⁵⁸² Samt nr 415, 418, 436, 461, 462, 474, 486, 661

⁵⁸³ Samt nr 164

⁵⁸⁴ Samt nr 29, 50-55, 101, 129, 205, 207, 208, 312

⁵⁸⁵ Samt nr 66, 67, 68, 240, 241, 607, 609

⁵⁸⁶ Samt nr 297, 333-341, 460

Agnus Dei - motivet, Kristuslammet som bär korsbaneret (på baksidan kors),⁵⁸⁷ dels som fristående motiv flankerat av biskopskräkla och stjärna (på framsidan bild av kung Knud VI).⁵⁸⁸

De grundtyper till bomärken som vår undersökning omfattar och som vi inte finner återgivna på dessa tidigmedeltida mynt är   och .

I artikeln ”Makt, mark och penningar” skriver Monica Golabiewski Lannby:

Medeltidens konst liksom myntens bildframställningar är rika på symboliska figurer. Svenska medeltidsmynt bär ofta vackert framställda motiv med symboler som den medeltida människan bör ha varit väl införstådd med, liksom vi är det med sådana använda i vår tid. Symbolernas betydelse speglar samtidens samhälle och tankevärld, men har säkert skiftat genom sekler, trosföreställningar och samhällsutveckling, vilket komplicerar tolkningen av dem idag. --- Förmodligen kan bokstäver och figurer ges två helt från varandra skilda tolkningar. Att tolka orsaken till dessa val är komplicerat, men vi måste utgå från att det fanns en tanke bakom alla symboler - en tanke som en på medeltiden icke läskunnig målgrupp kunde ta till sig.⁵⁸⁹

Man kunde i och för sig tänka sig att symbolerna var myntpräglarnas bomärken. Det kan knappast vara fallet, eftersom symbolerna återkommer i något olika utföranden, men aldrig med bistreck, utan i sin rena grundform. Detta menar också Tor Flensmarck i sin bok *Skånska mynt och deras mästarte*, och skriver angående borgarkrigsmyntens symboler att de ”sannolikt alla får betraktas som symboliska figurer och inte som präglar- eller mästartecken”.⁵⁹⁰

Genom jämförelsen ovan mellan de undersökta bomärkena och de tidigmedeltida mynten har vi åtminstone gjort en stor landvinning. Vi har för flertalet av bomärkena kunnat fastslå att den grundtyp, det grundmärke vi har antagit legat bakom alla bistreck som lagts till dem under århundradena, verkligen var betydelsefulla symboler i tidig medeltid, just i denna form. För de tolv bomärken som vi inte funnit på mynten, får vi söka paralleller i andra samtida källor. En sådan ska visa sig vara de medeltida kalenderstavarna.

⁵⁸⁷ Sid 31 nr 18, Knud VI (1182-1202), samt sid 29 nr 43 Valdemar I (1154-1182), sid 36 nr 10, sid 37 nr 27 Grenå-fyndets mynt,

⁵⁸⁸ Sid 31 nr 19 Knud VI (1182-1202)

⁵⁸⁹ Golabiewski Lannby (1995) sid 100

⁵⁹⁰ Flensmarck (1984) sid 58

6.2 Jämförelse med symboler på medeltida kalenderstavar

I sin artikel "Runstavarnas tecken" omtalar Sten-Bertil Vide ett gammalt talesätt: "Den som lever utan religion och almanacka, han lever likasom på en slump".⁵⁹¹ Före almanackans genombrott hos allmogen på 1600-talet bestämdes tiden med hjälp av runstavarna, även kallade primstav, kalenderstav eller kalendersticka. Bruket av runstavar är framför allt en svensk företeelse⁵⁹² men medeltida runstavar har återfunnits i såväl Skåne som Norge och Finland, efter förebild från kontinentens träkalendrar i t.ex. Tyskland, England och Frankrike.⁵⁹³ Undersökningar under början av 1600-talet visar att det kan ha funnits mellan 5 och 20 runstavar i varje socken i Sverige, och mångdubbelt fler berättas ha kunnat använda dem. Så många som 1000 runstavar och träkalendrar i olika former är bevarade till idag runt om i Europas museer.⁵⁹⁴

Sven-Göran Hallonquist anger som den äldsta runstaven den s.k. Nyköpingsstaven, påträffad i kvarteret Rådhuset i Nyköping 1964. Hallonquist menar att den är urtypen för den vanliga runstaven, och daterar den till 1200-talets mitt eller senare hälft.⁵⁹⁵ I Lödöse, 4 mil nordost om Göteborg, påträffades i en arkeologisk utgrävning 1961 vad som Elisabeth Svärdström, i sin bok *Kalenderstickan från Lödöse*, menar är det äldsta fyndet av en runstav, ungefär från mitten av 1100-talet. Svärdström visar också att influensen till runstavarna kom från England, där motsvarigheter funnits sedan 700-talet.⁵⁹⁶

Runstaven är en alnslång, ofta fyrkantig, trästav. Över hela dess längd är tre rader tecken uppptecknade. Den översta utgörs av tecken som står för de så kallade gyllentalen, med vilkas hjälp man kan finna månens nytändning. Den andra raden består av de första sju runorna i runalfabetet, futharken, dessa upprepas om och om igen. De är de så kallade soltalen eller söndagsbokstäverna, med vilka man bestämde veckans dagar. Den tredje raden utgörs av symboler för helger. Att utreda runstavens intressanta och sinnrika system för att bestämma framtida dagar, helger, skottår med mera, faller utanför ramen för denna avhandling. Det för oss intressanta är vilka symboler man använde som markering. I dess engelska och kontinentala förebild användes de vanliga, latinska bokstäverna, men när idén för detta slags kalendarium skulle överföras till det nyligen kristnade Norden fick

⁵⁹¹ Vide (1961) sid 20

⁵⁹² Hallonquist (1994) sid 181

⁵⁹³ Svärdström (1963) sid 44 f, Stigell (1974) sid 15 f

⁵⁹⁴ Stigell (1974) sid 15, Hallonquist (1994) sid 180

⁵⁹⁵ Hallonquist (1994) sid 182

⁵⁹⁶ Svärdström (1963) sid 62 f

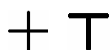
symbolerna anpassas till de rådande förhållandena, och man anknöt därför till bruket av runor.

Utifrån Anna-Lisa Stigells stora undersökning av symboler på runstavar och i andra kyrkliga kalendrar *Kyrkans tecken och årets gång. Tideräkningen och Finlands primitiva medeltidsmålningar* (1974) ska vi jämföra runstavens olika tecken och symboler med det bomärkesbestånd vi undersöker.

28 av de undersökta bomärkestyperna förekommer som symboler för olika utmärkta dagar under kyrkoåret.

Symbolen Ψ står på runstaven för Maria och används för att markera Mariadagar som Marie Bebådelsedag 25/3, Marie Besökelsedag 2/7, Vårfrudagen 15/8, Marie Födelsedag 8/9, Mariabarnets tempelgång 21/11, Marie avlelse 8/12.⁵⁹⁷ På många senare runstavar har Ψ ersatts av (eller utvecklats till?) en enkel krona. Det är uppenbart att det är Ψ -runans ljudvärde, (m), som har gett den dess funktion på runstaven att indikera Mariahögtider.⁵⁹⁸

Korssymbolen + används som korsmässornas tecken 3/5 och 14/9.⁵⁹⁹ Korset är på både Lödöse-stickan och Nyköpingsstaven det enda tecken som används utöver runorna.⁶⁰⁰ Korssymbolen vid korsmässorna kan också tecknas som Taokors, T.⁶⁰¹

Snedkorset × används som tecken för Andreas dag 30/11, eftersom det var hans martyrieredskap.⁶⁰²

⁵⁹⁷ M. Celsius, 1600-talet, Vilku (1935), Birkastav, Russwurm (1855), Trienter träkalender från 1471, Samml. Figdor nr 800, Pfaff (1944), Runkalender från 1328, Lithberg-Wessén (1939), anförda av Stigell (1974) sid 23 fig. 7a:1, 7a:11, 7a:17, 7b:1. Ψ kan även någon gång beteckna Maria Magdalena 22/7 Stigell (1974) sid 36

⁵⁹⁸ Liungman (1993) sid 150, Svensson (1967) sid 32 ff

⁵⁹⁹ Pergamentkalender från 1399, SHM, inv.nr 21280, Linköpingskalendern 1469, Cod. Lincop. I. 79, Beckmann (1922), anförda av Stigell (1974) sid 24 fig. 9:11,12,13

⁶⁰⁰ Stigell (1974) sid 24

⁶⁰¹ Trienter träkalender, Samml. Figdor nr 799, Pfaff (1944), anförd av Stigell (1974) sid 24 fig. 9:3

⁶⁰² Pergamentskalender från 1399, SHM, inv. nr 21280, anförd av Stigell (1974) sid 29 fig. 14:20

Såväl på norska runstavar⁶⁰³ som på runstavar från Skåne och Skara stift⁶⁰⁴ betecknas nyårsdagen 1/1 med tecknet $\boxtimes$, som Stigell tolkar som ett schematiskt timglas. På de senare runstavarna har även Dionysius' dag 9/10 detta tecken.

Precis som Ψ använts som ett Mariamonogram i runform på runstavarna, har bokstaven $\mathfrak{M}$ använts som Mariamonogram för Mariadagarna.⁶⁰⁵ Och liksom Ψ någon gång betecknar Maria Magdalenas dag 22/7, kan också $\mathfrak{M}$ göra det.⁶⁰⁶

Bland de symboler som allmogen var bekant med från runstavar och utsmyckning av kyrkväggar nämner Stigell Kristusmonogram av P och X som $\mathfrak{P}$ och $\mathfrak{X}$.⁶⁰⁷

För Allhelgonadagen 1/11 har $\mathfrak{P}$ använts på somliga finska runstavar.⁶⁰⁸ Tecknet, en korsstav med två tvärslåar, har som Filippus-emblem använts även för att på en skånsk runstav beteckna 1/5, Filippus' och Jakob d.y. dag.

På andra runstavar i Finland har $\mathfrak{P}$ använts för Allhelgonadagen 1/11.⁶⁰⁹

På en estlandssvensk runstav har $\mathfrak{P}$ betecknat Allhelgonadagen 1/11.⁶¹⁰

På en kalenderstav från Skara stift har $\mathfrak{P}$ betecknat Allhelgonadagen 1/11.⁶¹¹

⁶⁰³ Stigell (1974) sid 26

⁶⁰⁴ Runstavar från Järrestad, Skåne, Skara stift, Kalmar län. Svensson (1967) sid 33 ff.

⁶⁰⁵ Stigell (1974) sid 49

⁶⁰⁶ Stigell (1974) sid 36

⁶⁰⁷ Stigell (1974) sid 49

⁶⁰⁸ ÅSHM, inv. nt 1741 anförd att Stigell (1974) sid 23 fig. 8:1

⁶⁰⁹ Harva (1937) anförd av Stigell (1974) sid 23 fig. 8:2

⁶¹⁰ Jansson S.O. (1962) anförd av Stigell (1974) sid 23 fig. 8:3

Stigell (1974) anger att 卐 hakkorset, tetraskelen, ofta förekommer i någon form på runstavar och i rimböcker.⁶¹²

Tecknet för ankare i olika utformningar, som t.ex. ⚓, ⚓, ⚓ och ⚓, betecknar Nicolaus dag 6/12. Efter 1087, när relikerna efter Nicolaus, biskop i Myra, skrinlades i det apuliska Bari i Italien, gick hans dyrkan över alla gränser. Hans dag 6/12 blev överallt en folklig festdag och legenden om de guldklimpar han kastade in till tre jungfrur som hemgift gav upphov till seden med gåvor från Santa Claus. Han blev patron för otaliga kyrkor, provinser och sammanslutningar samt de sjöfarande köpmännens skyddshelgon, en egenskap som särskilt i Norden var betydelsefull och som förlänade honom ett ankare som kalendertecken.⁶¹³ Ankaret anger också på runstavarna martyrpåven Clemens' dag 23/11. Clemens hade enligt legenden blivit nedsänkt i havet med ett ankare om halsen.⁶¹⁴

Stigell attribuerar under "Olika kalendertecken" tecknet ☆ till Maria. Skälen som anförs är att pentagrammet kallas "Jungfru Marie tecken" i en gammal handskrift från det småländska Wärend, kallad "*Cypriani förmaning*".⁶¹⁵ Vidare anger Stigell fem som ontavvärjande tal, som i Frälsarens fem sår, eller de fem bladen i vildrosen, Jungfru Marias blomma, som blev besjungen såsom symbol för de fem bokstäverna i hennes namn. Hymnen *Ave Maris stella* framhävde femuddastjärnans helgd, där ☆ består av begynnelsebokstäverna i hennes namn MA fem gånger.⁶¹⁶

Bland de 19 runorna för gyllentalen känner vi igen några av de bomärken vi undersöker: nr 11: 𐌱 (S), nr 12: 𐌹 (T), nr 15: 𐌛 alternativt utformat 𐌚 (M), nr 18: 𐌚 alternativt utformat 𐌚, och nr 19: 𐌚 alternativt utformat 𐌚.⁶¹⁷ För att förstå gyllentalets funktion tarvas en förklaring.

⁶¹¹ Svensson (1945) sid 32 fig. 2

⁶¹² Stigell (1974) sid 48

⁶¹³ Stigell (1974) sid 35

⁶¹⁴ Stigell (1974) sid 35

⁶¹⁵ Hyllén-Cavallius (1863) del 1 sid 425-426, anförd av Stigell (1974) sid 45

⁶¹⁶ Stigell (1974) sid 45

⁶¹⁷ Lithberg & Wessén (1939) sid XIX, 116, 117, gyllentalrunorna på en gotländsk runkalender 1328, Vide (1961) sid 22, gyllentalrunorna på en runstav från Linköpingstift, Stigell (1974) sid 67

Flera av årets helger och sedvänjor styrdes av när nymåne inföll, och för planering var det värdefullt att kunna förutsäga detta. Redan en grekisk astronom Meton, som levde på 400-talet f.Kr., hade gjort den iakttagelsen att nymåne efter 19 år infaller på samma datum. Han beräknade ordningsföljden av nytändningar under vart och ett av de 19 åren, och denna serie har kallats de gyllene talen, en kunskap som traderats genom århundradena, inte minst inom kyrkan som behövde kunna bestämma bland annat när påsken inföll.⁶¹⁸ Med dessa gyllental kan man alltså beräkna hur månens nytändningar sker med vissa regelbundna mellanrum. För att på runstaven kunna använda denna kunskap behövde man 19 olika tecken. Runalfabetet, futharken, har 16 runor (där bl.a. $\mathfrak{S}$ (S), $\mathfrak{T}$ (T), $\mathfrak{M}$ (M) ingår), och för att fylla de återstående tre, skapade man tre nya runor genom att kombinera och omskapa de tidigare. På så sätt fick man följande tilläggsrunor: $\mathfrak{A}$, *arlaugr* (a och l), $\mathfrak{M}$, *tvimadur* (madur, m, taget två gånger) och $\mathfrak{B}$, *belgthor* (bål-Tor, alltså torsrunan $\mathfrak{T}$ med bål, mage).⁶¹⁹

Bomärkena $\mathfrak{S}$ $\mathfrak{T}$ $\mathfrak{M}$ $\mathfrak{M}$ och $\mathfrak{B}$ skulle alltså kunna ha sin förebild i runstavarnas bruk av gyllental, något som Bergsten antog 1981, liksom Nahlén 1992.⁶²⁰

Stigell anger att de engelska clog-kalendrarna genomgående betecknar Maria och Maria-dagarna med $\heartsuit$.⁶²¹

Stigell identifierar under "Olika kalendertecken" $\mathfrak{A}$ som ett tecken mot sjukdom.⁶²²

Tecknet $\mathfrak{F}$ betecknar helgonkungen Olof, som dog 1030 och blev skrinlagd i Trondheims domkyrka, ett mycket vanligt mål för pilgrimsvallfärder.

⁶¹⁸ Svärdström (1963) sid 40 anför att det finns belägg för bruk av gyllentalen i varje fall från 800-talet e.Kr.

⁶¹⁹ Jämför dock varianten av runan $\mathfrak{M}$ som alternativt kunde skrivas $\mathfrak{P}$, Enoksen (1999) sid 69, 74, 82, 84, 89, 95

⁶²⁰ Bergsten (1981) sid 13: "Medeltidens runor och s k gyllental i dåtida kalender, runstaven, har troligen i många fall varit förebilden vid formgivningen av bomärken." Även Johannes Nahlén (1992) sid 48 antar att runstavarnas gyllentalssrad varit förebild till bomärken.

⁶²¹ Clog-kalendern från Staffordshire, nu i Bodleian Library, Oxford anförd av Stigell (1974) sid 18 fig. 5:2, sid 22, sid 23 fig. 7:a:18

⁶²² Haltsonen (1937) anförd av Stigell (1974) sid 45 fig. 23:4, sid 36. Stigell (1974) sid 29 nämner att emblemvariationerna trots kyrkans kanon kunde bli rikliga, så liknar t.ex. Petrus emblem $\mathfrak{P}$, himmelrikets nyckel, ibland en yxa.

Hans dag märks ut redan på Nyköpingsstaven från 1200-talet, och yxan som dräpte honom är tecknet både för den riktiga Olofdagen 29/7, och i Norge dessutom för hans translationsdag 3/8.⁶²³

Stigell identifierar under "Olika kalendertecken" som en triquetra (treknut, trehörning), en förkristen figur som mycket tidigt upptogs i kristen konst som treenighetssymbol.⁶²⁴

 är Mariatecken på franska träkalendrar,⁶²⁵ vilket här bör förstås som en alternativ utformning av runan m , för Maria.⁶²⁶ Dessutom används det, som vi såg ovan, som beteckning för den 19:e av gyllentalens 19 runor.

Korsbaneret med vajande vimpel återfinns som Agnus Dei-motiv för nyårsdagen 1/1 i Linköpingskalendern 1469.⁶²⁷

Vi har alltså funnit 28 av bomärkestypernas symboler bland de symboler som förekommer på de medeltida runstavarna, däremot förekommer inte:

Vi går därför vidare och söker bland de symboler som ristats i väggarna på medeltida norska stavkyrkor, där ytterligare några symboler har sina paralleller.

⁶²³ NMK, inv. nr 333, pergamentskalender SHM, inv. nr 21280 anförda av Stigell (1974) sid 37 fig. 11a, 13b

⁶²⁴ Longobardisk relief, Manninen (1927) anförd av Stigell (1974) sid 46, på dopfunt i Gerum, Gotland, Stigell (1974) sid 48

⁶²⁵ Fransk träkalender, 1500 talet, NMK, Avd. 2. Inv. nr 15323 anförd av Stigell (1974) sid 19 fig. 6, sid 22. Stigell föreslår som alternativa tolkningsmodeller att ska förstås som en tidig dansk form av runan m , för Maria, eller att är ett tecken för sol, "ty *Electa ut sol*, 'utvald som solen och fager som månen' var den heliga Jungfrun", sid 22.

⁶²⁶ Runan m kunde alternativt skrivas , Enoksen (1999) sid 69, 74, 82, 84, 89, 95

⁶²⁷ Linköpingskalendern 1469, Cod. Lincop. J. 79 anförd av Stigell (1974) sid 34 fig. 16:11

6.3 Jämförelse med symboler ristade i tidigmedeltida norska stavkyrkor

Martin Blindheim genomförde 1985 i *Graffiti in Norwegian Stave Churches* en stor undersökning av vilka symboler och bilder som ristats in på innerväggarna i medeltida norska stavkyrkor som ontavvisande symboler.⁶²⁸ Undersökningen omfattar 30 bevarade stavkyrkor och lämningar av fyra raserade. I 20 av de 30 kyrkorna finns inristningar, men i bara åtta av dem i större kvantitet. Alla kyrkorna dateras mellan 1150 och 1250, och graffitin måste ha ristats in före ca 1300, då väggarna målades. Blindheim drar slutsatsen att ristningarna nästan uteslutande är utförda av det arbetslag som byggde kyrkan.⁶²⁹

Som jämförelsematerial är Blindheims undersökning särskilt värdefull, eftersom det största bomärkesbeståndet som ingår i vårt referensmaterial, L. Strømme: *Bumerke frå Sunnmøre* (1943) med sammanlagt 10 152 bomärken, är norskt, och just för Borgund socken ingår 1162 bomärkesbelägg.⁶³⁰ Borgund är en av de sockenkyrkor som Blindheim undersöker.

Blindheim poängterar att de inristade tecknen måste relateras till stavkyrkorna som kyrklig miljö, eftersom inga motsvarande graffititecken har ristats in på andra bevarade medeltida gårdar, loft och uthus.⁶³¹

✚ Kaupanger.⁶³² Avbildas utan närmare tolkning.

✚ Hopperstad,⁶³³ Nore.⁶³⁴ Avbildas utan närmare tolkning.

↯ Nore.⁶³⁵ Tolkas som zigzag-tecken, vanligt förekommande på bronsåldersristningar. Tolkningen anges dock som tvivelaktig och tveksam.⁶³⁶

✚ Gol,⁶³⁷ Rødven,⁶³⁸ Røldal,⁶³⁹ Borgund, Hedal, Hopperstad, Kaupanger, Lom, Nore, Reinli, Torpo, Urnes, Øye.⁶⁴⁰ Tolkas som det kristna korset,

⁶²⁸ Blindheim (1985) sid 11: "They were created to war off danger, to invoke protection and to bring good fortune."

⁶²⁹ Blindheim (1985) sid 60

⁶³⁰ Strømme (1943) sid 14 -81

⁶³¹ Blindheim (1985) sid 12

⁶³² Blindheim (1985) plate XI

⁶³³ Blindheim (1985) plate XXXI

⁶³⁴ Blindheim (1985) plate LIII

⁶³⁵ Blindheim (1985) plate LIII

⁶³⁶ Blindheim (1985) sid 54

⁶³⁷ Blindheim (1985) sid 29

⁶³⁸ Blindheim (1985) sid 66, plate LIX

vars bruk genomsyrade Europa tillsammans med kristendomen och som hade stor influens som dekorativ design även på icke-kristna folk från sen romersk tid och därefter.⁶⁴¹

✕ Borgund, Gol, Hopperstad, Lom.⁶⁴² Tolkas som X , första bokstaven i Kristus på grekiska.⁶⁴³

ℳ Hopperstad,⁶⁴⁴ Røldal.⁶⁴⁵ Tolkas som första bokstaven i jungfru Marias namn.⁶⁴⁶

⦿ Reinli,⁶⁴⁷ Røldal,⁶⁴⁸ Hedal.⁶⁴⁹ Tolkas som ett kristologiskt tecken, ett Chi-Rhomonogram.⁶⁵⁰

⦿ Gol.⁶⁵¹ Tolkas som Chi-Rhomonogram, grekiska bokstäverna X (Chi) med P (Rho), en av den kristna kyrkans allra heligaste symboler, från tidigaste tid och framåt.

⦿ Rødven⁶⁵² men även i flera av Borgund, Hedal, Hopperstad, Kaupanger, Lom, Nore, Reinli, Torpo, Urnes, Øye.⁶⁵³ Tolkas som en variant av det kristna korset.⁶⁵⁴

✱ Hopperstad,⁶⁵⁵ Rødven,⁶⁵⁶ Borgund, Fortun, Gol, Lom.⁶⁵⁷ Tolkas som grekiska bokstäverna I på ett X, en vanlig förkortning för Jesus Kristus, och benämns "Kristusruna".⁶⁵⁸

⦿ Kaupanger,⁶⁵⁹ Rølad.⁶⁶⁰ Avbildas utan att närmare tolkas.

⁶³⁹ Blindheim (1985) plate LXI

⁶⁴⁰ Blindheim (1985) sid 66

⁶⁴¹ Blindheim (1985) sid 29, 54, 66

⁶⁴² Blindheim (1985) sid 66

⁶⁴³ Blindheim (1985) sid 29, 66

⁶⁴⁴ Blindheim (1985) plate XXXI

⁶⁴⁵ Blindheim (1985) plate LXI

⁶⁴⁶ Blindheim (1985) sid 59, 62

⁶⁴⁷ Blindheim (1985) sid 66, Plate LIII

⁶⁴⁸ Blindheim (1985) sid 66, plate LXI

⁶⁴⁹ Blindheim (1985) sid 66

⁶⁵⁰ Blindheim (1985) sid 66, plate LIII

⁶⁵¹ Blindheim (1985) sid 29

⁶⁵² Blindheim (1985) Plate LIX

⁶⁵³ Blindheim (1985) sid 66 (vilka av dessa ej preciserat)

⁶⁵⁴ Blindheim (1985) sid 66

⁶⁵⁵ Blindheim (1985) plate XXXI

⁶⁵⁶ Blindheim (1985) plate LIX

⁶⁵⁷ Blindheim (1985) sid 66

⁶⁵⁸ Blindheim (1985) sid 29, 54, 62, 62

⁶⁵⁹ Blindheim (1985) plate XXXVII (i kors)

⁶⁶⁰ Blindheim (1985) plate LXI (i formen)

⚡ Gol (i formen).⁶⁶¹ Tolkas som "valknut", en kristen korssymbol belagd sedan tidigaste kristen tid och bysantinsk tid, och väl känd i kristna Skandinavien. Symbolen förekom också i det förkristna Skandinavien, som en bildsten på Gotland från ca 600, i vikingatida gravar och som en vikingatida dekoration på föremål på Gokstadskeppet från 900 e.Kr. I detta sammanhang, på medeltida kyrkväggar, tolkas det som en rent kristen symbol.⁶⁶²

☆ Hopperstad och några få andra kyrkor.⁶⁶³ Tolkas som uråldrig magisk symbol, känd även före Kristus, med anknytning till den judiska symbolen "Salomos sigill".⁶⁶⁴

✱ Lom, möjligen i fler kyrkor.⁶⁶⁵ Tolkas som ett kristologiskt tecken, utan att utveckla tolkningen närmare.⁶⁶⁶

⚡ Hopperstad.⁶⁶⁷ Avbildas utan att närmare tolkas.

⚡ Gol,⁶⁶⁸ Fortum,⁶⁶⁹ Hopperstad.⁶⁷⁰ Tolkas som triquetra, en evighetsslinga som i det kristna Europa tolkades som en symbol för treenigheten, med en förekomst sedan tidig kristen tid på mosaikgolv och även från bysantinsk tid, och senare. Symbolen fanns dock redan hos romare och greker, och även under sen folkvandringstid och vikingatid i Irland, England och Skandinavien.⁶⁷¹

⚡ Nore.⁶⁷² Tolkas som uråldrig magisk symbol, känd även före Kristus, med anknytning till den judiska symbolen "Davids sköld".

⚡ Nore⁶⁷³, Hedal, Kaupanger.⁶⁷⁴ Tolkas som det kristna korset,⁶⁷⁵ tidsavståndet till bronsålderssymbolen ⊕, solkorset, blir alltför stort, och

⁶⁶¹ Blindheim (1985) sid 29

⁶⁶² Blindheim (1985) sid 52, 53

⁶⁶³ Blindheim (1985) plate XXXI, sid 53

⁶⁶⁴ Blindheim (1985) sid 53

⁶⁶⁵ Blindheim (1985) sid 66

⁶⁶⁶ Blindheim (1985) sid 66

⁶⁶⁷ Blindheim (1985) plate XXXI

⁶⁶⁸ Blindheim (1985) sid 29

⁶⁶⁹ Blindheim (1985) plate XIII

⁶⁷⁰ Blindheim (1985) plate XXXI

⁶⁷¹ Blindheim (1985) sid 29, 52

⁶⁷² Blindheim (1985) sid 53, 54

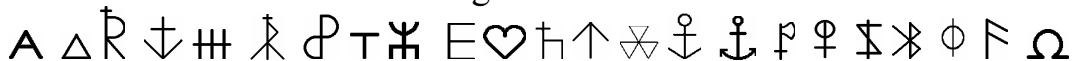
⁶⁷³ Blindheim (1985) plate LIII

⁶⁷⁴ Blindheim (1985) sid 66

⁶⁷⁵ Blindheim (1985) sid 66, Christological sign

cirkelmönster av olika slag har främst nått Norge genom den kristna kyrkan och kristen konst under 1000- och 1100-talet.⁶⁷⁶

18 av de symboler som vi här undersöker återfinner vi i Blindheims undersökning av de norska stavkyrkornas grafitti. Symboler som däremot inte förekommer i undersökningen är:

Blindheim anger själva skälet till att rista in dessa symboler och andra bilder främst var att de hade en ontavvisande, profylaktisk, funktion, även om han inte utesluter att somliga bilder blivit till mer slumpvis eller av fromhet. Han hänvisar till folklivsforskningen som väl belägger att dessa figurer använts som ontavvisande symboler av allmogen.⁶⁷⁷

6.4 Jämförelse med symboler på medeltida kyrkdörrar

Lennart Karlsson har i en stor undersökning av järnsmede på medeltida svenska kyrkdörrar i *Medieval ironwork in Sweden* (1988) presenterat en mängd olika inskriptioner, symboler och utsmyckningar som smeder anbragt på dörrarna, samt jämfört dessa med järnsmede på kyrkdörrar på kontinenten. Syftet med det symboliska järnsmidet har varit att avvisa det onda från kyrkan, där kyrkdörren och i synnerhet nyckelhålet i kyrkdörren har uppfattats vara i behov skydd av ontavvisande symboler, samtliga hämtade från den kristna föreställningsvärlden.⁶⁷⁸

Ur den undersökta samlingen av bomärkestyper kan 22 grundtyper anknytas till de symboler som använts på dessa medeltida kyrkdörrar.

A Figuren förekommer ej på kyrkdörrarna i denna form, men i Björkst⁶⁷⁹ står i runtext: "O Alfa".⁶⁸⁰ "O Alfa" tolkas som en välsignande, ontavvisande text, från Kristusbeteckningen i Uppenbarelseboken 22:13 där Kristus betecknas som Alfa och Omega, den förste och den siste.

⁶⁷⁶ Blindheim (1985) sid 52: "It would be tempting to trace a tradition running from that remote farming and hunting culture, with its fertility symbols and its hopes of plentiful harvest, security and good fortune, down to the freehand circles drawn on stave church walls one and a half thousand years later."

⁶⁷⁷ Blindheim (1985) sid 60-63

⁶⁷⁸ Karlsson (1988) I: sid 11 ff

⁶⁷⁹ Karlsson (1988) I:sid 15, II sid 48

⁶⁸⁰ Karlsson (1986: 154-155, 158-159). Hela texten lyder: "Gud välsigne er, mästare Röding och Bo Fris. O Alfa". Röding och Fris tolkas som de smeder som gjort järnbeslagen.

✚ Aspö,⁶⁸¹ Burs,⁶⁸² Herrestad,⁶⁸³ Örebro.⁶⁸⁴ Tolkas ej av Karlsson, men förekommer omväxlande med en lilja som är snarlikt utformad, och liljan tolkas som symbol för jungfru Maria.⁶⁸⁵

✚ Som krucifix, med Kristi kropp: Romfartuna,⁶⁸⁶ Mulseryd,⁶⁸⁷ Ströja,⁶⁸⁸ Väversunda.⁶⁸⁹ Som tomt kors, grekiskt eller latinskt: Arnafjord, Norge,⁶⁹⁰ Lomen, Norge,⁶⁹¹ Hedal, Norge,⁶⁹² Vånå/Vanaja, Finland,⁶⁹³ Kirby, Storbritannien,⁶⁹⁴ Bankekind,⁶⁹⁵ Dalhem,⁶⁹⁶ Fornåsa,⁶⁹⁷ Hemmesjö,⁶⁹⁸ Munktorp,⁶⁹⁹ Norrlanda,⁷⁰⁰ Skönberga.⁷⁰¹ Korset finns också frekvent i annan utformning, som till exempel ankarkorset, där varje korsarm avslutas med ett ankare.⁷⁰² Tolkas som det kristna korset med ontavvisande funktion.⁷⁰³

✚ Hemmesjö.⁷⁰⁴ Tolkas som det kristna korset med ontavvisande funktion.⁷⁰⁵

✚ Oppmanna.⁷⁰⁶ Den snarlika symbolen en liggande åtta finns i Odensåker,⁷⁰⁷ och tolkas som en bandknut, kallad *lemniscate*, som symboliserar evigheten.⁷⁰⁸

✚ Västerås,⁷⁰⁹ Salzachtal, Österrike.⁷¹⁰ Mariamonogram inristade på dörrar är vanliga,⁷¹¹ likaså förekommer ett "Ave Maria" ofta på kyrkporten i

⁶⁸¹ Karlsson (1988) II: sid 32

⁶⁸² Karlsson (1988) II: sid 64

⁶⁸³ Karlsson (1988) II: sid 204

⁶⁸⁴ Karlsson (1988) II: sid 360

⁶⁸⁵ Karlsson (1988) I:sid 226 ff

⁶⁸⁶ Karlsson (1988) II: sid 403

⁶⁸⁷ Karlsson (1988) II: sid 322

⁶⁸⁸ Karlsson (1988) II: sid 488

⁶⁸⁹ Karlsson (1988) II: sid 573

⁶⁹⁰ Karlsson (1988) I: sid 136

⁶⁹¹ Karlsson (1988) I: sid 137

⁶⁹² Karlsson (1988) I: sid 138

⁶⁹³ Karlsson (1988) I: sid 151

⁶⁹⁴ Karlsson (1988) I: sid 158

⁶⁹⁵ Karlsson (1988) II: sid 37

⁶⁹⁶ Karlsson (1988) II: sid 73

⁶⁹⁷ Karlsson (1988) II: sid 124

⁶⁹⁸ Karlsson (1988) II: sid 197

⁶⁹⁹ Karlsson (1988) II: sid 323

⁷⁰⁰ Karlsson (1988) II: sid 347

⁷⁰¹ Karlsson (1988) II: sid 451

⁷⁰² Karlsson (1988) I: sid 107, 157, 181, 198, 282, II: 12, 173, 182, 257, 323, 335, 498

⁷⁰³ Karlsson (1988) I: sid 273 - 294

⁷⁰⁴ Karlsson (1988) II: sid 197

⁷⁰⁵ Karlsson (1988) I: sid 273:c

⁷⁰⁶ Karlsson (1988) II: sid 358. Tillsammans med hjärta/blad.

⁷⁰⁷ Karlsson (1988) II: sid 354

⁷⁰⁸ Karlsson (1988) I: sid 295, fig. 199A

⁷⁰⁹ Karlsson (1988) I: sid 111, II:557

ontavvisande syfte.⁷¹² I Delsbo finns runinskriften ”Heliga Maria” på kyrkporten.⁷¹³

✝ Kristusmonogram, som Chi-Rhomonogram, och Jesus namn ristades i ontavvisande syfte.⁷¹⁴

✱ Barlingbro,⁷¹⁵ tolkas ej av Karlsson.

△ Aspås,⁷¹⁶ Björksta,⁷¹⁷ tolkas ej av Karlsson.

卐 Gistad,⁷¹⁸ Sköllersta.⁷¹⁹ I formen ↻ finns symbolen på kyrkporten i Genhofen bei Oberstaufen i Tyskland. Den vanligaste formen är ☸ och den finns på kyrkdörrar i Indslev, Danmark,⁷²⁰ Blentarp,⁷²¹ Bunge,⁷²² Everlöv,⁷²³ Gränna,⁷²⁴ Hammarö,⁷²⁵ Hejnum,⁷²⁶ Mästerby,⁷²⁷ Normlösa,⁷²⁸ Röke,⁷²⁹ Sanseryd,⁷³⁰ Stenkyrka,⁷³¹ Träkumla,⁷³² Väte.⁷³³ Karlsson tolkar symbolen i denna kontext som en korsvariant och inte som svastikans solsymbol.⁷³⁴

⌘ Ströja,⁷³⁵ Torpa.⁷³⁶ I form av en quadrilop-knop, ett S:t Hanskors ☸, finns symbolen på kyrkdörrar i Staplehurst, Storbritannien,⁷³⁷ Gruddbo⁷³⁸

⁷¹⁰ Karlsson (1988) I: sid 303

⁷¹¹ Karlsson (1988) I: sid 302

⁷¹² Karlsson (1988) I: sid 135

⁷¹³ Karlsson (1988) I: sid 120

⁷¹⁴ Karlsson (1988) I: sid 15, 251, 264

⁷¹⁵ Karlsson (1988) II: sid 40, på dörrhandtaget.

⁷¹⁶ Karlsson (1988) II: sid 30. Kan också, som Karlsson anger sid 49, uppfattas som två vapensköldar, utan vapen.

⁷¹⁷ Karlsson (1988) II: sid 47

⁷¹⁸ Karlsson (1988) II: sid 149

⁷¹⁹ Karlsson (1988) II: sid 447

⁷²⁰ Karlsson (1988) I: sid 134

⁷²¹ Karlsson (1988) II: sid 53

⁷²² Karlsson (1988) II: sid 63

⁷²³ Karlsson (1988) II: sid 107

⁷²⁴ Karlsson (1988) II: sid 163

⁷²⁵ Karlsson (1988) II: sid 179

⁷²⁶ Karlsson (1988) II: sid 194

⁷²⁷ Karlsson (1988) II: sid 305

⁷²⁸ Karlsson (1988) II: sid 335. Även på dörrens baksida, sid 336.

⁷²⁹ Karlsson (1988) II: sid 397

⁷³⁰ Karlsson (1988) II: sid 425

⁷³¹ Karlsson (1988) II: sid 480

⁷³² Karlsson (1988) II: sid 518

⁷³³ Karlsson (1988) II: sid 569

⁷³⁴ Karlsson (1988) I: sid 273 variant R, sid 284

⁷³⁵ Karlsson (1988) II: sid 491

⁷³⁶ Karlsson (1988) II: sid 514

⁷³⁷ Karlsson (1988) I: sid 160

⁷³⁸ Karlsson (1988) I: sid 300

och i Kärrobo.⁷³⁹ Symbolen tolkas som en korsform som flerdubblats för att förstärka den. I formen av en quadrilop-knop är tecknet dessutom kombinerat med en knop och evighetsslinga som i sig ansågs ontavvisande.⁷⁴⁰

⦚ finns visserligen inte belagd i denna form, däremot finns tre kors bredvid varandra på kyrkdörrar i Munketorp,⁷⁴¹ Salzachtal, Österrike,⁷⁴² där triaden av kors tolkas som en förstärkning av korsets symbol.⁷⁴³

☆ Gruddbo,⁷⁴⁴ Enköpings-Näs,⁷⁴⁵ Kärrobo,⁷⁴⁶ Ströja,⁷⁴⁷ Västerås.⁷⁴⁸ ☆ tolkas som en Maria-symbol och kallas jungfru Marias sköld.⁷⁴⁹ Särskilt tydligt framgår tolkningen på porten till Västerås domkyrka, som är helgad åt jungfru Maria. I en cirkel vid dörrhålet finns olika Mariasymboler såsom krona, Mariamonogrammet MA, fembladig ros och pentagram.⁷⁵⁰

⦚ Auzelles, Frankrike,⁷⁵¹ Herrestad,⁷⁵² Ströja,⁷⁵³ Värås,⁷⁵⁴ Fägre.⁷⁵⁵ ⦚ tolkas som korsvarianten Taokors, även kallat Antoniuskors.⁷⁵⁶

⦚ Persnäs,⁷⁵⁷ tolkas ej av Karlsson.

♥ Litslena,⁷⁵⁸ Torrlösa,⁷⁵⁹ tolkas ej av Karlsson.

✱ Forshem,⁷⁶⁰ tolkas ej av Karlsson.

⦚ Asby,⁷⁶¹ tolkas ej av Karlsson.

⁷³⁹ Karlsson (1988) II: sid 251

⁷⁴⁰ Karlsson (1988) I: sid 244, 273 variant U, 286, 299

⁷⁴¹ Karlsson (1988) II: sid 322

⁷⁴² Karlsson (1988) I: sid 303

⁷⁴³ Karlsson (1988) I: sid 276, 280, 282, 303

⁷⁴⁴ Karlsson (1988) I: sid 300

⁷⁴⁵ Karlsson (1988) II: sid 96

⁷⁴⁶ Karlsson (1988) II: sid 251

⁷⁴⁷ Karlsson (1988) II: sid 488

⁷⁴⁸ Karlsson (1988) II: sid 557

⁷⁴⁹ Karlsson (1988) I: sid 295, 300, 301

⁷⁵⁰ Karlsson (1988) I: sid 301, II sid 557. Karlsson nämner att på en bild av Marias kröning i kung Magnus Erikssons landslag förekommer ett pentagram över kröningsframställan, I sid 301.

⁷⁵¹ Karlsson (1988) I: sid 198

⁷⁵² Karlsson (1988) II: sid 206

⁷⁵³ Karlsson (1988) II: sid 488

⁷⁵⁴ Karlsson (1988) II: sid 551

⁷⁵⁵ Karlsson (1988) II: sid 108, 109

⁷⁵⁶ Karlsson (1988) I: sid 265, 287 - 294

⁷⁵⁷ Karlsson (1988) II: sid 377

⁷⁵⁸ Karlsson (1988) II: sid 286

⁷⁵⁹ Karlsson (1988) II: sid 516. Kyrkdörren har haft mer än 26 hjärt-figurer.

⁷⁶⁰ Karlsson (1988) I: sid 80

⁷⁶¹ Karlsson (1988) II: sid 24

⦿ Munktorp,⁷⁶² tolkas ej av Karlsson.

⌚ Staplehurst, Storbritannien,⁷⁶³ Björksta,⁷⁶⁴ Daretorp,⁷⁶⁵ Fägre,⁷⁶⁶ Götlunda,⁷⁶⁷ Kärbo,⁷⁶⁸ Odensåker,⁷⁶⁹ Risinge,⁷⁷⁰ Torpa,⁷⁷¹ Vårsås,⁷⁷² Väversunda.⁷⁷³ Tolkas av Karlsson som ett evighetsmotiv, ett av flera paradismotiv, men också tolkningen som vanlig treenighetssymbol lyfts fram.⁷⁷⁴ Karlsson nämner också att ⌚ som en ursprungligt kristen treenighetssymbol kan ha utvecklats till en hednisk magisk symbol såsom vi finner den på släden i Osebergsfyndet i Norge.⁷⁷⁵

Ω Ask,⁷⁷⁶ Bankekind.⁷⁷⁷ I form av hästsko mycket vanlig över hela den katolska världen t.ex. Grenhofen bei Oberstaufen, Tyskland,⁷⁷⁸ Naudenau an der Jagst, Tyskland,⁷⁷⁹ med 43 hästskor respektive drygt 70 hästskor. I det förra fallet är alla fastspikade med öppningen nedåt, i det senare fallet är alla utom 19 fastspikade med öppningen nedåt, de uppåtvända tydligen för att få plats. Tolkas som ontavvisande järnföremål,⁷⁸⁰ men även tolkningen av den grekiska bokstaven *Omega* som Kristogram nämns, utifrån Kristi ord i Upp. 22:13 ”Jag är Alfa och Omega, den förste och den siste, begynnelsen och änden”.⁷⁸¹

⊕ och ⊕ Almesåkra,⁷⁸² Asby,⁷⁸³ Hägerstad,⁷⁸⁴ Sänga,⁷⁸⁵ Sollentuna,⁷⁸⁶ Torpa,⁷⁸⁷ Väsetrås,⁷⁸⁸ Vänge.⁷⁸⁹ Tolkas av Karlsson som varianter av det

⁷⁶² Karlsson (1988) II: sid 323. I de fyra fälten av ett ankarkors finns en yxa, en tupp, en tupp med kors på ryggen, en pelikan som ristar sitt bröst.

⁷⁶³ Karlsson (1988) I: sid 160

⁷⁶⁴ Karlsson (1988) II: sid 47

⁷⁶⁵ Karlsson (1988) II: sid 74

⁷⁶⁶ Karlsson (1988) I: sid 14, II: sid 109

⁷⁶⁷ Karlsson (1988) II: sid 156

⁷⁶⁸ Karlsson (1988) II: sid 251

⁷⁶⁹ Karlsson (1988) II: sid 354

⁷⁷⁰ Karlsson (1988) II: sid 384

⁷⁷¹ Karlsson (1988) II: sid 513

⁷⁷² Karlsson (1988) II: sid 552

⁷⁷³ Karlsson (1988) II: sid 573

⁷⁷⁴ Karlsson (1988) I: sid 242, 243, 297

⁷⁷⁵ Karlsson (1988) I: sid 296

⁷⁷⁶ Karlsson (1988) II: sid 25

⁷⁷⁷ Karlsson (1988) II: sid 37

⁷⁷⁸ Karlsson (1988) I: sid 188. Enligt Ursin (1960-64) har hästskon som ontavvörjande tecken sitt ursprung i *Omega*.

⁷⁷⁹ Karlsson (1988) I: sid 188

⁷⁸⁰ Karlsson (1988) I: sid 189, 311

⁷⁸¹ Karlsson (1988) I: sid 15

⁷⁸² Karlsson (1988) II: sid 14

⁷⁸³ Karlsson (1988) II: sid 24

⁷⁸⁴ Karlsson (1988) II: sid 170

⁷⁸⁵ Karlsson (1988) II: sid 426

⁷⁸⁶ Karlsson (1988) II: sid 467

⁷⁸⁷ Karlsson (1988) II: sid 513

⁷⁸⁸ Karlsson (1988) II: sid 557

kristna korset, inte minst utifrån utformningen av konsekrationsskorsen $\oplus$ som biskopen tecknade på kyrkans väggar vid dess invigning.⁷⁹⁰

Av de undersökta figurerna finner vi däremot inte följande grundtyper använda på kyrkdörrar:

6.5 Det medeltida jämförelsematerialet. Sammanfattande slutsatser

Av de 42 bomärkestyper som vi med statistisk signifikans har kunnat identifiera i det undersökta bomärkesbeståndet av 27 595 bomärken från Norge, Sverige, Finland, Danmark, Tyskland, England, Schweiz och Lettland, har alla 42 bomärkestyper kunnat identifieras som tidigmedeltida kyrkliga symboler använda på någon eller flera av kategorierna tidigmedeltida mynt, runstavar, stavkyrkor och kyrkdörrar, utom bomärkestyperna .

Vi kan därför dra slutsatsen att det helt övervägande antalet bomärkestyper var bekanta för allmogen under tidig medeltid som kristna ontavvisande symboler som introducerats av kyrkan, och att vi har att söka betydelsen hos samtliga 42 bomärkestyper från kristen symbolik.

Vi kommer nedan att pröva tillförlitligheten av vår tolkning genom att ”göra en baklänges tolkning” och se om kristna symboler – utöver de ovan nämnda – som förekommer på tidigmedeltida mynt, runstavar, stavkyrkor och kyrkdörrar också har använts som bomärken, låt vara i lägre frekvens än de 42 bomärkestyperna.

⁷⁸⁹ Karlsson (1988) II: sid 547

⁷⁹⁰ Karlsson (1988) I: sid 273 variant O,P,X, sid 285

7 Reversibel tolkning av bomärkestyper

När vi i kapitel 4 formulerade en metodik för bomärkesforskning klargjorde vi att en hypotes måste prövas mot ett okänt material i en ”återkoppling”. Vid varje översättning, dechiffrering eller tolkning är det nödvändigt att pröva tillförlitligheten av den gjorda tolkningen genom att översätta den reversibelt, det vill säga att göra tolkningen åt andra hållet, ”baklänges”.

Vi ska därför pröva om principen, att bomärkestyperna är hämtade från den medeltida kyrkliga symboliken, håller om man vänder på frågan. Vi frågar alltså i kapitlet nedan om kristna symboler – utöver de ovan nämnda – som förekommer på tidigmedeltida mynt, runstavar, stavkyrkor och kyrkdörrar också har använts som bomärken, låt vara i lägre frekvens än de 42 bomärkestyperna. Kan det beläggas, är det en god bekräftelse av att bomärkenas grundtyper generellt sett hämtades ur kyrklig symbolik.

7.1 Förekomsten av symboler på tidigmedeltida mynt i referensmaterialet

△ Förekommer på danska tidigmedeltida mynt,⁷⁹¹ liksom som bomärke hos Bergssten (1981) sid 112, Dahl (1994) sid 296 (3 st), samt i snarlik utformning hos Westgärds (1985) sid 15, 31, 39. Varianten av bomärket med enbart ett kors överst är vanlig.⁷⁹²

☒ Förekommer på danska tidigmedeltida mynt,⁷⁹³ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 46 nr 553a, 554b.

☞ Förekommer på danska tidigmedeltida mynt,⁷⁹⁴ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 106 nr 133, 139, sid 204 nr 164, 5 st hos Bergsten (1981) sid 112 (i formen ☞), Hudd (1911) nr 358, 400, 405, Ewing (1852) Plate III nr 23.

⦶ Förekommer på danska tidigmedeltida mynt,⁷⁹⁵ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 14 nr 2, sid 287 nr 77, sid 424 nr 258b, Dahl (1994) sid 233, Guler (1992) sid 50, Westgärds (1985) sid 34, 36, 49, Ewing (1852) Plate I nr 10.

⁷⁹¹ Flensburg (1977) sid 51 nr 3, 52 nr 19. Flensburg följer numreringen hos Mansfeld-Büllner (1887)

⁷⁹² Dahl (1994) 56 st, Larsson (1927) 8 st, Westgärds (1985) 15 st, Vik (1962) 6 st, Tønnesen (1968) 6 st

⁷⁹³ Flensburg (1977) sid 15 nr 27

⁷⁹⁴ Flensburg (1977) sid 51 nr 12, sid 54 nr 57 nr 61-63, sid 60 nr 170 m.fl.

⁷⁹⁵ Flensburg (1977) sid 52 nr 26, 27, sid 60 nr 167, sid 72 nr 376

⌘ Förekommer på danska tidigmedeltida mynt,⁷⁹⁶ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 434 nr 183b, Bergsten (1981) sid 91, 121, Larsson (1927) sid 52, 112, 167, 216, Vik (1962) sid 35, Hudd (1911) nr 363.

○ Förekommer på danska tidigmedeltida mynt,⁷⁹⁷ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 74 nr 1058, Dahl (1994) sid 289 (6 st), Larsson (1927) sid 186 Guler (1992) sid 123. I formen ☼ med utgående strålar, finns den som bomärke hos Strømme (1943) sid 54 nr 693, 222 nr 313, 324 nr 114b, 358 nr 193, 354 nr 109b, 396 nr 187. I formen med utgående strålar, samt med ögon, näsa och mun, finns den som bomärke hos Hudd (1911) nr 403.

○⌘ Förekommer på danska tidigmedeltida mynt,⁷⁹⁸ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 232 nr 119b, Larsson (1927) sid 172, 202, 383, Westgårds (1985) sid 43, Vik (1962) sid 35, 45, Ewing (1852) Plate XI nr 4. Ewing (1852) Plate IV nr 102 har två korslagda nycklar.

⌘ / ⌘ Förekommer på danska tidigmedeltida mynt,⁷⁹⁹ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 38 nr 427, sid 174 nr 13a.

⌘ Förekommer på danska tidigmedeltida mynt,⁸⁰⁰ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 120 nr 173, 178?, Dahl (1994) sid 172, 352, 385, Guler (1992) sid 78, 136, Nahlén (1992) sid 11, 13.

⌘ Förekommer på danska tidigmedeltida mynt,⁸⁰¹ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 140 nr 250, 254, 256, 402 nr 19 Guler (1992) sid 147, Hudd (1911) sid 112:e, Milde (1870) Tafel XV nr 214.

Agnus Dei, Guds lamm med korsbaner, förekommer på danska tidigmedeltida mynt antingen som avbildat lamm med korsbaner,⁸⁰² eller enbart som korsbaner ⁸⁰³. Som bomärke förekommer det dels som avbildat lamm med korsbaner hos Strømme (1943) sid 80 nr 1160, 338 nr 365, Hudd (1911) sid 112:c, nr 34, 59, 86, 158, 231, Ewing (1852) Plate I nr 11, Plate VI nr 13, som korsbaner förekommer det som hos Hudd (1911) nr 92, 95, 129, 209, 216, 335, 476, och i den än mer stiliserade formen 67 gånger hos Hudd (1911).

⁷⁹⁶ Flensburg (1977) sid 74 nr 404, sid 78 nr 490, sid 88 nr 664

⁷⁹⁷ Flensburg (1977) sid 20 nr 62

⁷⁹⁸ Flensburg (1977) sid 59 nr 150, sid 60 nr 160, sid 78 nr 491

⁷⁹⁹ Flensburg (1977) sid 51 nr 6, sid 82 nr 564 – 567, sid 88 nr 657, 666 – 670, sid 87 nr 643, 651 m.fl.

⁸⁰⁰ Flensburg (1977) sid 17 nr 5

⁸⁰¹ Flensburg (1977) sid 52 nr 26, 53 nr 34-37, 56 nr 90, 92, 61 nr 173, 185-188, 64 nr 237, 65 nr 247, 250, 66 nr 262-264, 70 nr 342-348, 75 nr 431, 435, 78 nr 480, 484, 81 nr 536, 85 nr 613, 615 m.fl.

⁸⁰² Flensburg (1977) sid 7 nr 6, 11 nr 4-6, 23 nr 3, 29 nr 40 – 44, 31 nr 18

⁸⁰³ Flensburg (1977) sid 20 nr 49, 30 nr 61, 31 nr 19

7.2 Förekomsten av symboler på medeltida kalenderstavar i referensmaterialet

¶ Utgör den första runan i runalfabetet futharken och förekommer på medeltida kalenderstavar som beteckning för såväl siffran 1, som bokstaven a, som veckodagen söndag,⁸⁰⁴ liksom som bomärke hos Larsson (1927) sid 42 (2 st), 109, 235. I formen ¶ (med snarlika varianter) förekommer det som bomärke hos Strømme (1943) sid 194 nr 324b, 400 nr 273a, Dahl (1994) sid 1900 (3 st), 193 (4 st), 394 (6 st), Bergsten (1981) sid 32 (3 st), 36, 78 (3 st), 193 (3 st), 195, 202 (4 st), Larsson (1927) sid 46, 64, 106, 107, 120, 170, 179, 184, 236, 245, 304, Vik (1962) sid 21 nr 182, 183, 193, 29 nr 304, 31 nr 368, 35 nr 413, Tønnesen (1968) nr 166, Milde (1870) Tafel XV nr 187.

☙ Förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för jungfru Maria vid de olika Mariadagarna som Maria Bebdelsedag 25/3, Maria Besökelsedag 2/7, Vårfrudagen 15/8, Marie Födelsedag 8/9, Mariabarnets tempelgång 21/11, Marias avlelse 8/12 (krona),⁸⁰⁵ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 106 nr 133, 139, sid 204 nr 164, hos Bergsten (1981) sid 112 (5 st, i formen ☙), Hudd (1911) nr 358, 400, 405, Ewing (1852) Plate III nr 23.

⚓ Skepp och båtar i olika utförande och grad av stilisering förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för Mattias 24/2, Olof 29/7, Matteus 21/9, Ursula 21/10, Simon 28/10, Clemens 23/11,⁸⁰⁶ och även inristat i norsk medeltida stavkyrka⁸⁰⁷ och som symbol på tidigmedeltida mynt,⁸⁰⁸ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 148 nr 71b, 322 nr 78b, 404 nr 54, Hudd (1911) sid 112:a, b, d, nr 40, 71, 144, 233, 396 (nr 40 och 71 har utformningen ⚓), Bergsten (1981) sid 44 (har utformningen ⚓). Hos Hudd (1911) nr 236 ”kröns” ⚓ av en båt i en form snarlik ⚓ .

☙ och ☙ Förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för Tibertiusdagen 14/4 och sommarhalvårets begynnelse (träd),⁸⁰⁹ liksom som bomärke i formen ☙ hos Strømme (1943) sid 50 nr 619, 130 nr 80, 230 nr 78, 274 nr 367, 388 nr 30b, 426 nr 46, 47, 436 nr 1178, Dahl (1994) sid 295 (6 st), Bergsten (1981) sid 55, 87, 102 (5 st), 115 (4 st), Guler (1992) sid 81 (5 st), 90, 144, Larsson (1927) sid 60, 61, 112, 113, 118, 177, 181, 211, 225, 268, Tønnesen (1968) nr 234, Nahlén (1992) sid 55 nr 33.

⁸⁰⁴ Stigell (1974) sid 16, 39 bild 18, Lithberg & Wessén (1939) sid XIX

⁸⁰⁵ Stigell (1974) sid 23 bild 7a nr 6 m.fl.

⁸⁰⁶ Stigell (1974) sid 101-103, bild 56:1, 2, 4

⁸⁰⁷ Blindheim (1985) plate XI i stavkyrkan i Kaupanger

⁸⁰⁸ Flensburg (1977) sid 6 nr 4, 5, 7 från 800-talet

⁸⁰⁹ Stigell (1974) sid 18 bild 5:1, sid 125 bild 15, sid 64 bild 33. Svensson (1945) sid 32 fig. 3 Runstav från Kalmar län.

I formen förekommer bomärket hos Strømme (1943) sid 78 nr 111c, 230 nr 73b, 316 nr 620, 326 nr 130, 386 nr 16, Dahl (1994) sid 437.

I formen som ett mer figurativt avbildat träd förekommer bomärket hos Strømme (1943) sid 308 nr 470a,b, 330 nr 234, 418 nr 171b, 422 nr 239b, Guler (1992) sid 81, 83, 127, Tønnesen (1968) nr 492, Ewing (1852) Plate X nr 17.

I formen förekommer bomärket som kröning av A och M hos Strømme (1943) sid 96 nr 330a, 214 nr 174a, Guler (1992) sid 69, Tønnesen (1968) nr 492.⁸¹⁰

Tolkas av Stigell som Livets träd, det grönskande korset.⁸¹¹

☉ Förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för Halvard 15/5 (kvarnsten),⁸¹² liksom som bomärke hos Dahl (1994) sid 290 (3 st), samt i snarlikt form hos Strømme (1943) sid 346 nr 168, 169, 424 nr 6b.

📖 även Förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för Urban 25/5, och för Botulf 17/6, och som symbol för Birgitta 7/10 (bok),⁸¹³ liksom som bomärke i formen hos Strømme (1943) sid 28 nr 223, sid 300 nr 312, sid 310 nr 499, i formen med varianter hos Strømme (1943) sid 98 nr 349, sid 118 nr 140, sid 174 nr 13b, sid 180 nr 103, sid 284 nr 46e, sid 424 nr 9b, Dahl (1994) sid 386 (10 st), Bergsten (1981) sid 124, 137, 182, Larsson (1927) sid 44, 214, 218, 242, Westgärds (1985) sid 23, 30, 34, Tønnesen nr 634, Nahlén (1992) sid 39, 41, Skånberg (1990) sid 37.

🗝 Förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för Petrus 29/6 (nyckel),⁸¹⁴ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 232 nr 119b, Larsson (1927) sid 172, 198, 202, 383, Westgärds (1985) sid 43, Vik (1962) sid 35, 45, Ewing (1852) Plate XI nr 4. Ewing (1852) Plate IV nr 10 har två korslagda nycklar.

📏 Förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för Lars 10/8 (halster),⁸¹⁵ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 38 nr 427, sid 174 nr 13a, Bergsten (1981) sid 22.

⁸¹⁰ I formen förekommer bomärket hos Strømme (1943) sid 28 nr 222, 30 nr 285a, 128 nr 25, 230 nr 76b, 234 nr 121, 242 nr 268, 278 nr 424c, 425, 290 nr 117, 392 nr 141, 410 nr 166, 414 nr 61, Dahl (1994) sid 101 (6 st), 107, 270 (3 st), 414 (4 st), Bergsten (1981) sid 24, 27, 47, 51, 73, 105 (2 st), 136 (2 st), Guler (1992) sid 60, 61, 62, 81, 99, Larsson (1927) sid 131, 176, 210, 214, 215, 224, 228, 249, 253, 258, Westgärds (1985) sid 26, 50, Tønnesen (1968) nr 233, 444, Nahlén (1992) sid 21 nr 3, 67 nr 4, 14, 15, 18, 71 nr 7 Milde (1870) Tafel XV nr 204.

⁸¹¹ Stigell (1974) sid 60

⁸¹² Stigell (1974) sid 37 bild 17 nr 26. Norsk lekmanamartyr, död 1043.

⁸¹³ Stigell (1974) sid 37 bild 17 nr 19, Svensson (1945) sid 32 fig. 1, 3

⁸¹⁴ Stigell (1974) sid 29 bild 14 nr 10

⁸¹⁵ Stigell (1974) sid 18 bild 5:1, Svensson (1945) sid 32 fig. 1

♣ Förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för ärkeängeln Mikael 29/9 (våg),⁸¹⁶ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 376 nr 129. I olika snarlika variationer förekommer den som bomärke hos Strømme (1943) sid 316 nr 603, 318 nr 632, 332 nr 246, 334 nr 295, 338 nr 360, 376 nr 129, 408 nr 145, Larsson (1927) sid 156, 220, 237, 249.

En stiliserad fisk förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för Dionysius 9/10,⁸¹⁷ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 382 nr 220, 390 nr 79a, 394 nr 155a, Dahl (1994) sid 60, 61, Westgärds (1985) sid 15, 26, 47, 49, 51, Vik (1962) sid 15 nr 74, 75, 25 nr 223, 43 nr 583, 47 nr 727.

⊕ Förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för Alla helgons dag 1/11,⁸¹⁸ liksom som bomärke hos Dahl (1994) sid 209, 522, Bergsten (1981) sid 60, Westgärds (1985) sid 35, Hudd (1911) nr 69, 116, 195, 223, 239, 240, 462, Ewing (1852) Plate IV nr 17, Plate VI nr 6. I formen ⊕ hos Strømme (1943) sid 226 nr 17a, Dahl (1994) sid 261, 273, 277, Bergsten (1981) sid 138, Larsson (1927) sid 88, 122, 128, 224, Westgärds (1985) sid 13, Vik (1962) sid 31, Tønnesen (1968) nr 75, 122, Nahlén (1992) sid 11, 63, Hudd (1911) nr 96, 119, 139, 179, 191, 207, 362, 442, Ewing (1852) Plate VI nr 12, Plate IX nr 28.

⚡ Förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för Alla helgons dag 1/11 och för Gertrud 17/3 (kyrka),⁸¹⁹ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 14 nr 2, sid 287 nr 77, sid 424 nr 258b, Dahl (1994) sid 233, Guler (1992) sid 50, Westgärds (1985) sid 34, 36, 49, Ewing (1852) Plate I nr 10.

🍷 Förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för juldagen 25/12 (dryckeshorn),⁸²⁰ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 124 nr 264a, sid 280 nr 465 (två st), Vik (1962) sid 13 nr 29, 25 nr 239, Ewing (1852) Plate X nr 21.

⌘ Förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för juldagen 25/12 (krubban),⁸²¹ liksom som bomärke hos Westgärds (1985) sid 11, 40, Vik (1962) sid 35 nr 402, 421, sid 45 nr 609.

⁸¹⁶ Svensson (1945) sid 32 fig. 2

⁸¹⁷ Svensson (1945) sid 32 fig. 1

⁸¹⁸ Svensson (1945) sid 32 fig. 2

⁸¹⁹ Stigell (1974) sid 23 bild 8 nr 14 m.fl. , Svensson (1945) sid 32 fig. 3

⁸²⁰ Stigell (1974) sid 26 bild 11 nr 9

⁸²¹ Stigell (1974) sid 26 bild 11 nr 3-5

☞ Förekommer på medeltida kalenderstavar som kalendertecken,⁸²² liksom som bomärke hos Dahl (1994) sid 509, Larsson (1927) sid 199.

7.3 Förekomsten av symboler ristade i tidigmedeltida norska stavkyrkor i referensmaterialet

○ Förekommer som inristad symbol i norska tidigmedeltida stavkyrkor,⁸²³ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 74 nr 1058, Dahl (1994) sid 289 (6 st), Larsson (1927) sid 186 Guler (1992) sid 123. I formen ☼ med utgående strålar, finns den som bomärke hos Strømme (1943) sid 54 nr 693, 222 nr 313, 324 nr 114b, 358 nr 193, 354 nr 109b, 396 nr 187. I formen med utgående strålar, samt med ögon, näsa och mun, finns den som bomärke hos Hudd (1911) nr 403. Blindheim avstår att tolka cirkeln, annat än rent allmänt att cirkelmönster nådde Norge genom kristen influens under 1000- och 1100-talet.⁸²⁴

⚡ Förekommer som inristad symbol i norska tidigmedeltida stavkyrkor,⁸²⁵ liksom som bomärke hos Larsson (1927) sid 42 (2 st), 109, 235. I formen ⚡ (med snarlika varianter) förekommer det som bomärke hos Strømme (1943) sid 194 nr 324b, 400 nr 273a, Dahl (1994) sid 1900 (3 st), 193 (4 st), 394 (6 st), Bergsten (1981) sid 32 (3 st), 36, 78 (3 st), 193 (3 st), 195, 202 (4 st), Larsson (1927) sid 46, 64, 106, 107, 120, 170, 179, 184, 236, 245, 304, Vik (1962) sid 21 nr 182, 183, 193, 29 nr 304, 31 nr 368, 35 nr 413, Tønnesen (1968) nr 166, Milde (1870) Tafel XV nr 187. Tolkas av Blindheim som första runan i runalfabetet, futharken, som gavs magiskt skyddande egenskaper.

⊕ Förekommer som inristad symbol i norska tidigmedeltida stavkyrkor,⁸²⁶ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 120 nr 173, 178?, Dahl (1994) sid 172, 352, 385, Guler (1992) sid 78, 136, Nahlén (1992) sid 11, 13. Tolkas som en profylaktisk symbol känd från mosaikgolv från de tidigaste kristna århundradena, och benämns *pelta* av Blindheim.⁸²⁷

⁸²² Stigell (1974) sid 126:31 anført under rubriken ”olika kalendertecken”, sid 46 nr 31, sid 48 (dock ej exakt ristad). Tecknet kallas ”mursunsydän” (= ”valrossens hjärta”) eller ”Tursas hjärta”. Tursas är en ur havet stigen Kalevalafigur, som sår ett ollon, vilket växer till en jättelik ek. Namnet Tursas har jämförts med ett fornskandinaviskt ord för jätte *thurs*. Stigell hänvisar till Haltsonen (1937).

⁸²³ Blindheim (1985) sid 52

⁸²⁴ Blindheim (1985) sid 52

⁸²⁵ Blindheim (1985) sid 29 i Gol, sid 62 i Borgund (låset)

⁸²⁶ Blindheim (1985) sid 53

⁸²⁷ Blindheim (1985) sid 53. Benämningen *pelta* är felaktig enligt Karlsson (1988) I sid 286.

☒ Förekommer som inristad symbol i norska tidigmedeltida stavkyrkor,⁸²⁸ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 118 nr 123, Dahl (1994) sid 136, 154, 227, 422, 488, 522, Westgärds (1985) 10 st, Tønnesen (1968) nr 106, Milde (1870) Tafel XIII nr 58. Tolkas av Blindheim som ett kristologiskt tecken av samma slag som ✚ (vilket det är en fördubbling av).⁸²⁹

✚ Förekommer som inristad symbol i norska tidigmedeltida stavkyrkor,⁸³⁰ liksom som bomärke i formen ✚ hos Strømme (1943) sid 50 nr 619, 130 nr 80, 230 nr 78, 274 nr 367, 388 nr 30b, 426 nr 46, 47, 436 nr 1178, Dahl (1994) sid 295 (6 st), Bergsten (1981) sid 55, 87, 102 (5 st), 115 (4 st), Guler (1992) sid 81 (5 st), 90, 144, Larsson (1927) sid 60, 61, 112, 113, 118, 177, 181, 211, 225, 268, Tønnesen (1968) nr 234, Nahlén (1992) sid 55 nr 33.

I formen ✚ förekommer bomärket hos Strømme (1943) sid 78 nr 111c, 230 nr 73b, 316 nr 620, 326 nr 130, 386 nr 16, Dahl (1994) sid 437.

I formen som ett mer figurativt avbildat träd ✚ förekommer bomärket hos Strømme (1943) sid 308 nr 470a,b, 330 nr 234, 418 nr 171b, 422 nr 239b, Guler (1992) sid 81, 83, 127, Tønnesen (1968) nr 492, Ewing (1852) Plate X nr 17.

I formen ✚ förekommer bomärket som kröning av A och M hos Strømme (1943) sid 96 nr 330a, 214 nr 174a, Guler (1992) sid 69, Tønnesen (1968) nr 492.⁸³¹

Tolkas av Blindheim som Livets träd.⁸³²

☒ Förekommer som inristad symbol i norska tidigmedeltida stavkyrkor,⁸³³ liksom som bomärke hos Dahl (1994) sid 240. I formen med mjuka hörn ☒ finns den hos Dahl (1994) sid 240 (3 st), Bergsten (1981) sid 160, Guler (1992) sid 121, 135, Vik (1962) sid 35. Tolkas inte av Blindheim.

☒ Förekommer som inristad symbol i norsk tidigmedeltida stavkyrka,⁸³⁴ liksom som bomärke hos Dahl (1994) sid 252, Westgärds (1985) sid 32 (2 st). Tolkas inte av Blindheim.

⁸²⁸ Blindheim (1985) sid 66

⁸²⁹ Blindheim (1985) sid 66

⁸³⁰ Blindheim (1985) plate X Kaupanger, sid 54

⁸³¹ I formen ✚, med bara två grenpar, förekommer bomärket hos Strømme (1943) sid 28 nr 222, 30 nr 285a, 128 nr 25, 230 nr 76b, 234 nr 121, 242 nr 268, 278 nr 424c, 425, 290 nr 117, 392 nr 141, 410 nr 166, 414 nr 61, Dahl (1994) sid 101 (6 st), 107, 270 (3 st), 414 (4 st), Bergsten (1981) sid 24, 27, 47, 51, 73, 105 (2 st), 136 (2 st), Guler (1992) sid 60, 61, 62, 81, 99, Larsson (1927) sid 131, 176, 210, 214, 215, 224, 228, 249, 253, 258, Westgärds (1985) sid 26, 50, Tønnesen (1968) nr 233, 444, Nahlén (1992) sid 21 nr 3, 67 nr 4, 14, 15, 18, 71 nr 7 Milde (1870) Tafel XV nr 204.

⁸³² Blindheim (1985) sid 54

⁸³³ Blindheim (1985) plate LII

⁸³⁴ Blindheim (1985) plate LXI

✚ Förekommer som inristad symbol i norsk tidigmedeltida stavkyrka,⁸³⁵ liksom som bomärke hos Bergsten (1981) sid 175 (2 st). Tolkas som kors av Blindheim.

7.4 Förekomsten av symboler på medeltida kyrkdörrar i referensmaterialet

✚ Förekommer som symbol på medeltida kyrkdörr,⁸³⁶ liksom som bomärke hos Bergsten (1981) sid 107 (4 st) och i snarlik form sid 103 (5 st). Tolkas inte av Karlsson.

⊕ Förekommer som symbol på medeltida kyrkdörrar,⁸³⁷ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 120 nr 173, 178?, Dahl (1994) sid 172, 352, 385, Guler (1992) sid 78, 136, Nahlén (1992) sid 11, 13. Tolkas av Karlsson som en korsvariant, ett öglekors.⁸³⁸

☙ Förekommer som symbol på medeltida kyrkdörrar,⁸³⁹ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 106 nr 133, 139, sid 204 nr 164, 5 st hos Bergsten (1981) sid 112 (5 st, i formen ☙), Hudd (1911) nr 358, 400, 405, Ewing (1852) Plate III nr 23. Tolkas av Karlsson som en Mariasymbol.⁸⁴⁰

✠ Förekommer som symbol på medeltida kyrkdörrar,⁸⁴¹ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 122 nr 220, sid 360 nr 218b, Guler (1992) 19 st, Larsson (1927) sid 238, 239, Westgärds (1985) sid 38, Tønnesen (1968) nr 57, 84, 93, 99 Elmhirst (1959) nr 739, 740.

I den mer lätttristade varianten ✠ är bomärket mycket vanligt: Strømme (1943) 52 st, Dahl (1994) 82 st, Bergsten (1981) 9 st, Larsson (1927) 4 st, Westgärds (1985) 12 st, Vik (1962) 5 st, Tønnesen (1968) 6 st, Nahlén (1992) 3 st, Milde (1870) 3 st. Tolkas av Karlsson som Chi-Rhomonogram, Kristusmonogram.⁸⁴²

✠ Förekommer som symbol på medeltida kyrkdörr,⁸⁴³ liksom som bomärke hos Strømme (1943) sid 198 nr 45a, Tønnesen (1968) nr 195, Hudd (1911)

⁸³⁵ Blindheim (1985) plate LXI, infattad i kors i Kaupanger stavkyrka

⁸³⁶ Karlsson (1988) I sid 216 Angers, Frankrike

⁸³⁷ Karlsson (1988) II sid 334, 488, Normlösa, Ströja

⁸³⁸ Karlsson (1988) I sid 286

⁸³⁹ Karlsson (1988) II sid 193, 287, 323, 556, 557, Hedemora, Litslena, Munktorp, Västerås

⁸⁴⁰ Karlsson (1988) II sid 559

⁸⁴¹ Karlsson (1988) I sid 15, 251, 264

⁸⁴² Karlsson (1988) I sid 15, 251, 264

⁸⁴³ Karlsson (1988) I sid 128, Mern, Danmark, sid 265

nr 382, Ewing (1852) Plate IV nr 7. Tolkas av Karlsson enligt 4 Mos 21:8 som bronsormen som Mose fäste på en påle i öknen för att alla ormstungna skulle se på den och bli friska, alltså en förebild till Kristi död på korset.⁸⁴⁴

7.5 Reversibel tolkning av bomärkestyper. Sammanfattande slutsatser

Vid vår tolkning ”baklänges” har vi alltså funnit att 29 symboler som förekommer på en eller flera av kategorierna tidigmedeltida mynt, runstavar, stavkyrkor och kyrkdörrar, och som också har använts som bomärken, nämligen:

De funna bomärkestyperna varierar från ovanliga till ganska vanliga, som och , medan ytterligare andra visade sig vara mycket vanliga, som med varianten . Eftersom även åtskilliga symboler som är mycket ovanliga ändå är så utomordentligt pregnanta, inte minst och , kan vi dra slutsatsen att återtolkningen bekräftat vår tes att de tidigare på statistisk väg bestämda 42 bomärkestyperna verkligen har hämtats från den uppsättning av kyrkliga symboler som var allmänt brukade och kända under tidig medeltid.

Om vi ser på de äldsta beläggen för de nytillkomna bomärkena kan vi urskilja att de kan indelas i tre grupper: dels före 1500, mellan 1500 och 1700, och efter 1700:

Före 1500

 476,⁸⁴⁵ 716,⁸⁴⁶ 1217,⁸⁴⁷ / 1233-40,⁸⁴⁸ 1240,⁸⁴⁹ 1200-1250,⁸⁵⁰ 1200-1250,⁸⁵¹ slutet av 1200-talet,⁸⁵² 1315,⁸⁵³ 1322,⁸⁵⁴

⁸⁴⁴ Karlsson (1988) I sid 265

⁸⁴⁵ Aurelius Symfonias, Abrahams son, delägare i ett vattenhjul i staden Oxyrhynchus, Egypten, undertecknade såväl med som med sitt skrivna namn, Grenfell, Hunt & Bell (1924) sid 116, papyrus nr 1899, Sisson (1929) sid 7, 26, Plate I nr 35.

⁸⁴⁶ Aldwine, biskop av Lichfield. Ruppel (1939) sid 88, Sawyer (1968) sid 92 nr 82 Tabula D.

⁸⁴⁷ Simon, rektor vid St. Peter Hungate. Ewing (1852) Plate XI nr 4.

⁸⁴⁸ Roger Palmer, Bristol, England. Hudd (1911) sid 112a.

⁸⁴⁹ Dionesia le Collier, Bristol, England. Hudd (1911) sid 112e.

⁸⁵⁰ Anonym stenhuggare, Lunds domkyrka, Sverige. Cinthio (1957) sid 83 fig. 35.

⁸⁵¹ Anonym stenhuggare, Lunds domkyrka, Sverige. Cinthio (1957) sid 83 fig. 35.

⁸⁵² Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 90

⁸⁵³ John le Roas, London, England. Elmhirst (1959) nr 854. Som ”kröning” av A hos John Canterbury (Bristol, 1400-talet?) Elmhirst (1959) nr 193. Nästa belägg 1743 Jon Hansson, Ullstein, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 346 nr 168.

 1324,⁸⁵⁵ 1325,⁸⁵⁶ vikingatid/tidig medeltid,⁸⁵⁷ 1408-20,⁸⁵⁸
 1419,⁸⁵⁹ 1436,⁸⁶⁰ 1437,⁸⁶¹ 1483,⁸⁶² 14-1500-tal.⁸⁶³

1500 -1700

 1510,⁸⁶⁴ 1588,⁸⁶⁵ 1601,⁸⁶⁶ 1611,⁸⁶⁷ / 1614,⁸⁶⁸ 1615,⁸⁶⁹
 1635,⁸⁷⁰ 1637,⁸⁷¹ 1658,⁸⁷² 1669,⁸⁷³ 1682,⁸⁷⁴ 1697,⁸⁷⁵

1700-1865

 1705,⁸⁷⁶ 1731,⁸⁷⁷ 1768,⁸⁷⁸ 1779⁸⁷⁹

För de nyttillkomna bomärkestyperna med tidigaste belägg före 1500 är vi på fast mark; dessa bomärken har verkligen haft förebilder ur den medeltida symbolvärlden. För den yngsta gruppen, med belägg efter 1700, måste vi starkt ifrågasätta om dessa verkligen går tillbaka på medeltida förebilder. De är förvisso belagda som bomärken med en egen, pregnant utformning, men vi kan inte göra gällande att de har traderats från medeltiden. De synes vara nykonstruktioner ur tidigare bomärkestyper, som ur , vilket bekräftas av att de är mycket ovanliga (enbart 1 – 2 belägg⁸⁸⁰) och med liten geografisk spridning.

⁸⁵⁴ John le Temple, Bristol, England. Hudd (1911) nr 22.

⁸⁵⁵ Gerardus le Mounier, köpman i Norwich, England. Ewing (1852) Plate I nr 10.

⁸⁵⁶ John de Babcary, kaplan, Bristol, England. Hudd (1911) nr 27.

⁸⁵⁷ Anonym krukmakare, som bottenstämpel, Tyskland. Näbe (1908) sid 71f.

⁸⁵⁸ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 99

⁸⁵⁹ Hinrik Ludeman, Lübeck, Tyskland. Milde (1870) Tafel XV nr 187.

⁸⁶⁰ Sir John Steward av Swaftham, Suffolk, England. Ticehurst (1933) nr 79.

⁸⁶¹ William Bradlee, Norwich, England. Ewing (1852) Plate III nr 23.

⁸⁶² Robert Sharington (?), Norwich, England. Ewing (1852) Plate IV nr 7.

⁸⁶³ Tyghandlare?, inristning i Dedham Church, Essex, England, ca 14-1500-tal. Girling (1964a) sid 10 (21, 56, 116). Nästa belägg 1865: Johan Erik Johansson, Hammarland, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 240. Dennes farfar Erik Jansson, Hammarland, Åland, Finland förde 1759 som bomärke, Dahl (1994) sid 240.

⁸⁶⁴ John Curat, notarie i Norwich, England. Ewing (1852) Plate X nr 17 (som träd).

⁸⁶⁵ Jöns Knutsson, Hammarland, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 252.

⁸⁶⁶ Staffan Henriksson, Föglö, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 172.

⁸⁶⁷ Johan Jönsson, Njurunda, Medelpad, Sverige. Bergsten (1981) sid 102.

⁸⁶⁸ Krister Mårtensson, Lemland, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 386.

⁸⁶⁹ Matts Olsson, Jomala, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 296.

⁸⁷⁰ J. de Quetteville, Gurnsey, England. Elmhirst (1959) nr 811.

⁸⁷¹ Lars Eirikson, Klyve, Kvam, Norge. Vik (1962) sid 35 nr 421.

⁸⁷² Ole Knutson, Sande, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 396 nr 187.

⁸⁷³ Oluff Fiars, Burs, Gotland. Larsson (1927) sid 199.

⁸⁷⁴ Peer Kyrkeby, Hablingba, Gotland, Sverige. Larsson (1927) sid 248.

⁸⁷⁵ Lars Brigtsen, Byrkjeland, Kvam, Norge. Vik (1962) sid 15 nr 75.

⁸⁷⁶ Jonas Persson, Njurunda, Medelpad, Sverige. Bergsten (1981) sid 107.

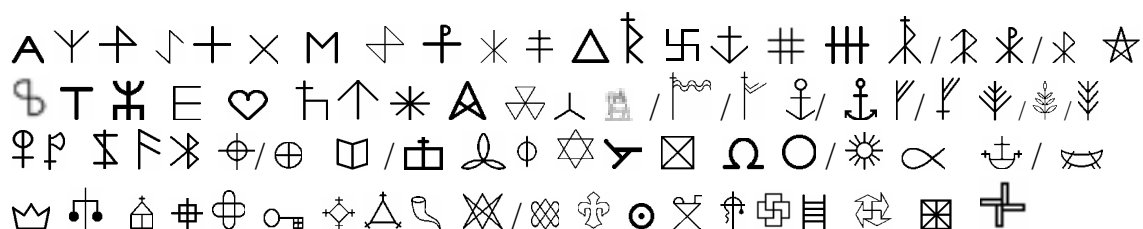
⁸⁷⁷ Jon Larsson, Torp, Medelpad, Sverige. Bergsten (1981) sid 175.

⁸⁷⁸ Halvor Ingebrigtsen, Stranda, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 174 nr 13a.

⁸⁷⁹ Ole Knutson, Borgsund, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 46 nr 553a (nr 553b är).

⁸⁸⁰ Utom med 9 belägg

I fallande frekvens har vi alltså lyckats urskilja sammanlagt drygt 70 bomärkestyper:

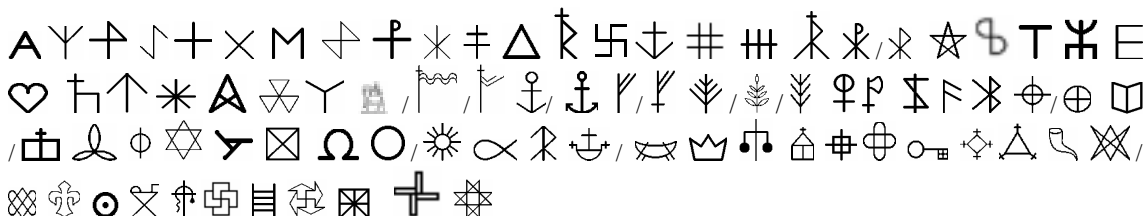

Samtliga ovanstående bomärkestyper har återfunnits i någon eller flera av kategorierna kyrkliga symboler på tidigmedeltida mynt, runstavar, stavkyrkor och kyrkdörrar, utom   som vi ännu ej återfunnit annat än som frekventa bomärken.

Vid en genomgång av de 27 595 bomärkena i referensmaterialet synes alla förekommande bomärkesvarianter kunna hänföras till någon av de drygt 70 bomärkestyperna ovan, eller utgöra ägarmonogram som t.ex.   eller i ett fåtal fall utgöra romerska och arabiska siffror, som II, III, IIII eller 2, 3.

8 Tolkning av bomärkestyperna

Det är nu dags att söka bestämma och tolka betydelsen hos de bomärkestyper som vi kunnat urskilja, här i frekvensordning:

Förutsättningarna är att samtliga bomärkestyper är betydelsebärande symboler, alla hämtade ur den kristna, medeltida kyrkans uppsättning av symboler, gemensam för hela den katolska världen. De har också alla en ontavvärjande, apotropaisk funktion.⁸⁸¹

8.1 Treenighetssymboler

Biskop Teofilus av Antiokia (död 186) var den förste som använde ordet *trias* (*trinitas*) om Gudomen,⁸⁸² även om många trinitariska formler återfinns redan i Nya Testamentet.⁸⁸³ Flera bomärkestyper utgörs av treenighetssymboler.

△ En liksidig triangel symboliserade treenigheten redan under 300-talet, och det äldsta bomärkesbelägget är från 400-600.⁸⁸⁴ Symboliken går tillbaka till förkristen tid, den grekiske filosofen Xenokrates (död 314 e.Kr.) sade att den liksidiga triangeln symboliserar gudomen.⁸⁸⁵ Augustinus ogillade bruket av △ som tecken för treenigheten, eftersom tecknet haft en förkristen användning, bland annat av manikéerna, men symbolen blev trots det snabbt etablerad.⁸⁸⁶

⁸⁸¹ Holme (1688) sid 414, Homeyer (1870) sid 144, Waller (1887) sid 8, Davis (1893) sid 48, Rylands (1911) sid 32, Larsson (1927) sid 19, Erixon (1928) sid 123, Sisson (1929) sid 8, Davies (1935) sid 79, Kuhlicke (1952) sid 61, Vik (1962) sid 6, Girling (1964a) sid 9, Wallgren (1965) sid 24, Lindholm (1976) sid 37, Bergsten (1981) sid 13, Blindheim (1985) sid 60-63, Karlsson (1988) I: sid 11 ff, Nahlén (1992) sid 13, 51, Dahl (1994) sid 9. Rehnberg (1938) är ensam av en annan mening, sid 550: "Då det i socknen är vanligt med magiska tecken över dörrarna till stall, fähus och härbren, skulle man möjligen kunna förmoda att bomärken på byggnaderna hade någon magisk betydelse. Det finnes emellertid ingen anledning att inlägga någon betydelse utöver bomärkets vanliga i dem, som anbragts på byggnaderna".

⁸⁸² Dahlby (1995) sid 11

⁸⁸³ Som Matt 28:18, 1 Kor 12:4-6, 2 Kor 1:21, 13:13, 1 Pet 1:2 m.fl.

⁸⁸⁴ Anonym pilgrim, bomärke i gravgrotta i Betania inristat före 600, Israel. Storme (1992) sid 66.

⁸⁸⁵ Lipffert (1957) sid 129, Dahlby (1995) sid 13

⁸⁸⁶ Thiede & D'Ancona (2000) sid 139

△ med tre kors i triangelns hörn förekommer på mynt från 1200-talet,⁸⁸⁷ och äldsta bomärkesbelägg är från 1615.⁸⁸⁸ Som symbol är förmodligen △ bara en variant av △.

▽ Tre trianglar förenade i en evighetsslinga symboliserar också treenigheten.⁸⁸⁹ I förkristen tid är symbolen ▽ känd från ett sumeriskt sigill, under 1000-talet e.Kr. som kristen symbol.⁸⁹⁰ Äldsta bomärkesbelägg är från vikingatid/tidig medeltid.⁸⁹¹

Man kan jämföra ▽ med ▽, som visserligen inte förekommer i vårt referensmaterial. ▽, tre liksidiga trianglar sammanfogade till en enhet, är en anglosaxisk treenighetssymbol, och används också på vikingatida bildstenar.⁸⁹² Äldsta bomärkesbelägg är från 800-talet.⁸⁹³

☙ På kronor, spiror, mynt osv. förekom den treflikiga franska liljan, *Fleur de lys*, redan under den fornkyrkliga tiden som symbol för treenigheten. Tre sådana liljor fanns på 1100-talet i de franska kungarnas vapen, varav namnet.⁸⁹⁴ Som bomärke har vi mött det som tidigast 1240.⁸⁹⁵

Υ Gaffelkorset, den grekiska bokstaven Y *Ypsilon*, har med sina tre ben använts som symbol för treenigheten, liksom den grekiska bokstaven Α *Alfa*, och den grekiska bokstaven Τ *Tao*.⁸⁹⁶ Taotecknet var Antonius den stores (död 356) stav och skyddstecken.⁸⁹⁷ Child & Colles framhåller att Υ var ett kryptogram för Kristi kors i fornkyrkan, och gavs treenighetens symboliska betydelse under medeltiden,⁸⁹⁸ enligt Lipffert den äldsta medeltida treenighetssymbolen.⁸⁹⁹ Även ↑ har använts som treenighetssymbol.⁹⁰⁰ Äldsta bomärkesbelägg för Υ är från 1487-1500,⁹⁰¹ och för ↑ från 975-1050.⁹⁰²

⁸⁸⁷ Flensburg (1977) sid 51 nr 3, 52 nr 19

⁸⁸⁸ Matts Olsson, Jomala, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 296

⁸⁸⁹ Child & Colles (1971) sid 44, 45

⁸⁹⁰ Bildsten från Gotland, Child & Colles (1971) sid 44, 45, Liungman (1993) sid 447

⁸⁹¹ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

⁸⁹² Child & Colles (1971) sid 44 f efter en anglosaxisk (före 1066) ring i guld / niello på British Museum

⁸⁹³ På benredskap för klädproduktion, Birka, Sverige. Ambrosiani (1996) sid 33.

⁸⁹⁴ Liungman (1993) sid 324, Dahlby (1995) sid 12

⁸⁹⁵ Dionesia le Collier, Bristol, England. Hudd (1911) sid 112e.

⁸⁹⁶ Lipffert (1957) sid 129, Dahlby (1995) sid 13

⁸⁹⁷ Lipffert (1957) sid 129

⁸⁹⁸ Child & Colles (1971) sid 44, 45

⁸⁹⁹ Lipffert (1957) sid 129. Michelangelos (1475-1564) bomärke var ∇, en kombination av Υ och △.

⁹⁰⁰ Lipffert (1957) sid 129

⁹⁰¹ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 101.

⁹⁰² Anonym köpman på Coppergate i York, England, på tunnlock. Morris (2000) sid 2281 fig. 1112.

Symbolen , även , *triquetran*, vars tre spetsovaler bildar en evighetsslinga, är ytterligare en treenighetssymbol⁹⁰³ använd sedan 300-talet,⁹⁰⁴ samt med äldsta kända bomärkesbelägg från 930-975.⁹⁰⁵ Triquetran kan ses som uppbyggd av tre fiskar , en symbolik som vi möter under medeltiden.⁹⁰⁶

Lipffert nämner också om trefotingen som treenighetssymbol, ett trekantigt bord med tre ben .⁹⁰⁷ Det förekommer som bomärke hos Dahl (1994) sid 233 (6 st), Guler (1992) sid 90, 148, Westgärds (1985) sid 39, 49. Äldsta bomärkesbelägg är från 1615.⁹⁰⁸ Vi har därmed funnit ytterligare en bomärkestyp.

8.2 Kristusmonogram

På grekiska skrivs Kristusnamnet X P I C T O C och Jesusnamnet I H C O Y C. Från tidig kristen tid har dessa namn förkortats i monogram eller Kristogram såsom X, X P, I X, I H C. Kejsar Konstantin den store använde Kristogrammet som amulettsymbol, och det kallas därför också det konstantinska monogrammet. Konstantins standar med korset och Kristogrammet kallas *labarum* eller *chrismon*.⁹⁰⁹ Eusebius av Caesarea (död 340) beskriver labarum som ”en lång gyllene lans med en tvärstång, så att de bildar ett kors. Överst en flätad krans av guld och ädelstenar, och i densamma tecknet för Frälsarens namn: De båda första bokstäverna i Kristus, så att P på mitten genomkorsas av X”.⁹¹⁰ Just en sådan symbol som Eusebius beskriver finns återgiven på en sarkofag från 300-talets senare hälft på Museo Cristiano i Lateranen i Rom.⁹¹¹

 Bland de många varianter av Chi-Rhomonogrammet (X = grekiska bokstaven Chi, vårt K, P = grekiska bokstaven Rho, vårt R) är detta enligt Child & Colles det äldsta.⁹¹²

⁹⁰³ Child & Colles (1971) sid 44, 45, Dahlby (1995) sid 13

⁹⁰⁴ Under tidig kristen tid på mosaikgolv, Blindheim (1985) sid 29, 52. På 300-talet i mosaik i basilikan i Betania, Storme (1992) sid 26.

⁹⁰⁵ Anonym köpman på Coppergate i York, England. Morris (2000) sid 2170 fig. 1021.

⁹⁰⁶ Dahlby (1995) sid 12 redovisar att under medeltiden avbildas tre fiskar på dopfuntar som en bild av treenigheten, liksom belägg från 1500-talet från Tintern Abbey, Skottland av tre fiskar som tillsammans formar en triangel

⁹⁰⁷ Lipffert (1957) sid 110

⁹⁰⁸ S. Fugsch i Davos, Schweiz. Guler (1992) sid 90.

⁹⁰⁹ Biedermann (1991) sid 72

⁹¹⁰ Eusebius (1955) bok I kap. 31, Dahlby (1995) sid 19

⁹¹¹ Gough (1963) sid 232, fig. 39

⁹¹² Child & Colles (1971) sid 12, 13 variant a.

✝ Detta Chi-Rhomonogram introducerades också enligt Child & Colles av kejsar Konstantin, båda varianter är kända från mynt präglade under hans regering.⁹¹³ Som Eusebius nämnde använde Konstantin också korsets symbol i sitt standar. Varianten ✝ av Chi-Rhomonogrammet förenar de första bokstäverna i Kristus med korsets form, varför det kallas korsmonogram eller *staurogram*, efter det grekiska ordet för kors, σταυρος.

Senare forskning har dock visat att såväl ✠ som ✝ användes redan under 200-talet av kristna, alltså före Konstantin.⁹¹⁴

När Chi-Rhomonogrammet spreds och mångfaldigades uppkom ett flertal varianter och förenklingar, inte minst för att underlätta att det ristades in. Ur varianten ✠ utvecklades ✠,⁹¹⁵ och ur varianten ✝ utvecklades ✝.

De äldsta beläggen av dessa symboler som bomärkestyper är för ✠ slutet av 300-talet,⁹¹⁶ för ✝ 380-395,⁹¹⁷ och för ✝ 400-talet.⁹¹⁸

Snart utformades också dubbleringar av monogrammet för att förstärka dess symboliska kraft. Lipffert lyfter fram en tredubbling av ✠ i andra hälften av 400-talet som exempel på detta som en anknytning till treenigheten.⁹¹⁹ Även som bomärke tredubblades ✝ till ✝✝✝.⁹²⁰

Bland bomärkena finner vi flera typer som är just dubbleringar eller tredubblingar av varianter av Chi-Rhomonogram. Så är ✠ en fördubbling av ✠, liksom högst troligt även ☩,⁹²¹ ☩⁹²² och ☩⁹²³ är fördubblingar av

⁹¹³ Child & Colles (1971) sid 12, 13 variant b.

⁹¹⁴ ✠ återfinns ofta på vägg G (daterad till 290-315 e.Kr.) i Vatikanens nekropolis, Rom, Thiede & D'Ancona (2000) sid 17. ✝ återfinns mellan *Alfa* och *Omega* på en inskription från kejsar Gordianus tid (238-294) i Gabbai, Alexandria, Egypten, samt på en kristen inskription på en begravningsplats mellan Via Appia och Via Latina, Rom, daterad till en period före 270 e.Kr. Thiede & D'Ancona (2000) sid 132, 134. ✝ används också som förkortning för ordet "kors" (σταυρος) i tidiga handskrifter av Nya Testamentet på papyrus, som t.ex. P 66 daterad till ca 250 e.Kr., Comfort & Barrett (2001) sid 34, 460, 461, Joh 19.

⁹¹⁵ ✠ förekommer inskriven i en segerkrans på en furstlig sarkofag från 400-talet, Arkeologiska museet i Istanbul. Child & Colles (1971) sid 138, fig. 60a. Äldsta bomärkesbelägg är från 578, Serenos, notarie i Oxyrhynchus, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 85 nr 18.3.1 Tafel 47.

⁹¹⁶ Ptol(emaïos?), notarie i Oxyrhynchus, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 85 nr 16.6.1 Tafel 46.

⁹¹⁷ Ar(iston?), notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 59 nr 1.7.1 Tafel 22.

⁹¹⁸ Paulos, notarie i Herakleopolis(?), Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 97 nr 17.2.1 Tafel 57.

⁹¹⁹ Lipffert (1957) sid 104. Mosaik i baptisterium i Albenga.

⁹²⁰ Äldsta bomärkesbelägg 457-474, Hermammon, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 62 nr 5.3.1 Tafel 26, samt 497, Apollos, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 59, nr 1.4.1.

⁹²¹ Äldsta bomärkesbelägg 400-tal, Biktor, notarie i Memnonia, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 79, nr 2.1.1 (=16.1.1) Tafel 40.

⁹²² Strømme (1943) sid 402, 406, 416, 420, 422, 428, 434, Dahl (1994) sid 127, 237, 442, 449, Larsson (1927) sid 40, 59, 159, 166, 190, 296, Westgärds (1985) sid 17, 27, 30, 31, 32, 52, Vik (1962) sid 15, 25, 29, 31, 45, Nahlén (1992) sid 7, 33, 37, 53, 67. Äldsta bomärkesbelägg är från 378, anonym notarie i

⦿. ⦿ är en fördubbling av ⦿, liksom ⦿ är en tredubbling, och ⦿ är en fyrdubbling.

✱ är ett monogram som utnyttjar första bokstäverna i **I H C O Y C X P I C T O C**, Jesus Kristus, medan ✕ är första bokstaven i **X P I C T O C**.⁹²⁴ ✱ är en vidareutveckling av ✱, som dessutom utgör korset fördubblat. Dessa varianter har uppkommit före 500-talet e.Kr.⁹²⁵ En annan fördubbling av Jesus Kristusmonogrammet ✱ är ✱✱, som vi i vårt referensmaterial har 43 bomärkesbelägg för, varav det äldsta är från 1568.⁹²⁶ Enligt Nahlén skulle ✱✱ ha kallats ”trollparentes”.⁹²⁷

✱ framställdes redan på 400-talet i en segerkrans, en utveckling av kejsar Konstantins standar *labarum* med krans.⁹²⁸ På så sätt bildades ⦿ som en variant av Kristusmonogram, ett hjul med sex ekrar, och som även finns belagd i några fall som bomärke i vårt referensmaterial.⁹²⁹ Dahlby anger att cirkeln som omger ✱ i ⦿ är en symbol för evigheten.⁹³⁰

Bomärkestypen ⦿ bör vara en utveckling av symbolen och Kristusmonogrammet ✱.

En symbol som ⦿ har alltså tre symbolvärden förenade i sig: dels tredubbling av Chi-Rhomonogrammet ⦿, dels treenigheten i de tre trianglarna, dels ✱ I X, Jesus Kristus.

I något fall har ett bomärke utformats ✱ med en ändring från grekiskt till latinskt **i** vilket tyder på att förändringen gjorts i medvetenhet om tecknets uttydning.⁹³¹

Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 52 nr 25.2.1 Tafel 17. Därnäst från 1660, Ole Arneson, Rovde, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 406 nr 96.

⁹²³ Äldsta bomärkesbelägg 553, Menas, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 69 nr 12.1.2 Tafel 30.

⁹²⁴ Child & Colles (1971) sid 12, 13 variant d

⁹²⁵ Child & Colles (1971) sid 12. ✱ förekommer på en mosaik i ärkebiskopens kapell i Ravenna från 400-talet, Child & Colles (1971) sid 20. ✱ förekommer i mosaik i bapisterium i Albenga från andra hälften av 400-talet, Lipfert (1957) sid 104.

⁹²⁶ Strømme (1943) sid 46 nr 566, 358 nr 187a,b, 189a, Dahl (1994) sid 228 (5 st), 249 (5 st), 267 (7 st), 303 (4 st), 446 (4 st), 494 (4 st), 503, 509 (6 st), Westgärds (1985) sid 29 (2 st). Äldsta bomärkesbelägget är från 1568: Sigfrid Månsson, Gölby, Jomala, Åland, Finland, Dahl (1994) sid 267.

⁹²⁷ Nahlén (1992) sid 44, 67 fig. 29

⁹²⁸ Child & Colles (1971) sid 138, fig. 60 a, Sarkofag 400-talet, Arkeologiska museet i Istanbul.

⁹²⁹ 1350-1379 Walter Frampton, borgmästare, parlamentsledamot, Bristol, England, Hudd (1911) sid 124 nr 67. 1400-talet, okänd brukare i Bristol, Hudd (1911) sid 144 nr 176. 1729, Rasmus Rasmusson, Gjesundsæteren, Borgund, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 32 nr 318.

⁹³⁰ Dahlby (1995) sid 19. ⦿ finns som grafitti i stavkyrkan i Borgund, Gol, Norge, Blindheim (1995) sid 66.

⁹³¹ Nahlén (1970) sid 71 nr 10 1807, Erik Ersson, Änge, Lockne socken

Vi kommer snart att se att bomärket är ett korskrönt Mariamonogram uppbyggt av runorna $\Upsilon \uparrow \mathbb{R} | \uparrow$, Maria.⁹³² Bomärkestypen skulle kunna förklaras som variant av detta runmonogram, med uttydningen $\uparrow \mathbb{R} | \mathbb{H} \uparrow$, Krist. Även bomärkestypen kan förklaras som ett korskrönt Kristusmonogram i runskrift $\mathbb{K} = \uparrow \mathbb{R} |$ (**KRI**st).

8.2.1 och dess tolkning

Tydningen av bomärket har vållat bomärkesforskare mycket bekymmer. Det är den tredje vanligaste bomärkestypen i vårt referensmaterial och utgör nära 10 % av materialet. Den höga frekvensen är lika i alla bomärkesuppteckningar och förståelsen av har följaktligen utmanat såväl nordiska som engelska och tyska forskare. Som vi nämnde i kapitel 2 och 5.1 förekommer bomärken roterade och spegelvända åt alla håll varför forskare haft inte en, utan flera olika tänkbara utformningar att ta ställning till, som , , och . Som vi minns från 5.1 var det ju först med hjälp av bruket av ”kröning” som vi kunde bestämma att bomärket skulle uppfattas stå på ett ben. Homeyer (1870) utnyttjade en liknande metod genom att studera hur bomärket var kombinerat med andra bomärken som hjärta, ankare och bokstäver, och kunde därmed dra slutsatsen att bomärket skulle förstås som eller . Han tyckte sig också se att bomärket ofta, om också inte uteslutande, brukades av köpmän och eftersom han en gång hört det benämnas som ”Merkuriusstav”, ett handelstecken, antog han att det var en variant av , en stav som två ormar slingrar sig runt, som ofta Merkurius framställs bära i sin hand.⁹³³

Homeyers hypotes om Merkuriusstaven har blivit bestämmande för många senare forskare. Ett större referensmaterial hade visat Homeyer att bomärket är lika vanligt i alla yrkesgrupper och inte vanligare bland köpmän. Likheten mellan och är inte heller direkt slående.

Lindholm (1976) antar med viss reservation Homeyers hypotes,⁹³⁴ medan Nahlén (1992) antar hypotesen tämligen okritiskt,⁹³⁵ liksom Tønnesen (1968).⁹³⁶ Även Dahlby (1995) accepterar Homeyers hypotes.⁹³⁷

⁹³² Runan Υ vänd till .

⁹³³ Homeyer (1870) sid 174: ”... so vorwiegend für Kauflaute, dass es den vor mir einmal gehörten Namen ’Merkurstab’ wohl verdient.” En annan utformning av Merkuriusstaven, eller caduceus, ormstaven, är , Liungman (1993) sid 493, 512.

⁹³⁴ Lindholm (1976) sid 38: ”Tecknet $\mathbb{K}$ anges i litteraturen från Homeyer och framåt som speciellt omttyckt märke bland köpmän. Dess benämning är merkuriusstav eller hermestecken. Det förefaller vara en förenkling av den klassiska kaducén. Nu är emellertid tecknet inte överallt särskilt kännetecknande för borgare/köpmän enbart; vi kan ofta finna denna figur även som märke hos byarnas allmoge.”

Rylands (1911) framför många gissningar, bland annat att bomärket har en anknytning till handel, men finner det ”ganska långsökt”.⁹³⁸ Hudd (1911) tar inte ställning till dess betydelse,⁹³⁹ medan Kuhlicke (1952) hävdar att det inte kan tänkas vara en Mercurius-symbol, i stället snarare en korsform.⁹⁴⁰

Girling anser i sitt förord till Elmhirst (1959) att vad bomärket symboliserar är och förblir ett mysterium,⁹⁴¹ han framför 1964 att *Agnus Dei*-motivet skulle kunna vara en möjlig förebild till ,⁹⁴² men senare samma år anser han att dess långa användning och höga frekvens innebär att det är orimligt att bomärket är slumpvis, men att det är oklart vilken betydelse det har.⁹⁴³

Guler (1992) tolkar detta, som andra bomärken, utifrån sin astrologiska grundsyn.⁹⁴⁴

Närmare lösningen var Davies (1935), som visserligen anger att vad som kan sägas i saken var mycket litet eftersom grunden var mycket instabil, men möjligen kunde tecknet vara en fyra som anknyter till Mercurius heliga fyrtal,⁹⁴⁵ och senare i samma bok anger han också som en möjlighet att och har ett gemensamt ursprung.⁹⁴⁶ Att skulle ha haft samma ursprung anser han dock osannolikt.⁹⁴⁷ Till skillnad från nästan alla andra forskare är inte Davies klar över att bomärkena kunde spegelvändas, vilket hindrar honom från att se lösningen.

Den korrekta bestämningen gjordes i själva verket redan i juni 1929 av Charles Sisson i artikeln ”Marks as signatures” i *The Library, A Quartely*

⁹³⁵ Nahlén (1992) sid 45: ”Det vanligaste icke-runska tecknet, till formen en fyra, erbjuder ett alldeles särskilt intresse. I Tyskland är det känt sedan 1200-talet, framförallt från sigillen, och är i så gott som samtliga fall på något sätt förknippat med hantverk och handel. Homeyer omtalar, att en i Nürnberg år 1786 tryckt samling om c:a 400 köpmannamärken innehöll enbart märken med detta tecken, ’merkurstaven’, som stomme. Ett av de mest kända bland sådana handelsmärken användes av det gamla engelska ostindiska kompaniet. Det har därtill flitigt använts som författar-, förläggar- och boktryckarmärke.”

⁹³⁶ Tønnesen (1968) sid 45, 46

⁹³⁷ Dahlby (1995) sid 203 är direkt taget ur Homeyer (1870), bland annat dennes hänvisning till att det skulle vara ett vanligt bomärke bland handelsmän. Dock nämner Dahlby i sin variant 3 av figuren tolkningen att den skulle utgöra en stilisering av Kristusmonogrammet.

⁹³⁸ Rylands (1911) s 30

⁹³⁹ Hudd (1911) s 114: ”It is not known what it signified, or if it had any special meaning, though various theories have been suggested.”

⁹⁴⁰ Kuhlicke (1952) s 64

⁹⁴¹ Elmhirst (1959) sid viii

⁹⁴² Girling (1964a) sid 14

⁹⁴³ Girling (1964b) sid 104

⁹⁴⁴ Guler (1992) sid 46, ser tecknet som ett astrologiskt tecken för en tillkommande tidsålder, Skyttens tidsålder, då Jupiter skall råda.

⁹⁴⁵ Davies (1935) sid 50

⁹⁴⁶ Davies (1935) sid 83

⁹⁴⁷ Davies (1935) sid 51

Review of Bibliography. Trots det begränsade utrymmet på ett tjugotal sidor är artikeln den i särklass bästa analysen av bomärkessymbolik, både när det gäller detta bomärke och andra, men förefaller vara helt okänd för senare forskare.⁹⁴⁸ Sisson har gjort en utmärkt källforskning och kan redovisa bomärkesbelägg som är äldre än vad såväl tidigare som senare bomärkesforskare haft att tillgå. Genom att redovisa exakta avbildningar av olika bomärkestypers utveckling sedan 476 e.Kr. kan han visa att ✚ är ett Chi-Rhomonogram, även kallat *Chrism* eller *Labarumkors*.⁹⁴⁹ Utvecklingen från ✚ till ✚ tillskriver han den nödvändiga modifieringen vid ristandet av bomärket i t.ex. trä, men nämner att vissa sådana bomärken behållit sin mjuka form.⁹⁵⁰

Sissons framställning bekräftas av vad denna avhandling kunnat klarlägga, nämligen att bomärkestypernas betydelse ska sökas i den kristna kyrkans uppsättning av symboler. Vi kan därmed avföra Homeyers och senare forskares identifikation av ✚ med den förkristna Merkuriusstaven och handelssymbolen ✚ , för Sissons identifikation av ✚ med staurogrammet ✚ , en identifikation stödd av att belägget för äldsta kända bruk av bomärket är från 400-talet där det uppenbart är en variant av ✚ ,⁹⁵¹ samt av biskopssätet i Kartago ca 650.⁹⁵² Kuhlickes förmodan att korsformen präglat utformningen av ✚ har god grund för sig, men det gäller ju också redan ✚ .⁹⁵³

8.3 Jesusmonogram

Vi såg ovan att bomärket ✚ är ett monogram som utnyttjar första bokstäverna i grekiskans $\text{I H C O Y C X P I C T O C}$, Jesus Kristus.⁹⁵⁴

På samma sätt som X P I C T O C utnyttjades för Kristusmonogram, användes I H C O Y C för olika Jesusmonogram. Formen I C förekommer redan 150-175,⁹⁵⁵ I H C förekommer på 600-talet och formen $\text{I H } \Sigma$ under

⁹⁴⁸ Davies (1935) sid 62 citerar Sissons artikel i ett annat sammanhang (om isländska bomärkens registrering vid Alltinget), och på det sättet fann jag artikeln vid universitetsbiblioteket i Cambridge. Sissons förklaring av ✚ har han inte tagit till sig.

⁹⁴⁹ Sisson (1929) sid 12, Plate I nr 34, 35, 36, Plate II nr 23, 24, 26

⁹⁵⁰ Sisson (1929) sid 22

⁹⁵¹ Paulos, notarie i Herakleopolis(?), Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 97 nr 17.2.1 Tafel 57.

⁹⁵² Biskopen av Kartago, Nordafrika, på blybulla. Elmhirst (1959) nr 1115, Archives Nationales, Paris.

⁹⁵³ Child & Colles (1971) sid 26: "The cryptogram cross of the catacombs became the monogram cross of Christ and the chief sign of salvation."

⁹⁵⁴ Child & Colles (1971) sid 12, 13 variant d

⁹⁵⁵ I C används som förkortning för I E C O Y C i tidiga handskrifter av Nya Testamentet på papyrus, som t.ex. P 4 daterad till 150-175 e.Kr., Comfort & Barrett (2001) sid 34, 46, 60, 61, Luk 3:23, 4:1.

senare delen av 800-talet.⁹⁵⁶ Ingen av dessa Jesusmonogram förekommer i referensmaterialet som bomärken, men däremot många bomärken liknande **H** som skulle kunna uttydas som **I H** (**IHCOYC**, **JESUS**). Redan med tidigaste belägg 130/131,⁹⁵⁷ och sedan inte sällan under medeltiden drogs nämligen **I H C O Y C** samman till **IH** eller bara **H**.⁹⁵⁸ Vi såg i 5.1 att bomärket † förekommer 709 gånger i referensmaterialet.⁹⁵⁹ Troligen utgör somliga av dessa 709 belägg, med varierande former liknande †† ++ **H** och ‡ , ett Jesusmonogram **H** istället för att vara varianter av † .⁹⁶⁰

Dahlby (1995) nämner att man ofta satte en båglinje $\sim$ över de tre bokstäverna **I H C** för att ange att de hör samman och inte var för sig utgör en förkortning. Denna linje kan också med den förlängda stapeln på ”h” bilda ett kors, enligt såväl Child & Colles som Dahlby.⁹⁶¹ Därmed har vi alltså tydningen av bomärkestypen † som en utveckling av Jesusmonogrammet **I H C**. Det så vanliga bruket att korskröna olika bomärken skulle således ha sitt ursprung i en sammanbindande båglinje över de tre bokstäverna **I H C** som användes från 6-700-talet.

Dahlby anger att Jesusmonogrammet **I H C** latiniserades under 1400-talet till **I H S**.⁹⁶² Ett sammandrag av **I H S** till § förekommer i 16 bomärkesbelägg, varav det äldsta är från 1611.⁹⁶³ Jesusmonogrammet § ,⁹⁶⁴

⁹⁵⁶ Dahlby (1995) sid 23

⁹⁵⁷ Barnabas’ brev kap. 9, *De apostoliska fäderna* (1967) sid 153: ”...bokstäverna iota (I) och eta (H). Där har du Jesus (**IHCOYC**).”

⁹⁵⁸ Karlsson (1988) I:sid 307

⁹⁵⁹ Äldsta belägg 568/569, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 75 nr 25.16.1 Tafel 37.

⁹⁶⁰ Bomärkesformen **H** förekommer i 75 belägg av de 709 † : Strømme (1943) sid 86 nr 123a, 130, 92 nr 249, 94 nr 260b, 266, 282, 102 nr 45a, 118 nr 118b, 164 nr 160, 162, 164, 171, 174 nr 15, 176 nr 17, 190 nr 270a, 220 nr 269, 228 nr 31b, 422 nr 249, Dahl (1994) sid 51 (5 st), 68, 69, 165 (3 st), 182 (2 st), 187 (5 st), 191 (5 st), 225 (4 st), 229 (2 st), 238 (5 st), 239 (5 st), 260 (3 st), 372 (3 st), Bergsten (1981) sid 175 (2 st), Larsson (1927) sid 57, 149, 205, 208, 210, 227, 232, 243, Westgärds (1985) sid 10, 11, 27, 39. Äldsta belägget av ett otvetydigt **H** är från 1687, Henrik Brynielsson, bonde i Hammarland, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 239

⁹⁶¹ Child & Colles (1971) sid 21, fig.8, symbol 1, Dahlby (1995) sid 22

⁹⁶² Dahlby (1995) sid 22. Det omtolkades då till Jesus **Hominum Salvator**, **In Hoc Signo vinces**, **In Hoc Salus**, Jesus **Homo Sanctus** m.fl. Latiniseringens upphovsman är S:t Bernhardinus av Siena, död 1444. Monogrammets betydelse skall ha uppenbarats för honom i en vision.

⁹⁶³ Strømme (1943) sid 16 nr 16a, 28 nr 221, 50 nr 435a, 56 nr 736c, 256 nr 43, 286 nr 64, 318 nr 8, 334 nr 304, 374 nr 63, Bergsten (1981) sid 78, 141, Larsson (1927) sid 123, Westgärds (1985) sid 23 (2 st), Vik (1962) sid 29 nr 292, Tønnesen (1968) nr 280. Äldsta bomärkesbelägg 1611, Ture Sjulsson, Öråker, Skön, Medelpad, Sverige, Bergsten (1981) sid 141.

⁹⁶⁴ Strømme (1943) sid 20 nr 96, 102a, 22 nr 112, 24 nr 168a, 30 nr 262a, 34 nr 343, 76 nr 1073, 1075a,b,c, 1076b, 82 nr 16, 98 nr 342, 348b, 118 nr 120a, 180 nr 86, 88, 89, 192 nr 299, 194 nr 314, 198 nr 59, 212 nr 152b, 154, 236 nr 161, 264 nr 177, 272 nr 324a, 312 nr 533, 338 nr 6, 342 nr 61b, 354 nr 78, 370 nr 4, 374 nr 66, 378 nr 171, 384 nr 270, 386 nr 9, 390 nr 103, 392 nr 142, 402 nr 142, 402 nr 4, 414 nr 82, 420 nr 176, 422 nr 253, 428 nr 79, 432 nr 79, 432 nr 155, 434 nr 193a, 208, Dahl (1994) sid 127 (5 st), 237 (6 st), Bergsten (1981) sid 98, Guler (1992) sid 87, 103 (2 st), 105, 121, 123, 124 (2 st), 132, 143, 149, Larsson (1927) sid 40, 59, 148, 166, 190, 302, Westgärds (1985) sid 17, 27, Vik (1962) sid 25 nr 251, 255, 29 nr 276, 307, 35 nr 382, 45 nr 675, 683, 47 nr 708, Tønnesen (1968) nr 91, Nahlén (1992) sid 7 nr 14, 33 nr 7, 37 nr 48, 67 nr 17, Hudd (1911) nr 162, 345, 401, Ewing (1852) Plate III nr 6. Äldsta

med äldsta bomärkesbelägg 1402, är en sammandragning av I E S U S. Vi återkommer strax till detta monogram.

Bomärket , som har sitt äldsta kända belägg 1406,⁹⁶⁵ bör i paritet med tydningen av de tidigare nämnda monogrammen uttydas I E efter den medeltida stavningen med latinska bokstäver I E S U S.

8.3.1 Tolkningen av bomärket som Jesusmonogram

Bomärket och är med sina 1277 belägg i vårt referensmaterial den fjärde vanligaste bomärkestypen.

Tecknet förekommer inristat i stavkyrkan i Nore,⁹⁶⁶ och tolkas av Blindheim som ett zigzag-tecken, vanligt förekommande på bronsåldersristningar. Blindheim reserverar sig dock mot tolkningen som han själv anser tvivelaktig och tveksam.⁹⁶⁷

Den ende bomärkesforskare som sökt bestämma dess symboliska betydelse är Carl Lindholm som i *Bomärken* (1976) diskuterar, med reservationer, en möjlig föreställning bakom bomärket . Tecknet är känt i bomärkeslitteraturen som varghake, en term hämtad från heraldiken,⁹⁶⁸ eller även som kittelhake ("Kesselhaken"), av likheten med en kittelkrok som höll grytan över en eldhärd.⁹⁶⁹ Lindholms framställning bygger på Karl Konrad Ruppels bok *Die Hausmarke. Das Symbol der germanischen Sippe* (1939),⁹⁷⁰ där redan titeln anger Ruppels strävan att se bomärkena som ett uttryck för germansk sed och den germanska ätten. Ruppel vill visa vilken central ställning som kittelkroken haft i den germanska världen som symbol för husfrid, och exemplifierar med hur husbonden i den germanska världen vid hustruns första inträde i huset för fram henne till härden och "viger" henne genom att svänga kittelkroken tre gånger över henne. Härden kan enligt Ruppel visas ha varit inte enbart husets kultplats utan också i sig uppfattats som ett föremål med stark symbolladdning.⁹⁷¹

bomärkesbelägg är från 1402, John Stephens, fogde, borgmästare, parlamentsledamot i Bristol, England. Hudd (1911) nr 162.

⁹⁶⁵ John van Linden, köpman i Riga, Lettland. Elmhirst (1959) nr 613.

⁹⁶⁶ Blindheim (1985) plate LIII

⁹⁶⁷ Blindheim (1985) sid 54

⁹⁶⁸ Raneke (2001) del 1 sid 55, del 2 sid 633. 1389 förde häradshövdingen Johannes i Tunby ett vapen med , varghake stolpvis ställt.

⁹⁶⁹ Lindholm (1976) sid 34. Den folkliga benämningen på Gotland var "gröitkrok", Larsson (1927) sid 23.

⁹⁷⁰ Ruppel bygger i sin tur delvis på Karl von Amiras framställning i *Der Stab in der germanischen Rechtssymbolik* (1909)

⁹⁷¹ Ruppel (1939) sid 50 ff

Blindheims utkast till tolkning, att ∇ skulle ha sin förebild i mönster i bronsåldersristningar måste på grund av tidsskillnaden avvisas. Vidare är det visserligen korrekt att bomärket ∇ av allmogen kallats för kittelhake, men därav behöver vi inte dra slutsatsen att kittelhaken varit dess förebild, eller att tecknet skulle gå tillbaka på en urgermansk symbolbaddning av kittelhaken. Benämningen kittelhake bör istället vara en tämligen sen företeelse, på samma sätt som på Gotland bomärket Δ kallades ”husgavel”, Υ kallades ”kråkben”, $\boxtimes$ kallades ”timglas” och $\vdash$ kallades ”stol”, och ett bomärke snarlikt ∇ kallades ”gröitkrok”.⁹⁷² Det heraldiska begreppet varghake kan inte heller visas vara bomärkets förebild.

Vi har ju istället sett att bomärkenas betydelse är att söka inom den kristna kyrkans symbolregister, främst av olika monogram och attribut. Tidigare i detta kapitel har vi sett att Kristusmonogram kunde utgöras av de första bokstäverna i Kristi namn, men även första och sista bokstaven användes som monogram. I bysantinsk konst identifieras Kristus nästan alltid med ett monogram som X Σ (**K**ristu**S**), X P Σ (**KR**istu**S**) eller I Σ (**J**esu**S**).⁹⁷³

Child & Colles visar att redan i bysantinsk tid brukades ett sådant Jesusmonogram i kombination med korsets symbol $\mathfrak{F}$ (**J**esu**S**), eller med den utformning som ristanet i trä medförde: $\mathfrak{F}$.⁹⁷⁴

Detta Jesusmonogram är vanligt som bomärke, såväl i formen $\mathfrak{F}$ ⁹⁷⁵ som i de alternativa formerna $\mathfrak{F}$ och $\mathfrak{F}$,⁹⁷⁶ eller med korset snedställt: $\mathfrak{F}$.⁹⁷⁷ Även andra varianter förekommer, som $\mathfrak{F}$ ⁹⁷⁸ av $\mathfrak{F}$.

⁹⁷² Larsson (1927) sid 23

⁹⁷³ Child & Colles (1971) sid 20

⁹⁷⁴ Child & Colles (1971) sid 21 fig.8, symbol 5

⁹⁷⁵ Strømme (1943) sid 428 nr 69, Dahl (1994) sid 192 (8 st), 297 (2 st), Bergsten (1981) sid 43, 65, 91, 97 (3 st), 120 (3 st), Guler (1992) sid 114, Westgärds (1985) sid 14, Nahlén (1992) sid 47 nr 27, Milde (1870) nr 332. Äldsta bomärkesbelägg är från 1441, Hans Volmers från Bergen, borgare i Lübeck, Tyskland. Milde (1870) nr 332.

⁹⁷⁶ $\mathfrak{F}$ och $\mathfrak{F}$: Strømme (1943) sid 14 nr 23, 18 nr 59, 62 nr 842, 80 nr 1153, 86 nr 128a,b,c, 80 nr 198, 104 nr 88a, 106 nr 123b, 126 nr 4a,b, 136 nr 201a, 244 nr 296, 326 nr 135, 330 nr 203, 336 nr 345, 358 nr 175, nr 366 nr 332a, 340, 372 nr 48, 402 nr 15, Dahl (1994) sid 90 (8 st), 96 (6 st), 101 (8 st), 109 (11 st), 168 (4 st), 254 (2 st), 298, 377 (5 st), 378 (9 st), 385 (5 st), 415 (7 st), 416, 423 (6 st), 428, 526 (9 st), Bergsten (1981) sid 26 (3 st), 29 (2 st), 39 (3 st), 71 (3 st), 83 (2 st), 87, 88, 108 (4 st), 112, 130, 134 (3 st), 140, 141, 149, 156 (3 st), 171, 176, 191 (2 st), 193 (2 st), 195 (2 st), 198, Guler (1992) sid 74 (4 st), 101, 103, 112 (2 st), 129 (5 st), 134, 145 (3 st), Larsson (1927) sid 28, 31, 34, 39, 40, 48, 56, 66, 98, 104, 140, 160, 176 (2 st), 184, 196, 202, 236, 259, 264, 273, 281, 287, 296, 304 (2 st), Westgärds (1985) sid 11, 18, 20, 24, 36, 38, Tønnesen (1968) nr 310 (4 st), 316, Nahlén (1992) sid 19 nr 5, 27 nr 7, 29 nr 18, 53 nr 4, 55 nr 38, 57 nr 44, 65 nr 22, Hudd (1911) nr 161, Milde (1870) nr 25, 57, 91, 163, 257, 262, 325. Äldsta bomärkesbelägg är från 716, Ingulf, presbyter i Mercia, England. Ruppel (1939) sid 88, Sawyer (1968) sid 92 nr 82 Tabula D.

⁹⁷⁷ Strømme (1943) sid 30 nr 274, 46 nr 565, 567, 56 nr 749, 64 nr 868, 76 nr 1093, 1095a, 1096, 82 nr 41a,b, 47a,b, 86 nr 97, 104 88b, 101, 115, 106 nr 141a, 142, 146 nr 43, 152 nr 169b, 170 nr 258, 184 nr 169b, 190 nr 261b, 262a, 263, 224 nr 338, 234 nr 147b, 250 nr 42a, 66, 67, 260 nr 94, 278 nr 434b, 298 nr 253, 254, 306 nr 411b, 314 nr 561, 320 nr 17, 326, nr 138, 334 nr 288, 344 nr 131, 140, 348 nr 157, 158a,c, 378 nr 160, 402 nr 14, 410 nr 14, 414 nr 26, 426 nr 58, 432 nr 152, Dahl (1994) sid 112 (7 st), 113

Andra vanliga varianter, men här utan korsets tvärså, är J^{979} , Z^{980} och S^{981} som alltså utgör Jesusmonogram byggda på första och sista bokstaven. Möjligen kan även P^{982} som vi ovan såg som en fördubbling av F , ha tolkats som ett sådant Jesusmonogram för de senare beläggen.

Det är tydligt att en symmetri kring korsets symbol eftersträvades, ofta genom att fördubbla ett Jesusmonogram. Ett bomärke som H utgör alltså av allt att döma en fördubbling av F , liksom Z^{983} är en fördubbling av F .

(3 st), 121 (11 st), 123 (4 st), 149 (8 st), 157 (11 st), 168 (4 st), 225 (3 st), 249 (2 st), 271 (4 st), 286 (3 st), 313 (7 st), 331 (2 st), 367 (2 st), 371 (9 st), 408 (8 st), 428 (2 st), 438 (2 st), 444 (6 st), 495 (5 st), 500 (3 st), 508 (8 st), 509 (3 st), 528 (5 st), Bergsten (1981) sid 20 (2 st), 52 (3 st), 81 (3 st), 90 (2 st), 92 (2 st), 106 (4 st), 125, 148 (2 st), 155, 175, 183 (3 st), 204 (9 st), Guler (1992) sid 74, 111, 112 (2 st), 133, 135 (2 st), 152, 156 (2 st), Larsson (1927) sid 30, 62, 125, 134, 145, 161 (2 st), 173, 197, 213, 234, 248, 272, 286, 289, Westgärds (1985) sid 12, 23 (2 st), 35, 49, 53, Tønnesen (1968) nr 274, 300, 301, 303 (10 st), 307, 313, 320 (2 st), 327, 328 (2 st), 466, 629, sid 131 nr 66, Milde (1870) nr 15, 68, 213, 358, Ewing (1852) Plate II nr 6, Elmhirst (1959) nr 718, 814, Skånberg (1990) sid 38 (2 st). Äldsta bomärkesbelägg är från vikingatid/tidig medeltid, anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

⁹⁷⁸ Strømme (1943) sid 66 nr 912b,d, 70 nr 997, 134 nr 152c, 182 nr 123a, 206 nr 21b, 24, 216 nr 215b, 234 nr 142, 432 nr 135, Bergsten (1981) sid 36, 72, 88, 98, 99, Guler (1992) sid 126 (3 st), 152 (13 st), Larsson (1927) sid 61, 213, Westgärds (1985) sid 15, Vik (1962) sid 31 nr 332, Nahlén (1992) sid 53 nr 1. Äldsta bomärkesbelägg är från 1685, Sjur Ivarson, bonde i Teigland, Kvam, Norge. Vik (1962) sid 31 nr 332.

⁹⁷⁹ Strømme (1943) 266 st, Dahl (1994) 219 st, Bergsten (1981) 115 st, Guler (1992) 37 st, Larsson (1927) 56 st, Westgärds (1985) 46 st, Vik (1962) 5 st, Tønnesen (1968) 17 st, Nahlén (1992) 6 st, Hudd (1911) 1 st, Milde (1870) 14 st, Ewing (1852) 1 st, Summa 785 st. Äldsta bomärkesbelägg är från 1200-1275, anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:1.

⁹⁸⁰ Strømme (1943) sid 44 nr 523, 64 nr 896, 136 nr 193, 262 nr 123, 125, 324 nr 114a, 336 nr 322b, 327, 340 nr 30, 344 nr 115b, 354 nr 79, 81, 85, 112, 113, 356 nr 119, 358 nr 168, 360 nr 209, 372 nr 14a, 374 nr 56, 402 nr 56, 402 nr 17, Dahl (1994) sid 284 (5 st), Bergsten (1981) sid 56, Guler (1992) sid 112, Larsson (1927) sid 44, 306, Westgärds (1985) sid 35, 38, 41, Tønnesen (1968) nr 45 (2 st), Nahlén (1992) sid 33 nr 19, 49 nr 13, 19, Milde (1870) nr 289, 292. Äldsta bomärkesbelägg är från 1401, Arnd Zaluige zu Soest, Lübeck, Tyskland. Milde (1870) nr 292.

⁹⁸¹ Strømme (1943) sid 20 nr 96, 102a, 22 nr 112, 24 nr 168a, 30 nr 262a, 34 nr 343, 76 nr 1073, 1075a,b,c, 1076b, 82 nr 16, 98 nr 342, 348b, 118 nr 120a, 180 nr 86, 88, 89, 192 nr 299, 194 nr 314, 198 nr 59, 212 nr 152b, 154, 236 nr 161, 264 nr 177, 272 nr 324a, 312 nr 533, 338 nr 6, 342 nr 61b, 354 nr 78, 370 nr 4, 374 nr 66, 378 nr 171, 384 nr 270, 386 nr 9, 390 nr 103, 392 nr 142, 402 nr 142, 402 nr 4, 414 nr 82, 420 nr 176, 422 nr 253, 428 nr 79, 432 nr 79, 432 nr 155, 434 nr 193a, 208, Dahl (1994) sid 127 (5 st), 237 (6 st), Bergsten (1981) sid 98, Guler (1992) sid 87, 103 (2 st), 105, 121, 123, 124 (2 st), 132, 143, 149, Larsson (1927) sid 40, 59, 148, 166, 190, 302, Westgärds (1985) sid 17, 27, Vik (1962) sid 25 nr 251, 255, 29 nr 276, 307, 35 nr 382, 45 nr 675, 683, 47 nr 708, Tønnesen (1968) nr 91, Nahlén (1992) sid 7 nr 14, 33 nr 7, 37 nr 48, 67 nr 17, Hudd (1911) nr 162, 345, 401, Ewing (1852) Plate III nr 6. Äldsta bomärkesbelägg är från 1402, John Stephens, fogde, borgmästare, parlamentsledamot i Bristol, England. Hudd (1911) nr 162.

⁹⁸² Strømme (1943) sid 402, 406, 416, 420, 422, 428, 434, Dahl (1994) sid 127, 237, 442, 449, Larsson (1927) sid 40, 59, 159, 166, 190, 296, Westgärds (1985) sid 17, 27, 30, 31, 32, 52, Vik (1962) sid 15, 25, 29, 31, 45, Nahlén (1992) sid 7, 33, 37, 53, 67. Äldsta bomärkesbelägg är från 378, anonym notarie i Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 52 nr 25.2.1 Tafel 17. Därnäst från 1660, Ole Arneson, Rovde, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 406 nr 96. Båda formerna P och B förekommer.

⁹⁸³ Strømme (1943) sid 30 nr 277a, 278, 52 nr 685, 150 nr 115, 154 nr 176, 177, 224 nr 340b, 262 nr 140, 364 nr 270, 272, 370 nr 412, Dahl (1994) sid 45 (9 st), 124 (2 st), 146 (4 st), 264 (3 st), 311 (6 st), 441 (2 st), 499, 525, Bergsten (1981) sid 23 (3 st), 30 (2 st), 45 (5 st), 68 (3 st), 126 (2 st), 169 (2 st), 172, 188 (2 st), 206, Guler (1992) sid 50, 123 (2 st), 156 (3 st), Larsson (1927) sid 38, 62, 106, 113, 127, 156 (2 st), 192, 199, Tønnesen (1968) nr 503 (2 st), 504 (4 st), 505, 506, 507, 508 (2 st), Nahlén (1992) sid 11 nr 12, 23 nr 11, Hudd (1911) nr 462. Äldsta bomärkesbelägg är från ca 1450, Robert Lond, Bristol, England. Hudd (1911) nr 462.

(liksom av ↯), och ⁹⁸⁴ är en fördubbling av . Bomärkena   skulle alltså förena såväl Jesusmonogrammets I S som korsets symbol, som vi ska studera närmare i nästa kapitel.

Kan detta verkligen stämma? Låt oss ställa upp de berörda bomärkena efter äldsta kända belägg och efter frekvens, och se om det kan ge någon ledning.

Vi har funnit bomärket alternativt belagd tidigast 716, med 251 belägg, belagd tidigast under vikingatiden, med 270 belägg, ↯ belagd tidigast 1200-1275, med 785 belägg, belagd tidigast 1200-tal, med 226 belägg, belagd tidigast 1401, med 40 belägg, belagd tidigast 1402, med 94 belägg, och belagd tidigast 1660, med 33 belägg.⁹⁸⁵

Som vi noterade i 5.4 finns också här ett samband mellan ålder och frekvens – bomärken med tidigare belägg, tenderar att ha högre frekvens i vårt referensmaterial.

Vi urskiljer fyra grupper:

 med varianterna och utgör tillsammans den äldsta och största gruppen, känd från 716, med som bomärkets tidigast kända utformning.

↯ och är belagda från 1200-talet, båda med stor frekvens. De utgör dels en reduktion av ↯ ur och , dels en fördubbling av till .

En mellangrupp med   uppträder med tidigast kända belägg under 1400-talet, med lägre frekvens än tidigare bomärkestyper.

, och uppträder tidigast på 1600-talet, med liten frekvens och vi återser den mjukt utformade latinska bokstaven S som uppträdde från 1402 i , en parallell till latiniseringen av I H C till I H S under 1400-talet.⁹⁸⁶

Genomgående låter sig de behandlade bomärkena förklaras som Jesusmonogram – eller kanske snarare kryptogram - ofta förenade och förstärkta med korsets symbol. Ruppels hypotes om en urgermansk

⁹⁸⁴ Strømme (1943) sid 188 nr 224, Tønnesen (1968) sid 132 nr 92, Nahlén (1992) sid 35 nr 32. Äldsta bomärkesbelägg är från 1654, Søren Sørensen, skräddare, Helsingør, Danmark. Tønnesen (1968) sid 132 nr 92.

⁹⁸⁵ Jämför dock , belagd 378 av en anonym notarie i Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 52 nr 25.2.1 Tafel 17.

⁹⁸⁶ Dahlby (1995) sid 22. förekommer dock i ett äldsta bomärkesbelägg från 378.

symbolik hos kittelkroken kan vi avföra som förklaringsmodell, liksom Blindheims förebild i bronsåldersmönster.

8.4 Kors

Det historiska korset som Jesus led döden på omkring 30 e.Kr. utanför Jerusalems murar hade till att börja med en mycket negativ symbolladdning, närmast att jämföra med en senare tids galge, något som avspeglas även i Paulus sätt att relatera till förkunnelsen om korset.⁹⁸⁷ I början var det endast med tvekan som den tidiga kristenheten i Europa accepterade korsets symbol, eftersom denna speciella avrättningsmetod ansågs särskilt fränstötande och grym. Genom Jesu uppståndelse blev dock korset en allmänt vedertagen symbol för hans seger över döden.

Efter kejsar Neros förföljelse av de kristna på 60-talet utvecklade dessa de första kristna en stor diskretion i kristna symboler som bara de invigda kände igen. Bland dessa kryptogram var korset, fisken, ankaret och Chi-Rhomonogram.⁹⁸⁸ Den latinske apologeten Minucius Felix citerade 165 e.Kr. en icke-kristen som sa att kristna känner igen varandra genom ”hemliga symboler och tecken”.⁹⁸⁹ Från 100-talet är också *Salomos oden*, den äldsta kristna sångboken, som i ode nr 27 nämner korstecknet.⁹⁹⁰ Biedermann anger att det första åldersbestämda korset i kristen symbolik härrör från Palmyra år 134,⁹⁹¹ men såväl Daniélo, Testa, Gough och Mancini redovisar förekomsten av kristna kors på stenistor, ossuarier, från judisk-kristna gravar i Israel daterade till första århundradet,⁹⁹² liksom även Thiede & D’Ancona.⁹⁹³ Mycket tidigt identifierades det *Människosonens tecken*, som enligt Jesu ord i Matteusevangeliet 24:30 ska synas på himlen vid Människosonens ankomst, med korsets tecken.⁹⁹⁴

⁹⁸⁷ *Bibel 2000*, 1 Korintierbrevet 1:23: ”Vi förkunnar en Kristus som blivit korsfäst, en stötesten för judarna och en dårskap för hedningarna, men för de kallade, judar som greker, en Kristus som är Guds kraft och Guds vishet.”

⁹⁸⁸ Såväl kors som Chi Rhomonogram förekommer på vägg G (daterade 290-315 e.Kr.) i Vatikanens necropolis under S:t Petrus basilikan i Rom, Thiede & d’Ancona (2000) sid 17

⁹⁸⁹ Thiede & d’Ancona (2000) sid 16: ”*occultis se notis et insignibus noscunt.*”

⁹⁹⁰ *Salomos oden*, utgiven av Beskow & Hidal (1980) sid 40: ”Jag sträckte ut mina händer och välsignade min Herre. Ty mina händers utbredande är hans tecken, och min utsträckning är det uppresta korset.”

⁹⁹¹ Biedermann (1991) sid 234. Lilliebjörn (1933) sid 62, hänvisar till en arameisk inskrift i Palmyra från 135 e.Kr., där datumet omges med två ✕ (*Inscriptions sémitiques publ. par Voguë*, Nr 76). Voguë anger att bokstaven ✕ här är en kristen symbol med den dubbla funktionen av kors och initialen till Χριστός, Kristus.

⁹⁹² Daniélou (1961), Testa (1962), Gough (1963) sid 72, Mancini (1984)

⁹⁹³ Vid utgrävningar 1994 under ledning av Fred Strickat i Betsaida, Petrus och Andreas hemstad, fann man en keramikskärva med ett kors ☩, keramiken daterad inte senare än 70 e.Kr. Thiede & D’Ancona (2000) sid 145.

⁹⁹⁴ Cyrillus, *Catechetica Lectures* (1978)

Tertullianus anger ca 200 att kristna gjorde korstecknet som skydd mot skada, såsom sting av skorpion,⁹⁹⁵ och han skriver: ”Vad vi än sysslar med tecknar vi våra pannor med tecknet [för korset], vid varje företag och resa, vid varje början och slut, när vi klär oss och tar på skor, när vi tvättar oss och går till bords, när vi tänder en lampa, lägger oss och sätter oss”.⁹⁹⁶ För de icke-kristna tedde sig tillbedjan av korset grotesk, vilket framgår av en graffito på Palatinen i Rom från omkring år 220. Den visar en korsfäst man med åsnehuvud tillbedd av en man stående nedanför korset och har inskriften ”Alexamenos tillbeder sin Gud”.⁹⁹⁷

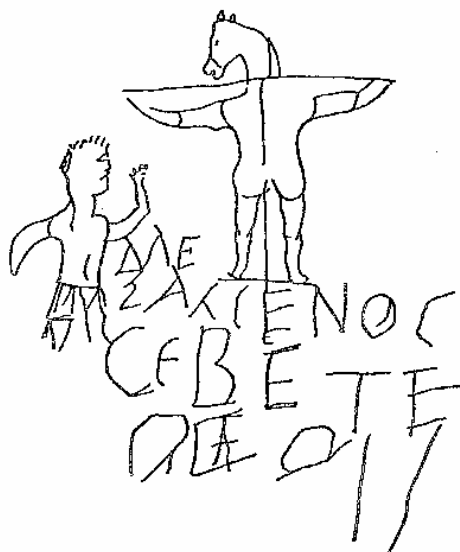

Bild: Graffito, Palatinen, Rom, omkr. 220 e.Kr. ”ΑΛΕΞΑΜΕΝΟΣ ΚΕΒΕΤΕ ΘΕΟΥ”, Alexamenos tillbeder sin Gud.

Diakonen Euplius i Catania på Sicilien stod 304 inför rätta för att som kristen inte ha velat offra till de hedniska gudarna. Under prokuratorn Calvisianus’ förhör rapporteras Euplius ha bekänt sin kristna tro och tecknat korstecknet på sin panna, något som uppenbarligen hagiografins författare sett som en anmärkningsvärt modig bekännelse.⁹⁹⁸

Diakonen Euplius tecknade alltså korset på sin panna som tecken och bekännelse att höra Kristus till i anslutning till korstecknandet vid hans dop, vilket måste ha ägt rum under senare hälften av 200-talet. Anknytningen till korstecknandet vid dopet bör gälla även Tertullianus ord

⁹⁹⁵ Thiede & d’Ancona (2000) sid 15

⁹⁹⁶ ”Ad omnem progressum atque promotum, ad omnem aditum et exitum, ad vestitum et calciatum, ad lavacra, ad mensas, ad lumina, ad cubila, ad sedilia, quacumque nos conversatio exercet, frontem signaculo terimus.” Tertullianus: *De corona*, Corpus scriptorum latinorum paravianum vol. LXX (1942) sid 158, Karlsson (1988) I: sid 277

⁹⁹⁷ Det s.k. spott- eller smådekrucifixet. Gough (1963) sid 71 fig. 9, Biedermann (1991) sid 234, Thiede & D’Ancona (2000) sid 114 plate 12,

⁹⁹⁸ *Bibliotheca Hagiographica Graeca* (1957) vol I sid 192-193, Acta Eupli 2,1. Karlsson (1988) I: sid 275

i början av 200-talet om att de kristna tecknade korsets tecken i pannan vid allt de företog sig.

Även kejsar Konstantin använde korstecknet som ett skyddande och ontavvärjande tecken från hans avgörande strid med Maxentius 312.⁹⁹⁹

Bruket att bekänna sin tro genom ett korstecken i pannan får sin förklaring genom Theodorus, biskop i Mopsuestia i norra Syrien 392-428, som beskriver en då sedan länge fullt utvecklad dopliturgi i vilken prästen tecknar ett kors med olja på katekumenens panna, en symbolisk akt som förklaras med orden:

Det tecken med vilket du nu tecknats är det märke genom vilket du kan särskiljas som ett Kristi lamm, som en soldat i tjänst för himmelens kung. Ty när ett lamm köps märker man det för att ange vem dess herre är ... Soldaten som väljs ut för militär tjänst ... får först ett märke på sin hand för att ange vilken kung han härnäst ska tjäna. – När prästen har handlat så med dig, har han, genom tecknet som han tecknat på din panna ... från det ögonblicket åtskilt dig från andra människor och därigenom angett att du är en soldat under honom som är sann kung, och en medborgare i det himmelska riket.¹⁰⁰⁰

Hadar Lilliebjörn har i sin doktorsavhandling *Über religiöse Signierung in der Antike, mit besonderer Berücksichtigung der Kreuzsignierung* (1933) visat att egendom, som får, under antiken märktes med sin nye ägares bomärke,¹⁰⁰¹ men också slavar, krigsfångar och soldater.¹⁰⁰² På soldaterna brändes eller tatuerades kejsarens märke (namn eller initial) in i ansiktet,

⁹⁹⁹ Eusebius (1955) bok I kap. 28: "He said that about noon, when the day was already beginning to decline, he saw with his own eyes the trophy of a cross of light in the heavens, above the sun, and bearing the inscription, CONQUER BY THIS," (på grekiska *εν τωτοι νικα*, på latin *in hoc signes vinces*). Bok I kap. 29 "In his sleep the Christ of God appeared to him with the same sign which he had seen in the heavens, and commanded him to make a likeness of that sign which he had seen in the heavens, and to use it as a safeguard in all engagements with his enemies."

¹⁰⁰⁰ "Est enim haec signatio, qua nunc signaris, signum, quo obsignaris ut ovis Christi, ut miles regis coelestis. Nam ovis, cum acquiritur, signatur sigillo, ut cognoscatur cuius domini est ... Miles, qui ad militiam eligitur ... primo in manu sua accipit sigillum, quod nuntiat, cui regi abinde militat. – Cum sacerdos tibi haec perfecerit, et signatione, qua signat te in fronte, et verbis, quae supra dicta sunt, separavit te exinde ab omni homine et decrevit te esse militem ejus, qui vere est rex, et civem civitas coelestis." Theodorus Mopsuestenus, *Ritus Baptismi et Missae*. Opuscula et textus ... series liturgica II. Utgiven av A. Rücker, 1933. Karlsson (1988) I: sid 275. Se även Efraim Syriern, *Sermo in pretiosam et vivificam crucem Domini*: "Därför ska vi teckna det livgivande korset på våra dörrar och på våra pannor" samt Augustinus, *De catechizandis rudibus*: "Med hans lidandes tecken och kors skall ni idag tecknas på era pannor som på en dörrpost", Karlsson (1988) I:sid 277.

¹⁰⁰¹ Lilliebjörn (1933) sid 2

¹⁰⁰² Lilliebjörn (1933) sid 4-9: Papyrus Harris I, 77, 5-6 ("Kungen säger: Slavarna skall märkas och därigenom göras till matrosar genom mitt namn". Papyrusen är från omkr. Ramses III:s tid och behandlar förmodligen semitiska statsslavar), Herodotos, VII, 233, Plutarchos, *Perikles* 26, *Nicias* 29, Diogenes Laertios, IV, 7, Valerius Maximus, VI, kap. 8, Skolion till Aischines II, 79 (*Oratores attici*, ed. Didot, vol. II, sid 504), *Acta Martyrum*, ed. Ruinart, Ratisbonae 1859, sid 341, Vegetius (ca 390 e.Kr.) *Epitoma rei militaris* I, 8 och II, 5, Ambrosius, *De obitu Valentiniani consolatio* 58 (Migne PL 16, 1437), Chrysostomos, *Epistolae ad Cornelium*, II, homilia III, 7 (Migne PG 61, 418), *Ad illuminandos Catech.* II, 5 (Migne PG 49, 240), Augustinus, *Epistolarum classis* III, 185, cap. VI, 23 (Migne PL 33,803), dekret av kejsare Arcadius och Honorius (J. Lipsius, *De militia romana*, Antverpiae 1602 sid 45), Cyrillus, *Catechetica Lectures* 12, 8 (1978), Aetius, *Tetrabibl.* II, 4, 12. Erövrade slavar i Algeriet märktes med stammens ägarmärke, Andrée (1889), Nahlén (1992) sid 14.

oftast i pannan och även på handen.¹⁰⁰³ Såväl Ambrosius som Cyrillus anknöt i sina utläggningar om dopets korstecknande i pannan till hur soldater blev märkta i pannan med sin kejsares tecken eller namn.¹⁰⁰⁴ Även utövarna av olika kulter, som Dionysoskulten, Mithraskulten, Serapis-Isiskulten, Dea-Syria eller Atargatiskulten, samt Kybele-Attiskulten, lät tatuera eller brännmärka sig, företrädesvis på pannan, med sin guds tecken eller symbol för att beteckna sin slavställning i förhållande till guden.¹⁰⁰⁵

Även somliga kristna tatuerade sig med Kristi tecken, ett kors $\dagger$ eller ett Chi χ , i pannan. Ett sådant exempel är den guldbägare som på 1600-talet blev funnen i Kallistkatakomben i Rom. På bägaren finns en bild av en man med kalt huvud vars panna är märkt med ett kors. Runt bilden står i spegelvänd skrift LIBER NICA. E. Lovatelli och H. Vopel har visat att bilden föreställer en kristen tävlingsförare, en ”jockey”, från 400-talet som låtit tatuera ett kors på pannan som ontavvärjande skyddsmärke.¹⁰⁰⁶

Lilliebjörn redovisar även 26 antika marmorhuvuden eller marmorbyster som alla har ett kors $\dagger$ eller ett Chi χ , i pannan.¹⁰⁰⁷ Bland de förklaringar som föreslagits är till exempel att bysterna skulle föreställa en och samme person, Scipio Africanus, med ett för honom karaktäristiskt märke, så kallade *Scipiohuvuden*. Men eftersom bysterna föreställer olika personer, faller den hypotesen. Andra förklaringar är att bysterna föreställer slavar och att märket är ett slavmärke, eller att de avbildade personerna är Isispräster eller Mithraspräster och att märket skulle beteckna deras kulttillhörighet. Den troligaste förklaringen står A. H. Smith och F. Dölger för när de anger att korsen är kristna kors, och hänvisar till hur utbredd seden varit att i efterhand ”kristna” antika minnesmärken. Korsen visar sig

¹⁰⁰³ Lilliebjörn (1933) sid 10 f anför som bibliska paralleller Hesekiel 9:4 ”Gå genom Jerusalem ... och rita ett tecken i pannan ...” (till skydd), Upp 7:3 ”Skada inte jorden eller havet eller träden förrän vi har märkt vår Guds tjänare med sigill på deras pannor”, 13:16 ”Odjuret ... ser till att alla ... får ett märke på högra handen eller på pannan...”, 14:1 ”Lammet stod på berget Sion och tillsammans med Lammet etthundrafyrtiofyra tusen som hade hans namn och hans faders namn skrivet på pannan.”

¹⁰⁰⁴ Ambrosius, *De obitu Valentinianu consolatio*, c. 58: ”*Nomine imperatoris signantur milites*”, Cyrillus, *Catechetica Lectures* 12, 8 (1978) låter Kristus säga ”Till följd av min kamp på korset ger jag var och en av mina soldater ett kungligt tecken att bära på pannan, σφραγίδα βασιλικήν ἐπὶ μετώπου.” Lilliebjörn (1933) sid 38.

¹⁰⁰⁵ Lilliebjörn (1933) sid 10 – 20 anför bland andra belägg Herodotos, II, 113, Filon från Alexandria (ca 20 e.Kr.) *De Monarchia*, 8, *Tredje Mackabéerboken* 2, 29, Tertullianus, *De praescrptionibus* cap. 40, Gregorius från Nazianz (död 390 e.Kr. Migne PG 35, 592), Oratio adv. Iul. I, 70, Prudentius (348-405) *Peristephanon* X, 1076-1080, Theodoretos (423-458) *Quaestiones in Leviticus* 28 (Migne PG 80, 337), Procopius från Gaza (död 528, Migne PG 87, 2, 2401) *Kommentar till Jesaja* 44, 5, Johannes Lydus (ca 550) *Liber de mensibus* IV, 53, Primasius från Hadrumentum (ca 550) *In epistolam ad Romanos comment.* I, 24 (Migne PL 68, 420)

¹⁰⁰⁶ Caetani-Loatelli (1889) sid 60, Vopel (1899) sid 56, Lilliebjörn (1933) sid 73 ff. Biskopen i Rom 442-460 Leo den Store klagar just över att kristna höll sig till Cirkus, där vanliga hejarop var LIBER NICA, GORDIANVS NICA eller LEAINI NICA etc. Lilliebjörn pekar även på likheten mellan guldbägarens bild och de sk *kontorniaterna*, myntliknande bronspoletter som använts vid olika tävlingar, kanske som inträdesbiljetter, som segerpris, amuletter, eller poletter vid lottning om tävlingshästar.

¹⁰⁰⁷ Lilliebjörn (1933) sid 63 ff

dessutom vid närmare granskning oftast vara senare inristningar.¹⁰⁰⁸ Särskilt tydligt framgår detta vid byster av kända personer från förkristen tid, som varken varit slavar eller präster i någon mysteriekult, såsom t.ex. den i Egypten funna bysten av den unge Drusus, kejsar Tiberius son, där uppenbart i efterhand ett kristet kors mejslats in på pannan.

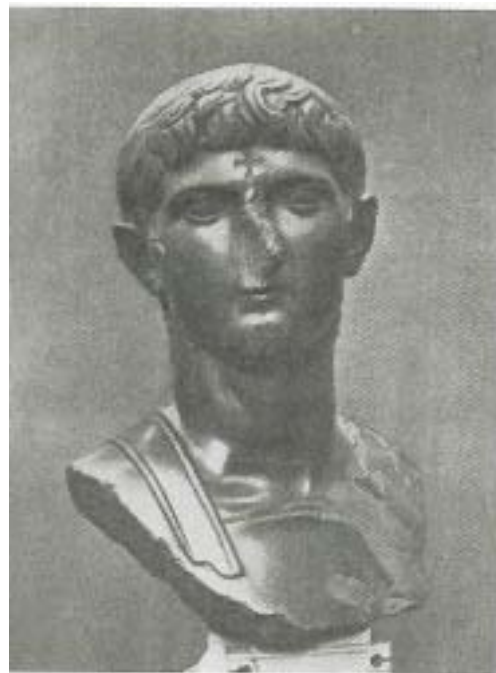

Bild Till vänster: bild av kristen tävlingsryttare på guldbägare från 400-talet, med ett kors tatuerat i pannan som skyddsmärke. Till höger: byst av den unge Drusus (38-9 f.Kr.), kejsar Tiberius son, där bysten i efterhand "kristnats" med ett innejslat kors i pannan.

Seden att teckna ett kors i pannan på konvertiter upphörde inte med fornkyrkan. Åke Sandholm har visat att primsigningsriten under nordisk medeltid har sina rötter just i fornkyrkans liturgi där den döpte tecknades med korset i pannan.¹⁰⁰⁹ Till skillnad från det gammalkyrkliga katekumenatet som dominerade från 300-talet till 500-talet, där dopet hölls samman med korstecknandet (*obsignation crucis*) och handpåläggning (*impositio manuum*), kom under medeltiden en uppdelning mellan den så kallade primsigningen och själva dopet. För att kunna umgås med och handla med kristna erbjöds hedningar i Norden att primsignas. Primsigningen i sig var inte ett dop och en övergång till kristendomen, men väl en reningsakt och exorcism som försatte hedningen i den "*status gratiae*" som var en oundgänglig förutsättning för delaktighet av dopsakramentets nåd. Genom anbringandet av korstecknet gjordes

¹⁰⁰⁸ Smith (1904) vol III plate XV, Nr 1883, Dölger (1929) vol II sid 281 ff, Lilliebjörn (1933) sid 70

¹⁰⁰⁹ Sandholm (1965) sid 13 ff

kandidaten redan i primsigningsakten till Kristi egendom, genom exorcismerna befriades han från djävulens våld och syndens besatthet, och genom bönerna anbefalldes han åt den helige Andes fulla nåd.¹⁰¹⁰

I korstecknets flitiga användning under medeltiden för att avvända det onda låg dock risken för en profanering av korstecknet nära. Detta uppmärksammades dock av de kyrkliga myndigheterna, som förbjöd att korsets tecken ristades så att det kunde trampas på.¹⁰¹¹

Efter att kejsar Konstantin legaliserade kristendomen 313, och sedan gjorde den till statsreligion i Romarriket, fick kristna möjlighet att utveckla korssymboliken. Under 300-talet kom korssymbolen samt Chi Rho-monogrammet att framstå som kristenhetens centrala emblem, och ofta sammanfogades de båda symbolerna.¹⁰¹² Korssymbolen har varierats och utvecklats under århundradena, enligt uppgift till över fyrahundra korsvarianter.¹⁰¹³

Under antiken fanns ingen motsvarighet till vår juridiskt bindande namnteckning. Det kristna korset kom emellertid redan från omkring 380 att användas som ett bekräftande, undertecknande tecken på både offentliga och privata urkunder på egyptiska papyrer, som vi sett ovan. Den östromerske kejsar Justinianus den Store (527-565) anbefallde 534 i *Corpus Juris Civilis* detta bruk av tillfogandet av Kristi kors med ägarens hand vid det av skrivaren noterade namnet.¹⁰¹⁴ Homeyer (1870) påpekar även det faktum att man i urkunder ofta finner frasen ”*signum sancte crucis pono*” (jag sätter, dvs. undertecknar med, det heliga korsets tecken). De korsmärken, som påträffas i urkunder från karolingisk tid, som brev från statliga kanslier eller i privata dokument, testamenten eller köpehandlingar, och som anbringats vid namn, har i de flesta fall en likartad konventionell korsform.¹⁰¹⁵ Ända in på 1800-talet finns många exempel på att den icke skrivkunnige undertecknade med ett kryss eller kors, ”med hand på pennan”, ett bruk som har sina rötter i detta bruk som reglerades av kejsar Justinianus påbud. Den personliga differentiering av bomärken i korsform som uppkom från 400-talet till 700-talet,¹⁰¹⁶ fyllde det dubbla syftet att

¹⁰¹⁰ Sandholm (1965) sid 68

¹⁰¹¹ Ärkebiskop Eilifs statut av år 1327: ”Det är även förbjudet att vår herre Jesu Kristi korsmarke, som alla skall visa vördnad för, blir utskuret, ristat eller avtecknat på sten eller golv eller någon plats på jorden, där det kan bli påtrampat eller komma över det något orent, och lägger världslig rätt det tyngsta straff på den som detta gör”, Sandholm (1965) sid 72.

¹⁰¹² Karlsson (1988) I sid 275

¹⁰¹³ Dahlby (1995) sid 47

¹⁰¹⁴ *Corpus Juris Civilis* 1. 22. §. 2. C. VI. 30, även 1. 26 C. I. 3 och C. I. 8, Homeyer (1870) sid 13. Även Const. Leonis 72 (890-910) anger: ”*etiamsi qui pactum inierunt, sua manu sacrosanctae crucis nota scriptum signarint*”, Homeyer (1870) sid 13.

¹⁰¹⁵ Lindholm (1976) sid 7, 8

¹⁰¹⁶ Skrivelsen från 716 av kung Ethelbald av Mercia, Ruppel (1939) sid 88

korsteckna och samtidigt möjliggöra ett särskiljande av ett bomärke från ett annat.

Här ska vi inskränka oss till att ta upp och kommentera de korsformer som vi mött som bomärkestyper i vårt referensmaterial. Eftersom långt mer än hälften av de bomärken vi identifierat i vårt referensmaterial på något sätt är korsrelaterade,¹⁰¹⁷ liksom med få undantag alla de äldsta kända bomärkesbeläggen, står det klart att kartläggningen av dessa korsrelaterade bomärken är avgörande för själva förståelsen av bomärken som fenomen.¹⁰¹⁸

Av de korsrelaterade bomärkena utgörs den överväldigande majoriteten av det så kallade grekiska korset, *crux quadrata*, $\perp$ med lika långa korsarmar. Det gäller både i dess rena form $\perp$, som i dess olika varianter som till exempel $\perp \perp \oplus$. De äldsta bomärkesbelägget av $\perp$ från 397 är i denna form.¹⁰¹⁹ Det är också den äldsta symboliska framställan av korset, den korsform som använts för att teckna korset i pannan på dopkandidater.

Det latinska korset, *crux immissa*,¹⁰²⁰ $\top$ med den nedåtgående korsarmen förlängd förekommer jämförelsevis sällan i referensmaterialet.¹⁰²¹

Korsformen $\times$ kallas Andreaskors, efter traditionen att aposteln Andreas skulle ha korsfästs på ett kors med denna utformning, men också *crux decussata* efter dess likhet med den latinska siffran X.¹⁰²² Som vi såg ovan är $\times$ också ett Kristusmonogram X, alltså ett Chimonogram, använt som beteckning för Kristus sedan 100-talet.¹⁰²³ I 5.1 såg vi att denna bomärkesform aldrig används för ”kröning” vilket ger slutsatsen att bomärken som dokumenterats i formen $\times$ främst bör förstås som bomärken av typen $\perp$. Det äldsta bomärkesbelägget för $\times$ är dock från 500-talet.¹⁰²⁴

¹⁰¹⁷ Av de totalt 20 200 bomärken i referensmaterialet som vi har identifierat utgörs närmare 12 000 av korsrelaterade bomärken: Υ 2698 $\perp$ 2552 $\perp$ 1084 $\times$ 925 ∇ 894 $\perp$ 838 $\perp$ 709 ∇ 307 ∇ 226 $\perp$ 284 $\perp$ 272 ∇ 270 $\perp$ / ∇ 251 $\perp$ 182 ∇ 112 ∇ 91 ∇ 89 ∇ / ∇ 74 $\perp$ / $\oplus$ 38 ∇ 37 ∇ 25 ∇ 4 ∇ 4 ∇ 3 ∇ 2 $\perp$ 2 ∇ 2, summa: 11 975.

¹⁰¹⁸ Stevenson (1954) sid 104: ”Crosses are a fundamental element.”

¹⁰¹⁹ Hermogenes, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 64 nr 5.11.1.

¹⁰²⁰ Child & Colles (1971) sid 19

¹⁰²¹ Strømme (1943) sid 36 nr 392, 46 nr 568, 210 nr 108b, 246 nr 336a, 254 nr 17d, 264 nr 164a, 382 nr 214, 227, 390 nr 93, Guler (1992) sid 75, 100, 156, Larsson (1927) sid 150, 151, 293, 303, 305, Vik (1962) sid 37 nr 441, 45 nr 688, Ewing (1852) Plate II nr 3, IV nr 24. Äldsta bomärkesbelägg är från 1376, Johannes atte Moer (de More, Attumere), fogde i Norwich, England. Ewing (1852) Plate II nr 3.

¹⁰²² Child & Colles (1971) sid 16

¹⁰²³ Gough (1963) sid 72. Kejsar Julianus avfällingen (331-363) ska ha yttrat, att han förde krig mot X:et, Kristus, Dahlby (1995) sid 19.

¹⁰²⁴ Biktör, notarie i Alexandria, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 21 nr 2.1.1 Tafel 1.

T är känt som kristen korssymbol sedan 200-talet,¹⁰²⁵ ja, omnämnd redan 130/131,¹⁰²⁶ och kallas Taokors efter sin likhet med den grekiska bokstaven *Tao*, men även *crux commissa* eller S:t Antonius kors, efter S:t Antonius (död 356) som levde i Egyptens öken och brukade Taokorset som ontavvisande symbol.¹⁰²⁷ Denna korssymbol har sin symboliska betydelse hämtad från den hebreiska bokstaven *Taw* (hebr. ”märke”) som skrevs ט eller +. I såväl 1 Mosebok 4:15, om Kains skyddande märke, 2 Mosebok 12:7 ff., om lammets blod som ströks på dörrposterna, och Hesekiel 9:4-6, om de fromma som tecknades med ett skyddande märke på pannan, har kyrkofäder som Hippolytus, Augustinus, Cyprianus och Efraim Syriern sett förebilder på det skyddande korstecknet.¹⁰²⁸ Karlsson (1988) ger ett flertal exempel på att Taokors liksom grekiska kors sedan tidig kristen tid tecknats över dörrposten som ontavvörjande skydd efter mönstret i 2 Mosebok 12:7.¹⁰²⁹ Så sent som ca 1500 hade över dörren till en av cellerna i ett cisterciensiskt kloster i Bebenhausen i södra Tyskland ett stort Taokors tecknats med den förklarande texten ”*Tau super hos postes signatum terreat hostes*”.¹⁰³⁰

Att ↑ ska uppfattas som en variant av Taokorset framgår enligt Johannes Brändsted av att mynt präglade under 900-talets första hälft i kyrkliga centra i England, som S:t Peter i York och S:t Martin i Lincoln, bär detta tecken. Det har alltså inte sitt upphov i det hedniska hammartecknet.¹⁰³¹

Att underteckna med korstecknet i formen + eller varianten T har alltså sina rötter i dopliturgins korstecknande i pannan som vi känner från 200-talet, och var primärt en beaktelse till Kristus och en ontavvörjande symbolhandling, ett etablerat bruk som uppträder från omkring 380 och kodifierades av kejsar Justinianus den Store år 534. Redan i slutet av 300-talet såg biskop Theodorus korstecknet som tecknades i katekumenens panna som ett bomärke, att likställa med det märke som ett nyköpt lamm märktes med av sin nye ägare.

Mycket snart måste behovet ha blivit trängande av att både vara trogen traditionen, och sedermera påbudet, att teckna sig och sitt med korstecken och samtidigt kunna åtskilja de olika korstecknen. Som identitets- och ägarmarkering var det nödvändigt att de olika korsmarkeringarna kunde åtskiljas. Denna utveckling av personligt präglade korstecken som bomärken uppträdde redan under 400-talet och måste ha varit genomförd

¹⁰²⁵ Gough (1963) sid 74 fig. 11a

¹⁰²⁶ Barnabas' brev kap. 9, *De apostoliska fäderna* (1967) sid 153

¹⁰²⁷ T var även den helige Fransiskus bomärke, Schwarz-Winklhofer & Biedermann (1996) sid 96 nr 346

¹⁰²⁸ Karlsson (1988) I: sid 277, 289

¹⁰²⁹ Karlsson (1988) I: sid 290

¹⁰³⁰ Karlsson (1988) I: sid 291: ”Må Tao tecknat över dessa dörrposter skrämja iväg fienderna.”

¹⁰³¹ Brändsted (1992) sid 143

när de kristna, germanska folklagarna från 400 - 800-talet skrevs ned.¹⁰³² När det i dessa talas om träd, hjortar, ridhästar, dragare osv. märkta med bomärken förutsätts att dessa kan åtskiljas.

Det är mot denna bakgrund som vi bör se utvecklingen av Chi Rhomonogrammet till *crux labarum* eller staurogrammet , båda belagda under 200-talet och sedan på mynt under kejsar Konstantins regeringstid, och snart även utvecklade till . Som bomärke känner vi från slutet av 300-talet,¹⁰³³ från 380-395,¹⁰³⁴ och från 400-talet.¹⁰³⁵ och förenar korsets symbol med Chi-Rhomonogrammets.

Vi har redan mött en skrivelse från 716 av kung Ethelbald av Mercia (716-757), som undertecknats med bomärken i olika personliga korsvarianter av kungen själv och 11 olika biskopar, abbotar och grevar, såsom Brihtwold ärkebiskop av Canterbury , Winfrid biskop av Canterbury (senare Lichfield) , Ingwald biskop av London , Aldwine biskop av Lichfield , Tobias biskop av Rochester , Aethelred abbot över klostret Bardney , Atbald abbot över klostret Medeshamstede , Ecga greve av Lincoln , Laynais greve av I. , Saxulf, son till Saxulf, biskop , Ingulf presbyter .

Alla dessa korsvarianter belagda som bomärken 716 finns också belagda i vårt referensmaterial ¹⁰³⁷ ¹⁰³⁸ ¹⁰³⁹ ¹⁰⁴⁰ ¹⁰⁴¹ ¹⁰⁴² ¹⁰⁴³ ¹⁰⁴⁴ ¹⁰⁴⁵ ¹⁰⁴⁶ ¹⁰⁴⁷ ¹⁰⁴⁸.

¹⁰³² Se kapitel 2.2 Bomärkenas ålder

¹⁰³³ Ptol(emaïos?), notarie i Oxyrhynchus, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 85 nr 16.6.1 Tafel 46.

¹⁰³⁴ Ar(iston?), notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 59 nr 1.7.1 Tafel 22.

¹⁰³⁵ Paulos, notarie i Herakleopolis(?), Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 97 nr 17.2.1 Tafel 57.

¹⁰³⁶ Ruppel (1939) sid 88. Ruppel anger: "Urkunde mit handzeichen, England 1076." Urkunden daterar sig till "anno ab Incarnatione Xri septin centeruno sextode", 716 e.Kr. Som registrering antecknad på urkunden står: "Sutton Nicholls sculp." Enligt Sawyer (1968) sid 92 nr 82 Tabula D är såväl originaldokumentet från 716 som kopian från 1076 idag försvunna, men Sawyer publicerar en facsimil av kopian gjord av G. Hickes 1703.

¹⁰³⁷ Strømme (1943) sid 144 nr 318, 258 nr 69b, Guler (1992) sid 67, 68, 99, 115, 125, 132, 134, 135, Hudd (1911) nr 21

¹⁰³⁸ Bergsten (1981) sid 99, 146, 151 (snarlika)

¹⁰³⁹ Hudd (1911) nr 360. Snarlika: Larsson (1927) sid 249, 259, Vik (1962) sid 14 nr 79

¹⁰⁴⁰ Dahl (1994) sid 209, 522, Bergsten (1981) sid 60, Westgärds (1985) sid 35, Hudd (1911) nr 69, 116, 195, 223, 239, 240, 462, Ewing (1852) plate IV nr 17, plate VI nr 6, Elmhirst (1959)

¹⁰⁴¹ Bergsten (1981) sid 91, 121, Hudd (1911) nr 363. Den snarlika är belagd hos Strømme (1943) sid 434 nr 183b, Dahl (1994) sid 136, Bergsten (1981) sid 121, Larsson (1927) sid 52, 112, 167, 216, Vik (1962) sid 35.

¹⁰⁴² Strømme (1943) sid 34 nr 339a, 38 nr 433a, 48 nr 597b, 124 nr 255, 288 nr 96, 294 nr 225, 306 nr 407a,b, 314 nr 587, 362 nr 246, Dahl (1994) sid 95, Larsson (1927) sid 86, 90, 115, 196, Westgärds (1985) sid, Vik (1962) sid, Tønnesen (1968) nr, Nahlén (1992) sid, Hudd (1911) nr 52, Milde (1870) Tafel XIV nr 115, Ewing (1852) Plate VII nr 9. Kors med en eller två punkter i korsfälten: Strømme (1943) sid 246 nr 334, 336a, Larsson (1927) sid 154, 229.

¹⁰⁴³ Strømme (1943) sid 296 nr 343f har x i de fyra korsfälten. Milde (1870) Tafel XVI nr 330 (belagt 1416) har bomärket med nio kors i de nio korsfälten. Strømme (1943) sid 288 nr 106a,b, och sid 320

Korsformen kallas *gammadia*, gammakors, och är uppbyggt av fyra *Gamma*, den grekiska bokstaven Γ, G. Det symboliserar Kristus som kyrkans hörnsten och är sedan bysantinsk tid vanlig i den grekisk ortodoxa kyrkan.¹⁰⁴⁹

 kallas *crux pomy* eller *crux bottonny*, och symboliserar att korsets armar är trädgrenar som knoppas.¹⁰⁵⁰

 eller är ett konsekraions kors eller invigningskors, som den invigande biskopen ritade med vigt vatten eller helig olja på den nya kyrkans innerväggar på tolv ställen, syftande på apostlarna. Korsen ifylldes senare med målarfärg och vid varje sådant kors brukade man i kyrkan placera en väggljusstake. Sådana ljushållare finns bevarade i flera svenska kyrkor och sitter vanligen mitt i korset.¹⁰⁵¹ Malcolm Seaborne anger i *Celtic crosses of Britain and Ireland* (1989) att på de äldsta keltiska kristna stenarna i Storbritannien och Irland har under 500-talet utvecklats ur omgivet av en krans, som i sin tur under 300-talet skulle ha utvecklats ur omgivet av en krans.¹⁰⁵²

Symbolen förekommer tidigast i slutet av 200-talet i en mosaik i en kyrka i Silchester,¹⁰⁵³ och som abboten Aethelreds bomärke 716. Inget bomärke i referensmaterialet efter detta belägg 716 stämmer helt överens med , Jerusalemkorset eller korsriddarkorset, som bars av Gottfrid av Bouillon, den förste kristne härskaren över Jerusalem och ”den heliga gravens beskyddare” sedan staden 1099 återtagits från muslimerna.¹⁰⁵⁴

nr 16 har ett respektive två kors i de fyra korsfälten. Exakt stämmer dock inget belagt bomärke med detta .

¹⁰⁴⁴ Dahl (1994) sid 208, 237, 432, 447, Bergsten (1981) sid 61, 86, Hudd (1911) nr 266

¹⁰⁴⁵ Strømme (1943) sid 132 nr 114a, Dahl (1994) sid 380, Larsson (1927) sid 52

¹⁰⁴⁶ Strømme (1943) sid 332 nr 258, Dahl (1994) sid 92, 170, 182, 238, 240, 265, 381, 389, 525, 535, 536, Bergsten (1981) sid 23, 30, 41, 45, 73, 107, 121, 173, 185, Larsson (1927) sid 38, 108, Westgärds (1985) sid 26, Vik (1962) sid 29 nr 318, 43 nr 568, Tønnesen (1968) nr 486, Hudd (1911) nr 42, 188

¹⁰⁴⁷ Strømme (1943) 93 st, Dahl (1994) 71 st, Bergsten (1981) 32 st, Guler (1992) 43 st Larsson (1927) 15 st, Westgärds (1985) 15 st, Vik (1962) 2 st, Tønnesen (1968) 4 st, Nahlén (1992) 6 st, Milde (1870) 3 st

¹⁰⁴⁸ och : Strømme (1943) sid 14 nr 23, 18 nr 59, 62 nr 842, 80 nr 1153, 86 nr 128a,b,c, 80 nr 198, 104 nr 88a, 106 nr 123b, 126 nr 4a,b, 136 nr 201a, 244 nr 296, 326 nr 135, 330 nr 203, 336 nr 345, 358 nr 175, nr 366 nr 332a, 340, 372 nr 48, 402 nr 15, Dahl (1994) sid 90 (8 st), 96 (6 st), 101 (8 st), 109 (11 st), 168 (4 st), 254 (2 st), 298, 377 (5 st), 378 (9 st), 385 (5 st), 415 (7 st), 416, 423 (6 st), 428, 526 (9 st), Bergsten (1981) sid 26 (3 st), 29 (2 st), 39 (3 st), 71 (3 st), 83 (2 st), 87, 88, 108 (4 st), 112, 130, 134 (3 st), 140, 141, 149, 156 (3 st), 171, 176, 191 (2 st), 193 (2 st), 195 (2 st), 198, Guler (1992) sid 74 (4 st), 101, 103, 112 (2 st), 129 (5 st), 134, 145 (3 st), Larsson (1927) sid 28, 31, 34, 39, 40, 48, 56, 66, 98, 104, 140, 160, 176 (2 st), 184, 196, 202, 236, 259, 264, 273, 281, 287, 296, 304 (2 st), Westgärds (1985) sid 11, 18, 20, 24, 36, 38, Tønnesen (1968) nr 310 (4 st), 316, Nahlén (1992) sid 19 nr 5, 27 nr 7, 29 nr 18, 53 nr 4, 55 nr 38, 57 nr 44, 65 nr 22, Hudd (1911) nr 161, Milde (1870) nr 25, 57, 91, 163, 257, 262, 325

¹⁰⁴⁹ Child & Colles (1971) sid 40, fig. e

¹⁰⁵⁰ Child & Colles (1971) sid 40, fig. c

¹⁰⁵¹ Liungman (1993) sid 399, Dahlby (1995) sid 52

¹⁰⁵² Seaborne (1989) sid 7, fig. 1 a, b, d, sid 30

¹⁰⁵³ Silchester, nära Reading, England, Thide & D’Ancona (2000) sid 124

¹⁰⁵⁴ Child & Colles (1971) sid 40, fig. h

Varianterna anknyter mycket nära till $\#$, som i †^{1055} och †^{1056} med ett eller två kors i de fyra korsfälten, eller i ✠^{1057} med fyra x i de fyra korsfälten, samt i ✠^{1058} med en fyrdubbling av korset och nio kors i de nio korsfälten, men det synes som om Jerusalemkorsets symbol av pietetsskäl undvikits (och alltså varit allmänt känd) i hela referensmaterialets geografiska område.

Abboten Atbalds bomärke ✠ består av fyra gaffelkors Y i korsformation. Bomärket finns också belagt på 800-talet på baksidan till ett bältesbeslag funnet i Medelplana i Västergötland.¹⁰⁵⁹

Om det grekiska korset ✠ flerfaldigades förstärktes dess kraft enligt Karlsson (1988). Tre kors bredvid varandra förstärkte korsets kraft,¹⁰⁶⁰ en föreställning som möter i bomärkesbelägget +++ ,¹⁰⁶¹ liksom möjligen även i bomärkesformen H^{1062} . Troligen har dock H^{1063} under 5-600-talet utvecklats ur †††^{1064} .

Tre gånger tre kors, H , blev alltså ytterligare en förstärkning,¹⁰⁶⁵ en form som vi också efter belägget 716 mötte ovan som bomärke i referensmaterialet. En vanlig form av fördubbling är H med det grekiska korset fördubblat fyra gånger. H utvecklades till att tecknas i en obruten slinga som ett öglekors ☸ , kallat S:t Hanskors. Korssymbolen ☸ är känd sedan 300-talet,¹⁰⁶⁶ återfinns på runstenar,¹⁰⁶⁷ och utmärker på medeltida kalenderstavar Johannes döparens dag 24 juni. Symbolen har dock bara kallats S:t Hanskors i Norden.¹⁰⁶⁸ Äldsta bomärkesbelägg för ☸ är från 600-talet.¹⁰⁶⁹

¹⁰⁵⁵ Strømme (1943) sid 320 sid 16, likartat i Strømme (1943) sid 34 nr 336, 130 nr 93

¹⁰⁵⁶ Strømme (1943) sid 288 nr 106a,b

¹⁰⁵⁷ Strømme (1943) sid 296 nr 343f

¹⁰⁵⁸ Milde (1870) Tafel XVI nr 330 belagd 1416

¹⁰⁵⁹ Rahn (1981)

¹⁰⁶⁰ Karlsson (1988) I: sid 276

¹⁰⁶¹ Larsson (1927) sid 129 +++

¹⁰⁶² Strømme (1943) 61 st, Dahl (1994) 110 st, Bergsten (1981) 22 st, Guler (1992) 2 st Larsson (1927) 35 st, Westgårds (1985) 17 st, Vik (1962) 8 st, Tønnesen (1968) 5 st, Nahlén (1992) 5 st, Hudd (1911) 1 st, Milde (1870) 5 st, Skånberg (1990) 1 st

¹⁰⁶³ Ca 615, Rasios, notarie i Aphrodite, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 31 nr 17.1.1 Tafel 4. Det äldsta bomärkesbelägget av H är från 615(?), Rasios, notarie i Aphrodite, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 31 nr 17.1.1 Tafel 4.

¹⁰⁶⁴ 457-474, Hermammon, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 62 nr 5.3.1 Tafel 26. 497, Apollos, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 59, nr 1.4.1.

¹⁰⁶⁵ Karlsson (1988) I: sid 276

¹⁰⁶⁶ I mosaikgolv i basilikan i Betania, Israel, Storme (1992) sid 29

¹⁰⁶⁷ ☸ förekommer som korssymbol på runstenen från Alstad i Toten i Norge (990-1050), Snøedal (1994) sid 24 f. Liungman (1993) sid 332. Den tidigaste förekomsten på en nordisk bildsten är från 400-600 på täckhäll, gravfältet vid Mästermyr, Havor (II) i Hablingbo socken, Nylén & Lamm (1987) sid 39

¹⁰⁶⁸ Karlsson (1988) I:sid 300

¹⁰⁶⁹ Isakos, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 66 nr 9.2.3 Tafel 28.

Korsformen utgör en fyrdubbling dels av det grekiska korset men också av Labarumkorset samtidigt som det är format som ett S:t Hanskors med en obruten slinga. Denna variant av S:t Hanskors är inte ovanlig som bomärke i referensmaterialet.¹⁰⁷⁰ I formen återfinns S:t Hanskorset fem gånger på Osebergtapeten i Norge från cirka 800-850.¹⁰⁷¹ En annan fördubbling av Labarumkorset är ärkebiskopen Adalberts av Bremen bomärke från ca 1070 (det grekiska korset och två , tillsammans).¹⁰⁷²

Tolkningen av bomärket , ett kors med två korsarmar, erbjuder flera tolkningsmöjligheter. Dels kan det tolkas som ett *patriarkalkors*,¹⁰⁷³ dels som ett *Lothringskt kors*. Det Lothringska korset skall enligt Dahlby (1995) ha använts av några kristna sekter i Orienten på 800-talet, för att 1099 ha varit på det standar som hertigen av Lothringen (Lorraine) förde då han 1099 var med om att intaga Jerusalem. Efter hans hemkomst blev detta kors huset Lothringens emblem.¹⁰⁷⁴ förekommer som kristet kors på en runsten från omkring år 1000.¹⁰⁷⁵ Från 1200-talet har ett kors med två korsarmar också använts som alternativ till som attribut för aposteln Andreas, alltså ett *Andreaskors*.¹⁰⁷⁶

Eftersom bomärket tidigast är belagt dels från 568/569¹⁰⁷⁷ och under 5-600-talet,¹⁰⁷⁸ dels därefter från 1200-1275 av en anonym stenhuggare i Lunds domkyrka,¹⁰⁷⁹ förefaller den troligaste tolkningsmodellen vara att medeltida bomärken i denna form tagits i bruk med korsriddartecknet på hertigen av Lothringens standar som en förebild. Vilken specifik symbolbaddning har då detta kors , som utgör ett grekiskt kors där den övre korsarmen korsas av en kortare tvärså? Enligt såväl Ewing (1852)¹⁰⁸⁰ som Thiede & D'Ancona (2000)¹⁰⁸¹ avbildar Det Sanna Korset, *Lignum Crucis*, med överskriften "Jesus från Nasaret, judarnas konung", *Titulus Crucis*. Det Sanna Korset hade upptäckts av kejsar Konstantins mor Helena under hennes två år långa resa till det heliga landet på 320-talet. Enligt kyrkohistorikern Eusebius upptäcktes de tre korsen och *Titulus Crucis*,

¹⁰⁷⁰ Strømme (1943) sid 26 nr 204, Dahl (1994) sid 352 (5 st), Bergsten (1981) sid 40, Guler (1992) sid 53, 57, 68, 69 (19 st), 71, 81 (14 st). Äldsta belägget av är en bonde H.A. i Davos, Schweiz 1682, Guler (1992) sid 69, rad 1. Av en anonym bonde från Davos finns också från 1555 näst äldsta belägget av , Guler (1992) sid 69, rad 1.

¹⁰⁷¹ Crumlin-Pedersen (1992) sid 47, fig. 5

¹⁰⁷² Adam av Bremen (1984) sid 164, handskrift i Bremens domkyrkoarkiv. Adalbert dog 1072.

¹⁰⁷³ Child & Colles (1971) sid 19, Dahlby (1995) sid 49,

¹⁰⁷⁴ Child & Colles (1971) sid 19, Dahlby (1995) sid 52

¹⁰⁷⁵ Holm, Halland, Broby-Johansen (1972) sid 177

¹⁰⁷⁶ Dahlby (1995) sid 101

¹⁰⁷⁷ Notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 75 nr 25.16.1 Tafel 37.

¹⁰⁷⁸ Filippus, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 72 nr 21.1.1 Tafel 33.

¹⁰⁷⁹ Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:1, 35:2

¹⁰⁸⁰ Ewing (1852) sid 181 plate 1 nr 1

¹⁰⁸¹ Thiede & d'Ancona (2000) sid 90f

trätavlan med överskriften, under Venustemplet som kejsar Hadrianus byggt över Den Heliga Graven i Jerusalem. På initiativ av Helena byggdes på denna plats Den Heliga Gravens kyrka, där Det Sanna Korset förvarades. När Jerusalem återtogs från muslimerna 1099 blev Den Heliga Graven med Det Sanna Korset centrum för korsriddarnas vördnad och under 1100-talet togs delar från Jesu kors och *Titulus*, och sändes att förvaras och vördas på olika platser i den kristna världen.¹⁰⁸² Ett träkors, *The Holy Cross of Bromholm*, skuret ur ett stycke av Det Sanna Korset, fördes till kyrkan i Bromholm i Bacton, Norwich, som blev mål för talrika pilgrimsvandringar. Ewing (1852) meddelar att i ett belägg från 1276 hade Hugo de Bromholm, som var knuten till kyrkan i Bromholm, på sitt sigill som bomärke antagit symbolen för Det Sanna Korset ✝ som alltså han var väktare av.¹⁰⁸³ Detta sammantaget ger vid handen att när ✝ förekommer som bomärke ansluter dess symbolik, åtminstone i de flesta fall, till Det Sanna Korset som den kristna världen åter fått tillgång till.

Vi redan ovan behandlat ✝ i formen ✝ , där korset förenas med Jesusmonogrammet **IS**.

De båda korsvarianterna ✝ och ✝ finns, förutom i skrivelsen från 716 som vi sett ovan, också belagda som bomärken under vikingatid/tidig medeltid,¹⁰⁸⁴ samt för det senare 850-900.¹⁰⁸⁵ ✝ brukades också av greve Rudolf i Tuscanien 870.¹⁰⁸⁶ På Vatikankansliets utnämningssbrev för biskop Unni av Bremen 20 oktober 920 anges Unnis bomärke till ✝ .¹⁰⁸⁷ Biskop Roriconis, Frankrike, brukade 961 ✝ som sitt bomärke, och markgreven Bonifacius brukade 1020 ✝ , en fördubbling av Labarumkorset ✝ .¹⁰⁸⁸

Biskop Roriconis' bomärkestyp ✝ är en variant av den bomärkestyp vi såg belagd 716 av biskop Tobias ✝ . I vårt referensmaterial återfinns vi bomärkestyperna ✝ ,¹⁰⁸⁹ såväl som varianterna ✝ ¹⁰⁹⁰ och ✝ .¹⁰⁹¹

Korsvarianten ✝ är tidigast känd från 313 e.Kr. i mosaikgolvet i basilikan i Aquileia, Italien, som är en av de äldsta kända daterade kyrkorna.¹⁰⁹²

¹⁰⁸² Thiede & d'Ancona (2000) sid 38 ff

¹⁰⁸³ Ewing (1852) sid 181f

¹⁰⁸⁴ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f

¹⁰⁸⁵ Anonym bagare i York, England. Morris (2000) sid 2279

¹⁰⁸⁶ Homeyer (1870) sid 14

¹⁰⁸⁷ Dreijer (1961) sid 77, 96

¹⁰⁸⁸ Homeyer (1870) sid 14

¹⁰⁸⁹ Strømme (1943) sid 34 nr 339a, 38 nr 433a, 48 nr 597b, 124 nr 255, 288 nr 255, 288 nr 96, 294 nr 225, 306 nr 407a,b, 314 nr 587, Dahl (1994) sid 95, Larsson (1927) sid 86, 90, 115, 196, Hudd (1911) sid 52, Milde (1870) Tafel XIV nr 115

¹⁰⁹⁰ Strømme (1943) sid 246 nr 336a, Larsson (1927) sid 154, 229

¹⁰⁹¹ Strømme (1943) sid 246 nr 334

¹⁰⁹² Lietzmann (1935) sid 19f, 83 bild 2

Tillsammans med ingår även i en mosaik i Withington, Gloucestershire, England, som är daterad till ca 350 e.Kr.¹⁰⁹³ I mosaiken är den framställd som två sammanflätade öglor. Karlsson (1988) ser som en variant av ett öglekors.¹⁰⁹⁴ Som bomärke är den vanligare som två korslagda rektanglar med vinkelräta hörn, , men förekommer också som två ovala korsade öglor.¹⁰⁹⁵

Bomärket är med sina 2698 belägg i vårt referensmaterial det näst vanligaste bomärket, där det utgör cirka 10 procent av materialet. Som form för Jesu kors är det enligt Dahlby (1995) känt från 1000-talet och kallas *gaffelkors* eller *Ypsilonkors*, efter likheten med den grekiska bokstaven Ypsilon, Y.¹⁰⁹⁶ Enligt Dahlby skulle vara en yngre form av , och båda formerna kom under medeltiden också att användas som symboler för treenigheten. Child & Colles visar emellertid att är betydligt äldre än tidig medeltid, och användes som kryptogram för korset redan i fornkyrklig tid.¹⁰⁹⁷

 kallas också *livsträdkors* där symboliken anslöt till tanken på korset som livets träd, en symbolik som också mött oss ovan i korsformer som och , liksom i , det knoppande korset, *crux pomy*. Ännu tydligare framstår symboliken i bomärkena , och , där korsets armar inte bara böjts uppåt likt växande trädgrenar, utan också tredubblats och rentav tecknats figurativt som i . Symboliken är mycket genomreflekterad och utgår från Livets Träd som växte i Paradiset som människorna förlorade tillgång till genom syndafallet, genom den första kvinnan Evas olydnad. Upprättelsen kom genom Maria, antitesen till Eva, och hennes lydnad då hon bejakade att föda Jesus, Guds son, vars död på korsets trä ger en korsfrukt som räcks den fallna människan att äta i Mässans vin och bröd. Livets träd återkommer i det himmelska Paradiset.¹⁰⁹⁸ Symboliken med Livets träd är tämligen vanlig i judisk-kristen graffiti i Israel under de första århundradena efter Kristus, liksom på kristna oljelampor från 300-talet.¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹³ Johnson (1982) sid 41 plate 29

¹⁰⁹⁴ Karlsson (1988) I: sid 286

¹⁰⁹⁵ : Guler (1992) sid 78, 135, 136. : Strømme (1943) sid 120 nr 173, 178, 218:257 Dahl (1994) sid 172, 352, 385 (12 st), Bergsten (1981) sid 120, Westgärds (1985) sid 37, 47, Vik (1962) sid 37 nr 437, 470, Nahlén (1992) sid 11 nr 15, 13 nr 21

¹⁰⁹⁶ Dahlby (1995) sid 50. Dateringen stämmer väl med dateringen av de äldsta bomärkesbeläggen av som vi ovan sett var från 1000 – 1200-talen. Vi har dock ett äldre belägg av bomärket från Aistulphus, kung över de germanska longobarderna, Italien (död 756). Homeyer (1870) sid 15.

¹⁰⁹⁷ Dahlby (1995) sid 50, Child & Colles (1971) sid 44, 45

¹⁰⁹⁸ Karlsson (1988) I:sid 240 ff. 1 Mos 2:9, 3:22, Luk 1:38, Joh 6:54, Upp 22:2

¹⁰⁹⁹ Daniélou (1961) sid 25-41 fig. 8-15, Blindheim (1985) sid 54, Loffreda (2001) sid 10

I de skandinaviska länderna kunde symboliken förstärkas genom att Ψ också var runalfabetets runa för M, som i Maria, som vi ska se på närmare nedan under Mariamonogram. Att livsträskorset också gavs Mariamonogrammens symbolik framgår av att bomärket i över hälften av beläggen har ett streck tillfogat Ψ .¹¹⁰⁰ Ψ är en sammanskrivning av Ψ † M A, de två första runorna i Ψ † $\mathbb{R}$ | †, M A R I A.

Vi såg ovan antagandet att bomärket $\mathbb{H}$ är en fördubbling av $\mathbb{F}$, liksom $\mathbb{H}$ är en fördubbling av $\mathbb{F}$ (liksom av $\mathbb{J}$), och $\mathbb{H}$ är en fördubbling av $\mathbb{F}$. Bomärkena $\mathbb{H}$ $\mathbb{H}$ $\mathbb{H}$ skulle alltså förena såväl Jesusmonogrammens I S som korsets symbol.

Både $\oplus$ och $\mathbb{H}$ är uråldriga, förkristna solsymboler, hjulkorset och svastikan. Såväl Child & Colles (1971),¹¹⁰¹ Karlsson (1988)¹¹⁰² som Dahlby (1995)¹¹⁰³ förnekar ett kontinuerligt samband för dessa symboler med de korssymboler som utvecklades till konsekrationsskorset $\oplus$ och gammakorset $\mathbb{H}$. Tidsgapet på i storleksordningen 2000 år mellan de olika symbolernas betydelseladdning gör att vi i bomärkesforskningens sammanhang enbart bör räkna med en kristen betydelseladdning hos symbolerna. Nazismens stöld och missbruk av gammakorset $\mathbb{H}$ som samlande symbol för sin ideologi, har lett till överlagringar i vår tolkning av symbolen, så att den idag förknippas med germansk hedendom. Inget talar dock för att europeiska bomärkesanvändare någonsin gett dessa symboler någon sådan laddning, utan tvärtom sett dem som uttryck för kristen tro och symbolik. Vi har redan sett ovan att Seaborne visat att $\oplus$ under 500-talet utvecklats ur $\mathbb{F}$ omgivet av en krans.¹¹⁰⁴

Vad gäller gammakorset, *crux gammata*, $\mathbb{H}$, kan vi se tre symboladdningar förenade i symbolen. Dels utgör gammakorset en utveckling av det grekiska korset $\mathbb{F}$, men är också en fördubbling av Jesusmonogrammens I S, $\mathbb{F}$. Den tredje symboladdningen återspeglas i symbolens namn, nämligen bokstaven *Gamma* Γ , med ljudvärdet G. Såväl

¹¹⁰⁰ Strømme (1943) 843 st, Dahl (1994) 137 st, Bergsten (1981) 227 st, Guler (1992) 60 st, Larsson (1927) 49 st, Westgärds (1985) 41 st, Vik (1962) 54 st, Tønnesen (1968) 25 st, Nahlén (1992) 54 st, Milde (1870) 14 st, Ewing (1852) 7 st, Elmhirst (1959) 7 st, Skånberg (1990) st. Summa 1519 av sammanlagt 2698 av typen Ψ , = 56 %. Äldsta bomärkesbelägg av Ψ är från 1275-1350, anonym stenhuggare, Linköpings domkyrka, Sverige. Ullén (1987) sid 86.

¹¹⁰¹ Child & Colles (1971) sid 20

¹¹⁰² Karlsson (1988) I: sid 284 f: "The swastika ... occurs as a motif in several pre-Christian cultures and is usually interpreted, in modern literature, as a symbol of the sun. But it must be emphasised that, as regards the forms in medieval ironwork, there is no basis for such an interpretation. From a formal point of view particular specimens may have been influenced by pagan prototypes but, as far as we can see today, they were regarded as decoratively elaborated crosses and as carrying the symbol-content of the Christian cross."

¹¹⁰³ Dahlby (1995) sid 49, 51

¹¹⁰⁴ Seaborne (1989) sid 7, fig. 1 a, b, d, sid 30

⚡ som ⚡ har på grund av sina strukturer kallats gammakors,¹¹⁰⁵ men beteckningen är särskilt knuten till ⚡. Redan i fornkyrkan användes ⚡ som korskryptogram på kristna gravar,¹¹⁰⁶ och det äldsta bruket av ⚡ som bomärke är från 1200-1275.¹¹⁰⁷ Det äldsta bruket av Γ som korstecken är som kristna pilgrimstecken från 3-400-talet i putsen i en grotta i Betania.¹¹⁰⁸ I vårt referensmaterial förekommer att Γ använts som bomärke, med äldsta belägg 1385.¹¹⁰⁹ I något fall kan vi ana att bomärkesbrukaren haft svårt att se likheten med det kristna korset, och därför omskapat Γ till ett avrättningsredskap genom att förse den övre armen med ett rep och en snara ⚡, och därmed gjort om gammakorset till den för honom mer bekanta galgens form.¹¹¹⁰

På grund av den stora variationen och kombinationen av kors och Jesusmonogram bör vi anta att den primära betydelseladdningen för bomärken som ⚡ och ⚡, och dess talrika varianter som t.ex. ⚡ ⚡ och ⚡,¹¹¹¹ var just kombinationen kors och Jesusmonogram. Andra varianter av gammakorset som vi mött ovan som bomärken i referensmaterialet är ⚡, ⚡ och ⚡.¹¹¹²

Pilkorset ⚡ finns belagt som bomärke i ett par fall.¹¹¹³ Pilkorset var den symbol som de magyariska stammarna samlades kring när de erövrade nuvarande Ungerns område omkring år 1000.¹¹¹⁴

Bomärket ⚡¹¹¹⁵ utgörs av ett latinskt kors som står på en trappa med tre steg som symboliserar de kristna dygderna tro, hopp och kärlek. Som heraldisk symbol kallas det *Golgatakors*.¹¹¹⁶

¹¹⁰⁵ Liungman (1993) sid 198, 399, Dahlby (1995) sid 51

¹¹⁰⁶ Foley (1993) sid 124

¹¹⁰⁷ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:1, 35:2.

¹¹⁰⁸ Mancini (1984) sid 28

¹¹⁰⁹ 1385, Henry Plom, kyrkvård i Bristol, England. Hudd (1911) nr 115. 1392. Hugh Plommer, fullmäktigeledamot i Church of St. John the Baptist, Bristol, England. Hudd (1911) nr 126. (Hudd förmodar att bomärket föreställer en snickares vinkelhake.)

¹¹¹⁰ Johannes Bohner, bonde i Davos, Schweiz. Guler (1992) sid 75, bomärkesrad 4

¹¹¹¹ Larsson (1927) sid 80, 193, Westgärds (1985) sid 31, 37

¹¹¹² Både ⚡ och ⚡ har i samisk och finsk folktro benämnts Mursunsydän som betyder *valrosshjärtat*, eller Tursansydän som betyder *Tursas hjärta*. Tursas är en ur havet stigen Kalevalafigur, som sår ett ollon, vilket växer till en jättelik ek. Namnet Tursas har jämförts med ett fornskandinaviskt och indogermanskt ord för jätte, *thurs*. Haltsonen (1937), Wallgren (1965) sid 25, Stigell (1974) sid 126:31, Tetri (1998).

¹¹¹³ Dahl (1994) sid 509, 1742 av Abraham Mickelsson i Västergård, Sund, Åland, Finland. Efterträdaren på gården 1809 Per Persson brukade ⚡ som sitt bomärke. Guler (1992) sid 64, Marugg i Davos, Schweiz, utan datering.

¹¹¹⁴ Liungman (1993) sid 90, 384. Det upptogs av den ungerska nazisterna under 1930- och 40-talen.

¹¹¹⁵ 1341, Richard de Beteringhe, fogde och parlamentsledamot, Norwich, England. Ewing (1852) Plate VII nr 2.

¹¹¹⁶ Child & Colles (1971) sid 41 fig. a

Bomärket utgörs av en orm upphängd på ett latinskt kors.¹¹¹⁷ Symbolen är hämtad ur 4 Mosebok 21:4 f, 2 Konungabok 18:4, Johannesevangeliet 3:14 där det talas om hur Moses på Guds befallning fäste en kopparorm (*Nehustan*) på en stav, som alla ormbitna skulle se på för att bli botade från ormgiftet. Nya Testamentet och fornkyrkan såg händelsen som en förebild för Kristi försoningsdöd på korset.¹¹¹⁸ I kristen symbolik framställs oftast ormen upphängd på ett Taokors, och återfinns i Norden i runstensornamentiken från omkring år 1000.¹¹¹⁹

 har använts som bomärke i vårt referensmaterial¹¹²⁰ och i Lettland,¹¹²¹ men är annars känd från nordisk folktro som en ontavvisande symbol.¹¹²² Förutom av korsformen utgörs symbolen av Mariamonogrammet (MAria) åtta gånger.

Bomärket i vårt referensmaterial,¹¹²³ med äldsta bomärkesbelägg 1705,¹¹²⁴ tolkas av Liungman (1993) som en *korskvadrat*, där kvadraten representerar jorden med dess fyra hörn, dit Kristus når med sitt kors och sin lära, alltså en symbol för kyrkans mission.¹¹²⁵ Som symbol finns på kyrkporten från 1100-talet i katedralen i Angers, Frankrike, och trots de frågetecken vi reste för tecknet som bomärke i 7.5 på grund av dess låga ålder och frekvens antar vi att det ändå är en självständig bomärkestyp, om också ovanlig.

Ett bomärke i form av ett ankare är vanligast i vårt referensmaterial i formen , men finns även i formen , och , och benämns ankarkors, eller *crux dissimulata*, det hemliga korset.¹¹²⁶ Under förföljelsetiderna i fornkyrkan under 200-talet utnyttjades det som hemligt igenkänningstecken och kryptogram av de kristna, och förekommer bland annat i katakomberna.¹¹²⁷ Symboliken hämtades ur korssymbolen och ur Hebreerbrevet 6:19 som talar om den kristna tron som ett själens ankare. Efter 200-talet kom det ur bruk och kom under medeltiden att bli S:t Klemens och i synnerhet S:t Nicolaus attribut, något vi tar upp nedan. Eftersom det äldsta kända belägget för detta bomärke i någon av de fyra

¹¹¹⁷ Strømme (1943) sid 198 nr 45a, Tønnesen (1968) nr 195, Hudd (1911) nr 382, Ewing (1852) plate IV nr 7. Äldsta belägg 1483, Robert Sharington (?), Norwich, England, Ewing (1852) plate IV nr 7.

¹¹¹⁸ Karlsson (1988) I sid 265, Dahlby (1995) sid 29

¹¹¹⁹ Lager (2002) sid 212

¹¹²⁰ Guler (1992) sid 86, utan datering

¹¹²¹ Kraukle (1993) sid 10, 25

¹¹²² Liungman (1993) sid 371

¹¹²³ Bergsten (1981) sid 197 (4 st), snarlikt i Bergsten (1981) sid 103 (5 st), Guler (1992) sid 89, Westgårds (1985) sid 31, 39

¹¹²⁴ Jonas Persson, Njurunda, Medelpad, Sverige. Bergsten (1981) sid 107.

¹¹²⁵ Liungman (1993) sid 556

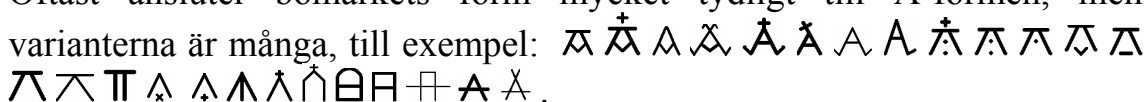
¹¹²⁶ Dahlby (1995) sid 55

¹¹²⁷ Child & Colles (1971) sid 15

formerna är från slutet av 1200-talet,¹¹²⁸ är det sannolikt att de flesta bomärken med denna form på grund av tidsavståndet är relaterade till ankaret som helgonattribut.

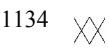
8.5 Andra Kristusattribut

Det vanligaste bomärket i vårt referensmaterial är **A**, med 3274 belägg vilket utgör tolv procent av materialet. Det äldsta bomärkesbelägget är från 930-975.¹¹²⁹

Oftast ansluter bomärkets form mycket tydligt till A-formen, men varianterna är många, till exempel:

Med tanke på att **A** och dess olika varianter är så vanlig, och bokstäver i övrigt är så ovanliga som bomärken kan vi med avföra tanken att **A** skulle vara ett ägarmonogram annat än i enstaka undantagsfall, där t.ex. **A** kan stå för Anders Larsson.

Den kristna symboliken bakom bomärkestypen **A** är Kristi ord i Uppenbarelseboken 22:13 ”Jag är A och O, den förste och den siste, begynnelsen och änden”, liksom Uppenbarelseboken 1:8 ”Jag är A och O, säger Herren Gud, han som är, och som var, och som skall komma”. A och O betecknar första och sista bokstaven i det grekiska alfabetet, *Alfa* **A** och *Omega* **Ω**. Så väl tillsammans, som var för sig, har **A** och **Ω** sedan 300-talet,¹¹³⁰ och förmodligen ändå tidigare,¹¹³¹ använts som beteckning för Kristus.¹¹³² Nyare forskning belägger det kristna bruket av **A** och **Ω** redan till omkring 240.¹¹³³

Inte sällan fördubblas Alfa som i bomärkena ,¹¹³⁴ ,¹¹³⁵ och ¹¹³⁶ (två gånger **A**), samt ,¹¹³⁷ Alfa kan

¹¹²⁸ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 90.

¹¹²⁹ Anonym köpman på Coppergate i York, England, på tunnlock. Morris (2000) sid 2259 fig. 1094.

¹¹³⁰ S:t Zeno av Verona på 300-talet, Dahlby (1995) sid 21

¹¹³¹ Schwarz-Winklhofer & Biedermann (1996) sid 94

¹¹³² Child & Colles (1971) sid 15-17, Liungman (1993) sid 476, Schwarz-Winklhofer & Biedermann (1996) sid 94 nr 340 – 342, Dahlby (1995) sid 21f

¹¹³³ Gravinskriftion **A** **Ω** över två kristna, Theodora och Nilammon, daterad till kejsar Gordianus tid (238-244), Gabbai, Alexandria, Egypten, Thiede D’Ancona (2000) sid 134

¹¹³⁴ Strømme (1943) sid 44 nr 523, 64 nr 896, 136 nr 193, 262 nr 123, 125, 324 nr 114a, 336 nr 322b, 327, 340 nr 30, 344 nr 115b, 354 nr 79, 81, 85, 112, 113, 356 nr 119, 358 nr 168, 360 nr 209, 372 nr 14a, 374 nr 56, 402 nr 56, 402 nr 17, Dahl (1994) sid 284 (5 st), Bergsten (1981) sid 56, Guler (1992) sid 112, Larsson (1927) sid 44, 306, Westgärds (1985) sid 35, 38, 41, Tønnesen (1968) nr 45 (2 st), Nahlén (1992) sid 33 nr 19, 49 nr 13, 19, Milde (1870) nr 289, 292. Äldsta bomärkesbelägg är från 1401, Arnd Zaluige

också fyrdubblas som i (fyra gånger).¹¹³⁸ Andra bomärken bygger på kombinationen A och O, som ¹¹³⁹ och .¹¹⁴⁰

Särskilt vanlig har symbolen varit, som består av ett kors över bokstäverna *Alfa* och *Omega*, där den senare bokstaven får utgöras av A:ets cirkelformade, eller noga räknat pentagonformade, centrum. kan också uttydas som ett Mariamonogram, där den vinklade tvärsån på A:et ses som ett M, och alltså tillsammans bildar M*A*ria. Denna senare tolkning slår igenom i de Mariasymboler som omger nyckelhålet till Västerås domkyrka som är helgad åt jungfru Maria, där också för M*A*ria finns med. är också staden Västerås vapenbild.¹¹⁴¹ Schwarz-Winklhofer & Biedermann tolkar det förkonstantinska ankarkorset som en variant av det korskrönta Alfa-Omega monogrammet .¹¹⁴²

Bomärket har vi bara 18 belägg av i vårt referensmaterial, bland annat i formen och . Formen antyder att *Omega* med sin runda form varit svår att rista, vilket bör vara en förklaring till att valet av Alfa som bomärke dominerat så fullständigt över *Omega*. Det äldsta omnämnandet av *Omega* som bomärke är dock så tidigt som 770.¹¹⁴³

Bomärket förekommer i några få fall på Gotland,¹¹⁴⁴ men är tämligen vanligt och spritt över referensmaterialets geografiska område i formen .¹¹⁴⁵ Äldsta bomärkesbelägg av är från 1200-1250,¹¹⁴⁶ och för från

zu Soest, Lübeck, Tyskland. Milde (1870) nr 292. Bomärket kan också förstås, som ovan, som ett Jesusmonogram IS.

¹¹³⁵ Strømme (1943) 19 st, Dahl (1994) 20 st, Bergsten (1981) 25 st, Larsson (1927) 3 st, Westgärds (1985) 9 st, Tønnesen (1968) 3 st, Nahlén (1992) 5 st, Milde (1870) nr 55, 149, Hudd (1911) sid 359, Ewing (1852) nr 212.

¹¹³⁶ Strømme (1943) sid 434 nr 183b, Dahl (1994) 18 st, Larsson (1927) sid 52, 112, 167, 216, Westgärds (1985) 2 st, Vik (1962) sid 35

¹¹³⁷ Dahl (1994) sid 141

¹¹³⁸ Larsson (1927) sid 149

¹¹³⁹ 1514, Ralph Wilkins, ullvävare, borgmästare i Bristol, England, Ewing (1852) plate IX nr 25. Den äldsta kända belägget av som bomärke är av Karl den store (romersk kejsare 800-814), Homeyer (1870) sid 12.

¹¹⁴⁰ Westgärds (1985) sid 35

¹¹⁴¹ Karlsson (1988) II: sid 556f, tillsammans med en Mariaros.

¹¹⁴² Schwarz-Winklhofer & Biedermann (1996) sid 94 nr 341

¹¹⁴³ Desiderius, kung över de germanska longobarderna, Italien, död 770. Homeyer (1870) sid 10. Bomärket som är belagt två gånger, Strømme (1943) sid 126 nr 280 och Westgärds (1985) sid 38, kunde i och för sig vara en variant av *Omega* i gemena formen ω . Enligt Page (1987) sid 37 är nämligen korset, på en anglosaxisk gravsten rest över Hildithryth i Hartlepool, flankerat av *alfa* och *omega* i formen och . Eftersom bomärkesvarianten är så sällsynt är det dock troligare att de båda beläggen är varianter av eller .

¹¹⁴⁴ Larsson (1927) sid 42 (2 st), 109, 235

¹¹⁴⁵ (med snarlika varianter) Strømme (1943) sid 194 nr 324b, 400 nr 273a, Dahl (1994) sid 190 (3 st), 193 (4 st), 394 (6 st), Bergsten (1981) sid 32 (3 st), 36, 78 (3 st), 193 (3 st), 195, 202 (4 st), Larsson (1927) sid 46, 64, 106, 107, 120, 170, 179, 184, 236, 245, 304, Vik (1962) sid 21 nr 182, 183, 193, 29 nr 304, 31 nr 368, 35 nr 413, Tønnesen (1968) nr 166, Milde (1870) Tafel XV nr 187.

1419.¹¹⁴⁷ 𐌚 tolkas av Blindheim som första runan *Fe*, f, i runalfabetet, *futharken*, som ansågs äga magiskt skyddande egenskaper.¹¹⁴⁸ Om nu runan 𐌚 ansågs ge ett magiskt skydd, varför har vi bara några få belägg av bomärket i denna form från reliktområdet Gotland, medan vi har 49 belägg vitt spridda av bomärkesformen 𐌚? En möjlig förklaring är att 𐌚 är en kombination av den första runan i runalfabetet, *futharken*, som är 𐌚, med första bokstaven i det latinska/grekiska alfabetet som är A, vilket skrevs med runan 𐌗. 𐌚 skulle alltså vara ett sätt att med runor återge Kristi beteckning om sig själv att vara ”A och O, den förste och den siste”. Förklaringsförslaget innebär att 𐌚 skulle vara en kristen omtolkning av den magiska, förkristna betydelseladdning som förknippats med runan 𐌚, genom att ge runan korsets tecken och samtidigt anknyta till Kristusbeteckningen A.

Ett annat bomärke som kan vara ett Kristusattribut är bomärket ∞. De 15 belägg vi har av ∞ är alla från Norge, Sverige och Åland,¹¹⁴⁹ och det äldsta belägget, från Kvam i Norge, är så sent som 1697.¹¹⁵⁰ De relativt få och sena beläggen gör det svårt att med bestämdhet klarlägga dess symboliska betydelse – för en sådan har det otvivelaktigt.

Bomärket kan förstås som en variant av **A** med betydelsen att Kristus är Alfa, den Förste. Man kan med Liungman (1993) tolka ∞ som den grekiska bokstaven Alfa i gemen, kursiv form, α.¹¹⁵¹ I så fall är bomärket ∞ bara ett annat sätt att skriva Kristusbeteckningen **A**.

Som kristen symbol är dock ∞ känd som ett kryptogram för ”Jesus Kristus Guds Son Frälsare”, använt som igenkänningstecken bland de första kristna. Om man skriver begynnelsebokstäverna för *J(esus) K(ristus) G(uds) S(on) F(rälsare)* på grekiska Ιχθϋς, alltså *I(esous) Ch(ristos) Th(eo) (H) y (ios) S (oter)* får man *I-CH-TH-Y-S*, det grekiska ordet för fisk. Kryptogrammet är känt sedan 100-talet, och användes under fornkyrkans tid.¹¹⁵²

¹¹⁴⁶ Cinthio (1957) sid 83 fig. 35

¹¹⁴⁷ Hinrik Ludeman, Lübeck, Tyskland. Milde (1870) Tafel XV nr 187

¹¹⁴⁸ Blindheim (1985) sid 29, 62. Så också Stålbom (1994) sid 38 f som anger att inledningen till runalfabetet, *futharken*, med 𐌚 som första runa, eller *futharken* utskrivna i sin helhet, tillskrevs skyddande egenskaper.

¹¹⁴⁹ Strømme (1943) sid 382 nr 220, 390 nr 79a, 394 nr 155a, Dahl (1994) sid 60, 61, Westgärds (1985) sid 15, 26, 47, 49, 51, Vik (1962) sid 15 nr 74, 75, 25 nr 223, 43 nr 583, 47 nr 727

¹¹⁵⁰ Lars Britson, Byrkjeland, Kvam, Norge. Vik (1962) sid 15 nr 75

¹¹⁵¹ Liungman (1993) sid 581

¹¹⁵² Dahlby (1995) sid 25. Julianus Africanus, 200-talet, skrev: ”Ichtyis är Kristi mystiska namn.” Enligt Gough (1963) sid 75 fig. 12 var det en specialist på inskrifter, Robert Mowat, som i slutet på 1800-talet återupptäckte betydelsen av kryptogrammet Ichtyis.

En tredje möjlig tolkning av ∞ är som stiliserad fisk, som på medeltida kalenderstavar någon gång användes som symbol för Dionysius 9/10.¹¹⁵³ I den kristna konsten har även andra helgon och apostlar framställts med en fisk som attribut, såsom till exempel Botvid och Petrus.¹¹⁵⁴ Men fisken som helgonattribut är inte särskilt framträdande, och ter sig svår som förklaringsmodell för ∞ .

Det geografiska och tidsmässiga avståndet är visserligen stort mellan den fornkyrkliga symboliken, i Kristusbeteckningen Alfa eller kryptogrammet *Ichty*, till det första kända bomärkesbelägget av ∞ i Kvam i Norge 1697. Dessutom är 15 bomärkesbelägg ett litet material att dra slutsatser av. Med dessa reservationer gjorda framstår ändå förklaringen av ∞ som ett Kristusattribut som den mest troliga. Mellan fornkyrkans symbolik och det sena sextonhundratalets Norge är det ju inte heller något vakuum. Fisksymbolen brukades t.ex. ca 450 i klosterkyrkan i Isaurien,¹¹⁵⁵ under medeltiden avbildas tre fiskar på dopfuntar som en bild av treenigheten, och Dahlby redovisar belägg från 1500-talet från Tintern Abbey, Skottland av tre fiskar som tillsammans formar en triangel.¹¹⁵⁶ Kristusbeteckningen Alfa har vi ju för övrigt mött som det vanligaste motivet för bomärken, alltsedan 900-talet.

Som bomärke på sigill fann vi ovan Kristus som Guds lamm, bärande på ett korsbaner , *Agnus Dei*, med äldsta belägg 1253.¹¹⁵⁷ Som symbol är *Agnus Dei* känd sedan 400-talet.¹¹⁵⁸ Begreppet är hämtat ur Johannesevangeliet 1:29 där Jesus av Johannes döparen pekas ut som ”Guds lamm som tar bort världens synd” och ur Uppenbarelsebokens sjunde kapitel som talar om Lammet som en bild för Kristus, och hur de heliga ”tvättat sina kläder rena och gjort dem vita i Lammets blod”, 7:14. Baneret framställt ensamt är ett seger- och uppståndelsestecken. Det äldsta belägget av att Gudslammets korsbaner använts som bomärke är från 1286.¹¹⁵⁹

Hela *Agnus Dei*- motivet har använts som bomärke i ett tiotal belägg,¹¹⁶⁰ enbart som korsbaner förekommer det som bomärke i Norwich,¹¹⁶¹ där

¹¹⁵³ Svensson (1945) sid 32 fig. 1

¹¹⁵⁴ Dahlby (1995) sid 104, 150,

¹¹⁵⁵ Gough (1963) sid 152 fig. 32

¹¹⁵⁶ Dahlby (1995) sid 12

¹¹⁵⁷ Hildebrand (1862) 2:a serien Pl. 1 nr 7. Den svenske ärkebiskopen Jarlers kontrasigill 1253 med *Agnus Dei*-motiv .

¹¹⁵⁸ Gough (1963) sid 163, 233 fig. 46

¹¹⁵⁹ Peter de Cokerel, borgare i Norwich, England. Ewing (1852) sid 182 plate I nr 2, Elmhirst (1959) nr 236, Wallgren (1965) sid 15.

¹¹⁶⁰ Strømme (1943) sid 80 nr 1160, 338 nr 365, Hudd (1911) sid 112:c, nr 34, 59, 86, 158, 231, Ewing (1852) plate I nr 11, plate VI nr 13

¹¹⁶¹ Hudd (1911) nr 92, 95, 129, 209, 216, 335, 476

det dock är ännu mer vanligt i en mer stiliserad form ,¹¹⁶² belagd tidigast 1392.¹¹⁶³ I en ännu mer stiliserad form är bomärket känt från 1200-talet hos anonyma stenhuggare i svenska kyrkor,¹¹⁶⁴ och från 1360 med känd användare.¹¹⁶⁵ Det är i denna senare form som korsbaneret är mest frekvent och spridd, inte bara i Norwich i England, utan även i tyska Lübeck, norska Sunnmøre och på Gotland.¹¹⁶⁶ Sett mot denna bakgrund faller de frågetecken vi tidigare satte angående dessa bomärkestypers självständighet.

♥ Jesu lidande på korset, där hans sida enligt Johannesevangeliet 19:34 blev stungen av en lans, symboliseras sedan 1100-talet av ett hjärta (*Jesu-hjärta-bilder*).¹¹⁶⁷ Se vidare under Mariaattribut.

○ / ☼ Antikens solsymbol användes av fornkyrkan redan under de första kristna århundradena för Kristus. Kyrkan firade Kristi födelse som soluppgången av Rättfärdighetens sol, *Christi nativitas ortus solis*.¹¹⁶⁸ I valvmosaiken i Juliernas grav på Vatikankyrkogården från slutet av 200-talet avbildas Kristus som Solens Kårsven i anslutning till Psaltarpsalmen 19:6.¹¹⁶⁹ Som bomärke är symbolen belagd över hela referensmaterialets geografiska område,¹¹⁷⁰ med äldsta belägg 1378.¹¹⁷¹

Vi såg ovan att många bomärkesforskare haft problem med tolkningen av Labarumkorset . Det hade uppenbarligen även somliga bomärkesanvändare i norska Kvam och i Leksand, som i Labarumkorset sett en krubba . En krubba förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för juldagen,¹¹⁷² och dessa bönder i Kvam och Leksand har låtit Jesusbarnet ta plats i , med äldsta belägg 1637.¹¹⁷³ Det är möjligt att tanken på

¹¹⁶² Hudd (1911) redovisar 67 belägg

¹¹⁶³ Thomas Norton, borgare i Bristol, England. Elmhirst (1959) nr 710

¹¹⁶⁴ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:1, 35:2. Anonym stenhuggare, domkyrkan i Skara, Sverige. Svanberg (1983) sid 95.

¹¹⁶⁵ Hinrich Boye, rector navis i Söldner, Lübeck, Tyskland. Milde (1870) sid 385 Tafel XIII nr 18.

¹¹⁶⁶ Strømme (1943) sid 68 nr 948, 186 nr 206e,d (jämför sid 136 nr 167), Larsson (1927) sid 100, 116, 118, 122, 154, 156, 170, 190, 218, 220, 258, 292, Milde (1870) nr 272, 308, 309, Ewing (1852) (ingår) Plate I nr 9, 25, V nr 12, Vi nr 4, 7, 22, 28, VII nr 3, 10, 19, 20, VIII nr 24, IX nr 2, 13, 14, 22, X nr 16, 22. Det är möjligt att den relativt höga frekvensen av bomärket bland bönder på Gotland har samband med att *Agnus Dei* är Gotlands vapen

¹¹⁶⁷ Dahlby (1995) sid 28

¹¹⁶⁸ Dahlby (1995) sid 36, 64

¹¹⁶⁹ Gough (1963) sid 20. Lilliebjörn (1933) sid 77 framhåller även 300-talsskriften (fälskeligen tillskriven Chrysostomos) *De Solstitiis et aequinoctiis* där Kristus identifieras med Solen.

¹¹⁷⁰ ○ som bomärke hos Strømme (1943) sid 74 nr 1058, Dahl (1994) sid 289 (6 st), Larsson (1927) sid 186 Guler (1992) sid 123. ☼ som bomärke hos Strømme (1943) sid 54 nr 693, 222 nr 313, 324 nr 114b, 358 nr 193, 354 nr 109b, 396 nr 187. I formen med utgående strålar, samt med ögon, näsa och mun, finns den som bomärke hos Hudd (1911) nr 403.

¹¹⁷¹ Thomas Colston, Bristol, England, Hudd (1911) nr 170

¹¹⁷² Stigell (1974) sid 26 bild 11 nr 3-5

¹¹⁷³ Westgårds (1985) sid 11, 40, Vik (1962) sid 35 nr 402, 421, sid 45 nr 609. 1637, Lars Eirikson, Klyve, Kvam, Norge, Vik (1962) sid 35 nr 421.

som en krubba föresvävat också andra bomärkesanvändare, som i bomärkets triangel ritat in ett kors eller ett Kristusmonogram.¹¹⁷⁴ Ett bomärke inristat på kyrkdörren till Øystese kyrka i Kvam är anmärkningsvärt, eftersom $\times$ här innesluter $\mathfrak{H}$ i bomärkets triangel.¹¹⁷⁵ Belägget blir en god bekräftelse på att $\mathfrak{H}$ symboliserar Kristus, som vi sett ovan.

Dryckeshornet $\mathfrak{H}$ förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för juldagen 25/12,¹¹⁷⁶ samt som bomärke i framförallt västra Norge.¹¹⁷⁷ Att identifiera julfirandet med ett dryckeshorn går tillbaka på den fornnordiska seden att ”dricka jul”,¹¹⁷⁸ som den medeltida kyrkan tidigt kristnade. Det äldsta bomärkesbelägget av $\mathfrak{H}$ är från 1200-1250.¹¹⁷⁹

8.6 Mariamonogram

Vi har redan ovan mött $\mathfrak{A}$, med alternativa utformningar som $\mathfrak{A}$ och $\mathfrak{A}$, som ett Kristusmonogram, som också kan uttydas som ett Mariamonogram, där då den vinklade tvärsålen på $\mathfrak{A}$:et $\mathfrak{A}$ ses som ett M, och alltså tillsammans bildar MA(ria). Vi nämnde också att denna senare tolkning slår igenom i de Mariasymboler som omger nyckelhålet till Västerås domkyrka som är helgad åt jungfru Maria, där också $\mathfrak{A}$ för MA(ria) finns med. $\mathfrak{A}$ är också staden Västerås vapenbild.¹¹⁸⁰ En annan sådan kombination av $\mathfrak{M}$ och $\mathfrak{A}$ för Mariamonogrammet MA(ria) är $\mathfrak{A}$, belagt som bomärke från 1394.¹¹⁸¹ Möjligen har också $\mathfrak{M}$ ¹¹⁸² och $\mathfrak{M}$ ¹¹⁸³ tolkats som kombinationer av M och A.

$\mathfrak{M}$, det vill säga den enkla bokstaven M som i M(aria), är ett mycket vanligt Mariamonogram som finns i oräkneliga varianter, alla med apotropaisk verkan.¹¹⁸⁴ Liksom m-runan $\mathfrak{M}$ har använts som ett Mariamonogram i runform på de medeltida runstavarna, har också bokstaven $\mathfrak{M}$ använts som

¹¹⁷⁴ Strømme (1943) sid 162 nr 101, 174 nr 328, Dahl (1994) sid 436, 499, Larsson (1927) sid 153, Westgärds (1985) sid 42, Vik (1962) sid 19, 25, 43, 45, 47, Tønnesen (1968) nr 58, 1632

¹¹⁷⁵ Vik (1962) sid 45 nr 603

¹¹⁷⁶ Stigell (1974) sid 26 bild 11 nr 9-12

¹¹⁷⁷ Strømme (1943) sid 124 nr 264a, sid 280 nr 465 (två st), Vik (1962) sid 13 nr 29, 25 nr 239. Det äldsta bomärkesbelägg där ett horn ingår är dock engelskt och från 1530, Ewing (1852) plate X nr 21.

¹¹⁷⁸ Nämnd i Harald Hårfagers saga, Hakon den godes saga, Olav Tryggvasons saga av Snorre Sturluson (1991), samt i Gulatingslagen i Norge, Gamla Västgötalagen och i medeltida rimkrönikor. Näsström (2001) sid 220 ff.

¹¹⁷⁹ Anonym stenhuggare, Lunds domkyrka, Sverige. Cinthio (1957) sid 83 fig. 35.

¹¹⁸⁰ Karlsson (1988) II: sid 556f, $\mathfrak{A}$ tillsammans med en Maria-ros.

¹¹⁸¹ Hugh Hope, kaplan i Bristol, England. Elmhirst (1959) nr 529.

¹¹⁸² Strømme (1943) sid 314 nr 565, Dahl (1994) sid 259, 309, Tønnesen (1968) nr 106, 108, 109

¹¹⁸³ Westgärds (1985) sid 35

¹¹⁸⁴ Child & Colles (1971) sid 97, Karlsson (1988) I: sid 300, 302, Dahlby (1995) sid 79

Mariamonogram för Mariadagarna.¹¹⁸⁵ Äldsta bomärkesbelägg är från 1200-1275.¹¹⁸⁶ Ett korskrönt M, , återfinns på en runsten i Uppland från ca år 1000.¹¹⁸⁷

Med sina närmare 900 bomärkesbelägg i vårt referensmaterial är M den sjunde vanligaste bomärkestypen. Liksom bomärkestypen A är belagd i en mängd varianter, är också bomärkestypen M, till exempel .

Vi såg ovan att den fornkyrkliga symbolen , kallad gaffelkors, mässhakekors eller livsträdkors, under medeltiden dessutom blev en symbol för treenigheten,¹¹⁸⁸ och att i de skandinaviska länderna symboliken ytterligare kunde förstärkas genom att också var runalfabetets runa för M, som i Maria. Att detta livsträdkors också gavs Mariamonogrammets symbolik, kan vi sluta oss till dels av att det använts som beteckning för Mariadagarna på runstavarna, som vi nyss såg, men också av att bomärket i över hälften av beläggen har ett streck tillfogat: .¹¹⁸⁹ är en sammanskrivning av   A, de två första runorna i   A. Äldsta bomärkesbelägg av är från 756,¹¹⁹⁰ och av från 1312.¹¹⁹¹

Andra varianter av Mariarunan , som vi mötte ovan i 6.2 om medeltida kalenderstavar, är *tvimadur* (madur, m, taget två gånger), med äldsta bomärkesbelägg från 1200-1275,¹¹⁹² samt möjligen också , med äldsta bomärkesbelägg från 1200-1275.¹¹⁹³ Eftersom är Mariatecken på franska träkalendrar,¹¹⁹⁴ föreslår Stigell som en tolkningsmodell att Mariatecknet ska förstås som en tidig dansk form av runan m , för Maria, eller möjligen att är ett tecken för sol, "ty *Electa ut sol*, 'utvald som solen och fager som månen' var den heliga Jungfrun".¹¹⁹⁵ Stigells tolkningsförslag, att skall tolkas som en variant av Mariarunan , stöds av att runan alternativt

¹¹⁸⁵ Stigell (1974) sid 49

¹¹⁸⁶ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:1, 35:2.

¹¹⁸⁷ Lager (2002) sid 155 fig. 75, U nr 230

¹¹⁸⁸ Dahlby (1995) sid 50

¹¹⁸⁹ Strømme (1943) 843 st, Dahl (1994) 137 st, Bergsten (1981) 227 st, Guler (1992) 60 st, Larsson (1927) 49 st, Westgärds (1985) 41 st, Vik (1962) 54 st, Tønnesen (1968) 25 st, Nahlén (1992) 54 st, Milde (1870) 14 st, Ewing (1852) 7 st, Elmhirst (1959) 7 st. Summa 1519 av sammanlagt 2698 av typen , = 56 %.

¹¹⁹⁰ Aistulphus, kung över de germanska longobarderna, Italien (död 756). Homeyer (1870) sid 15.

¹¹⁹¹ A. de Seham, borgare i Norwich, England. Ewing (1852) plate I, nr 6.

¹¹⁹² Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:2.

¹¹⁹³ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:2.

¹¹⁹⁴ Fransk träkalender, 1500 talet, NMK, Avd. 2. Inv. nr 15323 anförd av Stigell (1974) sid 19 fig. 6, sid 22.

¹¹⁹⁵ Stigell (1974) sid 22

verkligen kunde skrivas $\P$,¹¹⁹⁶ samt att $\P$ faktiskt förekommer som bomärke, i fyra belägg varav det äldsta från 1779.¹¹⁹⁷

Vi har ovan antagit att bomärkestypen Φ skulle vara en fördubbling av Chi-Rhomonogrammet Ψ . Efter framställningen ovan kan Φ också förstås som en sammanskrivning av Ψ $\dagger$ MA, de två första runorna i Ψ $\dagger$ $\mathbb{K}$ $|$ $\dagger$, MARIA, så som vi såg Υ som en sammanskrivning av Υ $\dagger$ M A, de två första runorna i Υ $\dagger$ $\mathbb{K}$ $|$ $\dagger$, M A R I A. Vi har 57 belägg av Φ i vårt referensmaterial.¹¹⁹⁸

Om *tvimadur*, liksom , kan ses som en fördubbling av Mariarunan , så kan ses som en tredubbling, liksom varianterna och .¹¹⁹⁹

Ontavvisande symbolers verkan förstärktes genom flerdubbling,¹²⁰⁰ i synnerhet om symbolen tecknades i en figur där pennan inte lämnade papperet, i en evighetsslinga.¹²⁰¹ I vårt bomärkesbestånd finns ett flertal bomärken som uppfyller kriterierna för en sådan evighetsslinga,¹²⁰² där pentagrammet ☆ med sina 195 bomärkesbelägg är ett av de vanligare.

☆ har en lång förkristen historia och är känd från Euftrat-Tigrisområdet för 6000 år sedan, och har sedan bland annat förekommit som symbol hos sumererna ca 2700 f.Kr., hos pytagoréerna ca 400 f.Kr. samt som symbol för Jerusalem 300-150 f.Kr. och har av judarna kallats Salomos sigill eller Salomos sköld.¹²⁰³

Som kristen symbol är ☆ använd sedan bysantinsk tid,¹²⁰⁴ och uttyddes som *Pentalfa*, fem gånger bokstaven *Alfa*, som vi ovan sett vara ett Kristusmonogram.¹²⁰⁵ Det pentagonformade utrymmet i centrum kan ha tolkats som Kristusmonogrammet *Omega*. Under 1300-talet uttyddes ☆ som en treenighetssymbol, bestående av tre trianglar.¹²⁰⁶ Andra 1300-

¹¹⁹⁶ Enoksen (1999) sid 69, 74, 82, 84, 89, 95

¹¹⁹⁷ Strømme (1943) sid 22 nr 131, 316 nr 609b, Westgärds (1985) sid 33, 38. Äldsta bomärkesbelägg av P från 1779: Anders Nilsson, Blomvik, Borgund, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 22 nr 131.

1198 Strømme (1943) 24 st, Dahl (1994) 7 st, Bergsten (1981) 2 st, Guler (1992) 1 st, Larsson (1927) 1 st, Westgärds (1985) 3 st, Vik (1962) 5 st, Tønnesen (1968) 4 st, Nahlén (1992) 1 st, Hudd (1911) 5 st, Ewing (1852) 3 st, Skånberg (1990) 1 st. Äldsta belägg 400-talet, Biktor, notarie i Memmonia, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 79, nr 2.1.1 (=16.1.1) Tafel 40, dämäst 1330, Richard Panes, borgare i Bristol, England. Elmhirst (1959) nr 744.

¹¹⁹⁹ Äldsta belägg ☙ 1436, ☙ 1510, ☙ 1611

¹²⁰⁰ Karlsson (1988) I: sid 276, Nahlén (1992) sid 44

¹²⁰¹ Nahlén (1992) sid 45-49

¹²⁰² Till exempel $\triangleleft, \triangle, \mathcal{P}, \heartsuit, \text{triángulo}, \text{tréfoil}, \text{estrella}, \text{círculo}, \text{cuadrado}, \text{estrella} / \text{estrella}, \text{estrella}, \text{estrella}$

Liungman (1993) sid 364 f

¹²⁰⁴ På stendopfunten i S:t Johannes baptisterium i Split, Kroatien, Child & Colles (1971) sid 44

¹²⁰⁵ Child & Colles (1971) sid 44, Dahlby (1995) sid 95

¹²⁰⁶ Child & Colles (1971) sid 44

talsbelägg knyter ☆ till jungfru Maria,¹²⁰⁷ och ☆ kallades också Jungfru Marie sköld eller vapen.¹²⁰⁸ Tydningen av ☆ som en Mariasymbol är relaterad till att ☆ kan ses som uppbyggd av fem M och fem A, som i MA(ria). ☆ kan också läsas som tredubbling av Mariamonogrammet A. Som bomärke är ☆ känt sedan 975-1050.¹²⁰⁹

☆ är ett gott exempel på att en symbolisk uttydning inte utesluter en annan. Som kristen symbol har alltså ☆ tolkats såväl som Kristusmonogram, treenighetssymbol som Mariamonogram, och utgörs av en evighetsslinga.

Andra sådana symboler är ✕, ☆, ✧, ✨, ✨ och ✨.¹²¹⁰

✕ har vi ovan mött som treenighetssymbol,¹²¹¹ men den kan även tolkas som en tredubbling av Kristusmonogrammet ✕ (Chi-Rho), likaväl som en tredubbling av Mariamonogrammet ^^^. Också ✕ har en förkristen historia, känd bland annat från ett sumeriskt sigill. Som kristen symbol är ✕ känd från 1000-talet på en bildsten från Gotland.¹²¹² De 92 beläggen av ✕ som bomärke återfinns i Norge, Sverige och på Åland,¹²¹³ men tre av dem finns även i Schweiz. Äldsta bomärkesbelägg är från vikingatid/tidig medeltid.¹²¹⁴

Symbolen ☆, hexagrammet, har även den en förkristen historia och är känd från 800-600 f.Kr.¹²¹⁵ Som judisk symbol är ☆ belagd från 200-talet e.Kr. i synagogan i Kapernaum, men annars som officiell judisk symbol faktiskt första gången på ett standar i Prag år 1527.¹²¹⁶ Som kristen symbol utgörs ☆ av en dubblering av den fornkyrkliga treenighetssymbolen Δ,¹²¹⁷ och finns på kristna oljelampor från 4-500-talet funna i Israel.¹²¹⁸ Liksom ☆ har ☆ associerats till jungfru Maria, och kan i kristen konst som den

¹²⁰⁷ Västerås domkyrka är helgad åt jungfru Maria. I en cirkel vid dörrhålet finns olika Mariasymboler, såsom krona, Mariamonogrammet MA, fembladig ros och pentagrammet. På en bild av Marias kröning, i kung Magnus Erikssons landslag förekommer ett pentagram över kröningsframställan. Karlsson (1988) I: sid 300 f.

¹²⁰⁸ Hyltén-Cavallius (1863) I sid 426, Karlsson (1988) I: sid 300, Dahlby (1995) sid 95

¹²⁰⁹ Anonym köpman i Exeter, England, på tunnlock. Allan & Morris (1984) sid 306 fig. 174:16.

¹²¹⁰ Den sista figuren finns som bomärke i vårt referensmaterial hos Bergsten (1981) sid 160 med 8 belägg av tre personer. Äldsta belägget är från 1694, Jon Olsson i Tösta, Sättna, Medelpad, Sverige. Dessutom återfinns det hos Nahlén (1992) sid 71 fig. 33, och i ett belägg från 15-1600-talet (?) i Shrewsbury, Shropshire, England hos Girling (1964a) sid 83.

¹²¹¹ Child & Colles (1971) sid 44, 45

¹²¹² Liungman (1993) sid 447

¹²¹³ Strømme (1943) 2 st, Dahl (1994) 45 st, Bergsten (1981) 33 st, Guler (1992) 3 st, Larsson (1927) 2 st, Westgårds (1985) 6 st, Vik (1962) 1 st

¹²¹⁴ Anonym krukmakare, Tyskland, som bottenstämpel. Näbe (1908) sid 71 f.

¹²¹⁵ Liungman (1993) sid 367. Dahlby (1995) sid 238 nämner belägg på sigill i Sidon från 600-talet f.Kr, på en gravsten i Tarent från 200-talet e.Kr.

¹²¹⁶ Dahlby (1995) sid 238

¹²¹⁷ Liungman (1993) sid 367. Lipffert (1957) sid 129, Dahlby (1995) sid 13

¹²¹⁸ Loffreda (2001) sid 13 rad 1 nr 3

sexuddiga Betlehemsstjärnan omsluta Maria med Jesusbarnet i famnen. symboliserar enligt Dahlby alltså såväl Maria, som Betlehemsstjärnan och födelseundret i Betlehem.¹²¹⁹ Liksom i fallet med grundar sig anknytningen av till Maria av att utgörs av en flerdubbling av Mariamonogrammet MA, här sex gånger. Äldsta bomärkesbelägg är från 1312.¹²²⁰

Vi har redan ovan sett bomärket som en korsvariant. Bomärket förekommer i vårt referensmaterial¹²²¹ och i Lettland,¹²²² men är annars känd från nordisk folktro som en ontavvisande symbol.¹²²³ Förutom av korsformen utgörs symbolen av Mariamonogrammet (MAria) åtta gånger. I Norge har den ontavvisande symbolen beteckningen *Otteblarose* (åttabladsros),¹²²⁴ och i Lettland *Auseklis* (morgonstjärnan).¹²²⁵

Som flera andra bomärken är en evighetsslinga. Ett annat sådant bomärke som förekommer i två varianter är eller . Symbolen förekommer på medeltida kalenderstavar och har kallats *S:t Olafs ros*.¹²²⁶ Äldsta kända bomärkesbelägg är ca 14-1500-tal för ,¹²²⁷ och 1635 för .¹²²⁸ De båda bomärkesvarianterna är ytterligare exempel på en kraftförstärkande fördubbling som dessutom bildar en evighetsslinga. utgörs av en fördubbling av Mariamonogrammet A (som i sin tur är en utveckling av Kristusmonogrammet A). Tecknas bomärket med delvis mjuka vinklar, , nås den dubbla effekten att bomärket såväl utgör en fördubbling av Mariamonogrammet A, som en fördubbling av ♡. Vi kommer nedan att möta ♡ som ett Mariaattribut.

Vi såg ovan att de skandinaviska runorna kommit till användning för att konstruera Kristusmonogram, exempelvis bomärkestypen som kan förklaras som ett runmonogram med uttydningen | ↑, Krist, eller bomärkestypen som kan förklaras som ett korskrönt Kristusmonogram i runskrift = | (**KRI**st). Sannolikt har Chi-Rhomonogrammet (ur) utgjort inspirationskällan för att konstruera Kristusmonogram i runor som och . När väl denna innovation var gjord var vägen öppen för att också konstruera Mariamonogram i runor. Ett sådant är bomärket som utgör ett

¹²¹⁹ Dahlby (1995) sid 68 f

¹²²⁰ Reginald Tudewort, Sarum (Salisbury), England. Elmhirst (1959) nr 1003.

¹²²¹ Guler (1992) sid 86, odaterad

¹²²² Kraukle (1993) sid 10, 25, odaterad, Klētnieks (1990) sid 85

¹²²³ Liungman (1993) sid 371, 396, var vanlig under vikingatiden. Nahlén (1992) sid 49, sid 71 fig. 33.

¹²²⁴ Nahlén (1992) sid 49, 71

¹²²⁵ Kraukle (1993) sid 10, 25, odaterad, Klētnieks (1990) sid 85

¹²²⁶ Stigell (1974) sid 46, bild 23 nr 24, sid 126, Olavsros

¹²²⁷ Tyghandlare?, Dedham Church, Essex, England. Girling (1964a) sid 10 (21, 56, 116). Nästa belägg är från 1865, Johan Erik Johansson, Hammarland, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 240. Dennes farfar Erik Jansson, Hammarland, Åland, Finland förde 1759 som bomärke, Dahl (1994) sid 240.

¹²²⁸ J. de Quetteville, Gurnsey, England. Elmhirst (1959) nr 811.

korskrönt Mariamonogram uppbyggt av runorna Υ $\dagger$ $\mathbb{R}$ $|$ $\dagger$, Maria.¹²²⁹ Det äldsta belägget för bomärket $\mathbb{A}$ är från 975-1050.¹²³⁰ Även bomärket $\mathbb{A}$, med äldsta belägg 1200-1275,¹²³¹ kan ges den dubbla uttydningen av såväl Maria, som Krist.

8.7 Mariaattribut

Förutom de nämnda Mariamonogrammen ovan, finns bland bomärkestyperna några Mariaattribut, som $\heartsuit$, $\clubsuit$ och $\crown$.

Bland de 139 bomärkesbeläggen av $\heartsuit$ är det äldsta från 1217.¹²³² Hjärtat symboliserar sedan 1100-talet Jesu lidande på korset,¹²³³ men hjärtat användes också under medeltiden som symbol för Marias blödande hjärta,¹²³⁴ utifrån Symeons profetia i Lukasevangeliet 2:35 om ett svärd som skulle gå genom Marias egen själ, vid åsynen av den korsfäste sonen.¹²³⁵

$\heartsuit$ förekommer även i heraldiken, t.ex. på Magnus Ladulås' vapensköld från 1200-talet.¹²³⁶ Stigell anger att de engelska medeltida clog-kalendrarna genomgående betecknar Maria och Maria-dagarna med $\heartsuit$.¹²³⁷

Vi har redan nämnt om evighetsslingan ∞ som består av två kombinerade Mariamonogram, och två kombinerade hjärtan. Även andra fördubblingar av $\heartsuit$ finns i referensmaterialet, som ∞ ¹²³⁸ och $\heartsuit$,¹²³⁹ och möjligen har enskilda belägg av öglekorset $\oplus$ förståtts som ett dubblerat hjärta ∞ .

Det äldsta av våra sju bomärkesbelägg av $\clubsuit$ är från 1240.¹²⁴⁰ $\clubsuit$, *fleur de lys*, den franska liljan, började användas som symbol på 1100-talet, och upptogs med tiden på franska kungahusets vapensköld.¹²⁴¹ $\clubsuit$ kan symbolisera treenigheten, och under tidig medeltid Kristus, men under

¹²²⁹ Runan Υ vänd till $\mathbb{A}$. Att runor vändes upp och ned eller spegelvändes var inte ovanligt, Page (1987) sid 9, Robinson (1998) sid 178.

¹²³⁰ Anonym musiker i York, England, på stall till 6-strängat instrument. Morris (2000) sid 2356 fig. 1161.

¹²³¹ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Lund, Sverige. Cinthio (1957) sid 83, fig. 35:2.

¹²³² Simon, rektor vid St. Peter på Hungate i Norwich, England. Ewing (1852) sid 222 plate XI nr 4.

¹²³³ Dahlby (1995) sid 28

¹²³⁴ Dahlby (1995) sid 67

¹²³⁵ Luk 23:49, Joh 19:25

¹²³⁶ Liungman (1993) sid 291

¹²³⁷ Clog-kalendern från Staffordshire, nu i Bodleian Library, Oxford anförd av Stigell (1974) sid 18 fig. 5:2, sid 22, sid 23 fig. 7:a:18

¹²³⁸ Strømme (1943) sid 214 nr 179

¹²³⁹ Strømme (1943) sid 226 nr 10a, 228 nr 29c

¹²⁴⁰ Dionesia le Collier, Bristol, England. Hudd (1911) sid 112e.

¹²⁴¹ Liungman (1993) sid 324

senare medeltid är framför allt den vita liljan en sinnebild för jungfrulighet och kyskhets och symboliserar Maria.¹²⁴² I kapitel 10 ska vi se något på figurens judiska historia, som symbol för Jerusalem.

I vårt referensmaterial finns 12 belägg för bomärken i form av en krona ,¹²⁴³ med äldsta belägg från 1437.¹²⁴⁴ Vi har redan sett att en krona förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för jungfru Maria,¹²⁴⁵ en symbol som går tillbaka till 500-talet.¹²⁴⁶ Från 1100- och fram till 1400-talet kröns Maria i konsten av Kristus ensam, från omkring 1400 av Treenigheten, där Fadern och Sonen sätter kronan på hennes huvud, medan Anden i duvans gestalt svävar ovanför.¹²⁴⁷

8.8 Helgon- och änglaattribut

Av de 381 bomärkesbeläggen av ett mer eller mindre stiliserat ankare i formen , , eller , är äldsta bomärkesbelägget av från slutet av 1200-talet.¹²⁴⁸ På grund av tidsavståndet till 200-talsbeläggen¹²⁴⁹ av som fornkyrkligt kryptogram, ankarkors, får vi sannolikt söka symboliken för de flesta av dessa bomärkesbelägg bland medeltidens symboler.

Tecknet för ankare i olika utformningar, som t.ex. , , och , betecknar på medeltida kalenderstavar helgonet Nicolaus (död 345 eller 352) dag 6/12. Efter 1087, när relikerna efter Nicolaus, biskop i Myra i nuvarande sydvästra Turkiet, skrinlades i det apuliska Bari i Italien, gick hans dyrkan över alla gränser. Hans dag 6/12 blev överallt en folklig festdag och legenden om de guldklimpar han kastade in till tre jungfrur som hemgift gav upphov till seden med gåvor från Santa Claus. Han blev patron för otaliga kyrkor, provinser och sammanslutningar samt de sjöfarande köpmännens skyddshelgon, en egenskap som särskilt i Norden var betydelsefull och som förlänade honom just ett ankare som kalendertecken.¹²⁵⁰ Ankaret anger också på kalenderstaverna martyrpåven Clemens' dag 23/11. Clemens hade enligt legenden blivit nedsänkt i havet med ett ankare om halsen.¹²⁵¹

¹²⁴² Lippfert (1957) sid 60, Reuterswärd (1986) sid 53, 148, Dahlby (1995) sid 70

¹²⁴³ Strømme (1943) sid 106 nr 133, 139, sid 204 nr 164, 5 st hos Bergsten (1981) sid 112 (i formen)
Hudd (1911) nr 358, 400, 405, Ewing (1852) plate III nr 23.

¹²⁴⁴ William Bradlee, Norwich, England. Ewing (1852) Plate III nr 23.

¹²⁴⁵ Vid de olika Mariadagarna som Maria Bebådelsedag 25/3, Maria Besökelsedag 2/7, Vårfrudagen 15/8, Marie Födelsedag 8/9, Mariabarnets tempelgång 21/11, Marias avlelse 8/12. Stigell (1974) sid 23 bild 7a nr 6 m.fl.

¹²⁴⁶ Bilder med Maria med krona, Dahlby (1995) sid 14

¹²⁴⁷ Dahlby (1995) sid 14

¹²⁴⁸ Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 90.

¹²⁴⁹ Gravsten i Museo Cristiano, Vatikanen, Rom, Gough (1963) sid 74 fig. 11b, 75 fig. 12

¹²⁵⁰ Stigell (1974) sid 35

¹²⁵¹ Stigell (1974) sid 35

Det kan inte uteslutas att somliga bomärkesbelägg går tillbaka på ankarkorset eller S:t Clemens attribut. På grund av S:t Nicolaus popularitet, i synnerhet efter 1087, är dock det mest sannolika att de flesta bomärken av typen , och är valda med tanke på S:t Nicolaus attribut. Möjligen kan en nytolkning av ankarkorset ha skett efter 1087 så att det istället – eller även – har knutits till S:t Nicolaus.

Det äldsta bomärkesbelägget vi har för bomärkestypen är från 1275-1350.¹²⁵² 32 av våra totalt 52 bomärkesbelägg är norska,¹²⁵³ och är också ett av attributen för den norske helgonkungen Olof, som dog 1030 och blev skrinlagd i Trondheims domkyrka, ett mycket vanligt mål för pilgrimsvallfärder från när och fjärran.¹²⁵⁴ Olofs kult spreds snabbt över Norden; hans dag märks ut redan på Nyköpingsstaven från 1200-talet, och yxan som dräpte honom är på kalenderstavarna ofta tecknet både för hans dödsdag, den egentliga Olofdagen 29/7, och i Norge dessutom för hans translationsdag 3/8.¹²⁵⁵ En annan symbol använd på de medeltida kalenderstavarna med koppling till S:t Olof är . Figuren har kallats *S:t Olafs ros*,¹²⁵⁶ och det äldsta bomärkesbelägget av är från 1635.¹²⁵⁷ Liungman redovisar att figuren var vanligt förekommande redan under vikingatiden, både flätad och oflätad.¹²⁵⁸

De 13 bomärkesbelägg vi har för (ibland) har en klar norsk och engelsk dominans,¹²⁵⁹ med äldsta belägg 1233-40 i Bristol.¹²⁶⁰ Skepp och båtar i olika utförande och grad av stilisering förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för Mattias 24/2, Olof 29/7, Matteus 21/9, Ursula 21/10, Simon 28/10, Clemens 23/11,¹²⁶¹ och även inristat i den norska medeltida stavkyrkan i Kaupanger.¹²⁶² Skeppet som en bild av Kyrkan och frälsningen som hon erbjuder, med förebild i räddningen undan syndafloden genom arken, är den vanligaste och äldsta symbolanvändningen för figuren, känd sedan 200-talet och kyrkofäderna.¹²⁶³ Båtfiguren återfinns på en korssten från 600-talet i

¹²⁵² Anonym stenhuggare, domkyrkan i Linköping, Sverige. Ullén (1987) sid 86.

¹²⁵³ Strømme (1943) 9 st, Guler (1992) 14 st, Larsson (1927) 4 st, Vik (1962) 23 st, Hudd (1911) 1 st, Ewing (1852) 1 st,

¹²⁵⁴ Dahlby (1995) sid 176

¹²⁵⁵ NMK, inv. nr 333, pergamentskalender SHM, inv. nr 21280 anförda av Stigell (1974) sid 37 fig. 11a, 13b. Det finns dock några mindre kända helgon vars attribut också bl.a. är en yxa, som Bonifatius, Botvid och Henrik, Dahlby (1995) sid 150, 161.

¹²⁵⁶ Stigell (1974) sid 46, bild 23 nr 24, sid 126, Olavsros

¹²⁵⁷ J. de Quetteville, Gurnsey, England. Elmhirst (1959) nr 811.

¹²⁵⁸ Liungman (1993) sid 280

¹²⁵⁹ Strømme (1943) sid 148 nr 71b, 322 nr 78b, 404 nr 54, Hudd (1911) sid 112:a, b, d, nr 40, 71, 144, 233, 396 (nr 40 och 71 har utformningen) , Bergsten (1981) sid 44 har utformningen . Hos Hudd (1911) nr 236 "kröns" av en båt i en form snarlik .

¹²⁶⁰ Roger Palmer, Bristol, England. Hudd (1911) sid 112a

¹²⁶¹ Stigell (1974) sid 101-103, bild 56:1, 2, 4

¹²⁶² Blindheim (1985) plate XI i stavkyrkan i Kaupanger

¹²⁶³ Gough (1963) sid 74 fig. 11c, Dahlby (1995) sid 119, 240

Skottland,¹²⁶⁴ och skeppsframställningar lika återfinns som ett kombinerat kors-skeppsmotiv på runstenar i Västergötland från ca 1000.¹²⁶⁵ Bland de helgon som haft skeppet som helgonattribut märks i detta sammanhang särskilt S:t Olof (990-1030), som med Guds hjälp med sitt skepp Oxen vann en kappsegling mot sin hedniske bror Harald på det snabbseglande skeppet Ormen, och därigenom vann Norges krona.¹²⁶⁶ Som vi nyss såg var ett annat vanligt attribut för honom , den yxa han blev avrättad med.

Arne Lidén har i *Olav den helige i medeltida bildkonst. Legendmotiv och attribut* (1999) visat hur oerhört populär kulten av den norske helgonkonungen snabbt blev i Norge och övriga Norden, samt i England.¹²⁶⁷ Skriftliga belägg på den äldsta Olofsliturgin för tidegård och mässa finns bevarade i England från omkring 1050, såsom *Leofriccollectariet*, medan S:t Olof framträder som förebedjare i *Red Book of Derby*.

Paralleller, som att äldsta kända bomärkesbelägg för såväl som är från 1200-talet då också Olofskulten fick stort genomslag, och den stora norska dominansen med engelskt inslag hos båda bomärkestyperna, gör att vi vågar förmodandet att uttydningen av bomärket , inte minst i norska men även i engelska och andra belägg, är att främst söka i skeppet som attribut för S:t Olof.

Äldsta bomärkesbelägget för är från 1315,¹²⁶⁸ tre av de sex bomärkesbeläggen i vårt referensmaterial är från Norge, övriga från Åland.¹²⁶⁹ förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för den norske lekmannamartyren Hallvards dödsdatum 15/5.¹²⁷⁰ Hallvard, som nämns av Adam av Bremen,¹²⁷¹ var släkting till den nyss omtalade S:t Olof och dog 1028 eller 1043, när han sökte rädda en kvinna från tre förföljare som ville döda henne. Istället blev han själv sårad till döds med en pil. Hans lik kastades fastbundet vid en sten i havet, men flöt upp igen och kunde jordas. Kopplingen till de norska bomärkesbeläggen och till S:t Olof, vars attribut yxan, och möjligen även skeppet, flitigt användes som

¹²⁶⁴ Seaborne (1989) sid 20 fig. 13, Cross-slab, Rossie Priory, Tayside, Skottland. Seaborn tolkar dock figuren som en halvmåne, en förkristen piktisk symbol, enligt min mening utan att då tillfredsställande förklara årornas förekomst.

¹²⁶⁵ Lager (2002) sid 225

¹²⁶⁶ Dahlby (1995) sid 175

¹²⁶⁷ Lidén (1999) sid 16 ff

¹²⁶⁸ John le Roas, London, England. Elmhirst (1959) nr 854. Som ”kröning” av A hos John Canterbury (Bristol, 1400-talet?) Elmhirst (1959) nr 193. Nästa belägg 1743 Jon Hansson, Ullstein, Sunnmøre, Norge, Strømme (1943) sid 346 nr 168.

¹²⁶⁹ Dahl (1994) sid 290 (3 st), samt i snarlikt form hos Strømme (1943) sid 346 nr 168, 169, 424 nr 6b

¹²⁷⁰ NMK, inv. nr 333 anförd av Stigell (1974) sid 37 bild 17 nr 26.

¹²⁷¹ Adam av Bremen (1984) sid 171, Fröjmark (1996) sid 406

bomärkestyp, inte minst i Norge, gör att vi sannolikt kan tolka ☉ som en kvarnsten, Hallvards attribut.¹²⁷²

Med äldsta belägg från 1768,¹²⁷³ har vi några svenska och norska bomärkesbelägg av typen ☐.¹²⁷⁴ Som vi sett ovan förekommer ☐, ett halster, på medeltida kalenderstavar som symbol för S:t Laurentius (med senare namnbruk: Lars) 10/8.¹²⁷⁵ Laurentius var ärkediakon i Rom och led martyrdöden där på ett halster år 258.¹²⁷⁶ S:t Laurentius var ett populärt helgon i Norden under medeltiden. Bl.a. är Lunds domkyrka helgad åt honom, vilket förklarar bilden av halster på mynt präglade i Lund, som vi såg ovan.

Av nio bomärkesbelägg i referensmaterialet av ☐ är det äldsta från 1324.¹²⁷⁷ En kyrka, ☐, förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för Alla helgons dag 1/11 och för Gertrud 17/3. Gertrud av Nivelles i Brabant (625-659), var dotter till Pippin d.ä. Efter faderns död grundade hon ett kloster i Nivelles. Hennes attribut ☐, en kyrkomodell, syftar på hennes iver att bygga kyrkor. Enligt helgonlegenden skulle hon ha räddat några sjöfarande i sjönöd, som ropat till henne. Hon blev därför under medeltiden de resandes skyddshelgon, man drack "S:ta Gertruds minne" innan man begav sig ut på resa.¹²⁷⁸

Att välja en så pregnant symbol som en stiliserad kyrka till sitt bomärke förutsätter givetvis inte att valet av bomärke måste vara knutet just till vördnad för S:ta Gertrud, men möjligen kan alltså somliga bomärken ha antagits i hopp om S:ta Gertruds skydd på resor.

En annan bomärkestyp som inte heller är helt lätt att definitivt bestämma är de 30 beläggen av ☐ eller ☐ som är jämnt spridda över det nordiska jämförelseområdet,¹²⁷⁹ med äldsta belägg 1614.¹²⁸⁰ Figuren, en bok, förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för Urban 25/5, och för Botulf 17/6, och som symbol för Birgitta 7/10.¹²⁸¹ Det ojämförligt mest vördade helgonet av dessa tre är S:ta Birgitta (1303-1373), instiftare av

¹²⁷² Dock finns ytterligare ett par i Norden mindre kända och vördade helgon vars attribut bl.a. är en kvarnsten, nämligen Florian och Vincentius, Dahlby (1995) sid 157, 183

¹²⁷³ Halvor Ingebrigtsen, Stranda, Sunnmøre, Norge. Strømme (1943) sid 174 nr 13a.

¹²⁷⁴ Strømme (1943) sid 38 nr 427, sid 174 nr 13a, Bergsten (1981) sid 22

¹²⁷⁵ Stigell (1974) sid 18 bild 5:1, Svensson (1945) sid 32 fig. 1

¹²⁷⁶ Dahlby (1995) sid 170

¹²⁷⁷ Gerardus le Mounier, köpman i Norwich, England. Ewing (1852) Plate I nr 10.

¹²⁷⁸ Dahlby (1995) sid 160

¹²⁷⁹ I formen ☐ hos Strømme (1943) sid 28 nr 223, sid 300 nr 312, sid 310 nr 499, i formen ☐ med varianter hos Strømme (1943) sid 98 nr 349, sid 118 nr 140, sid 174 nr 13b, sid 180 nr 103, sid 284 nr 46e, sid 424 nr 9b, Dahl (1994) sid 386 (10 st), Bergsten (1981) sid 124, 137, 182, Larsson (1927) sid 44, 214, 218, 242, Westgärds (1985) sid 23, 30, 34, Tønnesen (1968) nr 634, Nahlén (1992) sid 39, 41, Skånberg (1990) sid 37

¹²⁸⁰ Krister Mårtensson, Lemland, Åland, Finland. Dahl (1994) sid 386.

¹²⁸¹ Stigell (1974) sid 37 bild 17 nr 19, Svensson (1945) sid 32 fig. 1, 3

Vadstenaklostret och birgittinorden.¹²⁸² Ett av hennes attribut är just boken med hennes uppenbarelser. En förmodan att / skulle knyta an till S:ta Birgittas attribut, kan stödjas av att bomärkesbeläggen är jämnt spridda över Norden och att de är förhållandevis sena, med äldsta belägg 1614. Hade bomärkestypens ursprung varit äldre än 1391 då S:ta Birgitta kanoniserades, skulle vi ha väntat tidigare och fler bomärkesbelägg. Det finns för övrigt goda skäl att anta att ett så populärt nordiskt helgon som Birgitta, vars kult spreds snabbt över Norden efter hennes kanonisering, skulle ha avsatt något spår i bomärkesbruket.¹²⁸³

I vårt material har vi elva bomärkesbelägg för . De flesta är norska, men några är från Gotland,¹²⁸⁴ varifrån också det äldsta belägg är, daterat till 1682.¹²⁸⁵ , en våg, förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för ärkeängeln Mikael 29/9.¹²⁸⁶ Föreställningen att ärkeängeln Mikael vägde de avlidnas själar mot deras synder, och därmed avgjorde deras salighet, var vanlig att framställa i bild på 1100- och 1200-talet. Inte ovanlig är bilden med kejsar Henrik II:s (tysk kejsare 1014-1024) själ i Mikaelns våg. Kejsarens själ räddas genom att S:t Laurentius räcker donationsgåvor, som kejsaren under livstiden givit till ett S:t Laurentiuskloster, till Mikael som i sin tur lägger dem i vågskålen så att den väger ner och själen räddas.¹²⁸⁷

Av vårt referensmaterials nio bomärkesbelägg¹²⁸⁸ av är det äldsta från 1217.¹²⁸⁹ , en nyckel, förekommer på medeltida kalenderstavar som symbol för aposteln Petrus 29/6.¹²⁹⁰ Sedan 400-talet är Petrus främsta attribut en eller två nycklar,¹²⁹¹ utifrån Jesu ord till Petrus i Matteusevangeliet 16:19 ”Jag skall ge dig himmelrikets nycklar. Allt du binder på jorden skall vara bundet i himlen, och allt du löser på jorden skall vara löst i himlen”. Nycklarna symboliserar Petrus makt att lösa eller binda i synd, den nyckelmakt som kyrkan förvaltar i bikten.

Dahlby nämner särskilt om ett Petrusmonogram som förenar bokstäverna P och E i **PETRUS** till en nyckel, och som återfinns på flera ställen i

¹²⁸² Dahlby (1995) sid 149

¹²⁸³ Stigell (1974) sid 36

¹²⁸⁴ som bomärke hos Strømme (1943) sid 376 nr 129. I olika snarlika variationer förekommer figuren som bomärke hos Strømme (1943) sid 316 nr 603, 318 nr 632, 332 nr 246, 334 nr 295, 338 nr 360, 376 nr 129, 408 nr 145, Larsson (1927) sid 156, 220, 237, 249.

¹²⁸⁵ Peer Kyrkeby, Hablingba, Gotland, Sverige. Larsson (1927) sid 248

¹²⁸⁶ Svensson (1945) sid 32 fig. 2

¹²⁸⁷ Dahlby (1995) sid 77, 82, 83

¹²⁸⁸ Strømme (1943) sid 232 nr 119b, Larsson (1927) sid 172, 198, 202, 383, Westgärds (1985) sid 43, Vik (1962) sid 35, 45, Ewing (1852) plate XI nr 4.

¹²⁸⁹ Simon, rektor vid St. Peter Hungate. Ewing (1852) Plate XI nr 4

¹²⁹⁰ Stigell (1974) sid 29 bild 14 nr 10

¹²⁹¹ Ewing (1852) plate IV nr 10 har två korslagda nycklar som bomärke

grottorna under Peterskyrkan i Rom i graffiti från 300-talet och senare.¹²⁹² Utifrån detta kombinerade Petrusmonogram och Petrusattribut i form av nyckel, kan vi också förklara 24 bomärkesbeläggen i vårt referensmaterial av ,¹²⁹³ med äldsta belägg från 1406.¹²⁹⁴ Uppenbarligen är också en kombination av P och E, ett Petrusmonogram på samma sätt som . Dessutom ryms i flera andra symboler som också kan ha åsyftats, som korset , Chi-Rhomonogrammet (ur **XPISTOS**), Jesus monogrammet (ur **IESVS**), samt Mariamonogrammet i runor (   ), **Maria**. Vi har ovan sett att förekomsten av flera olika symboler i en figur inte utesluter varandra, utan förstärker varandra.

Samtidigt avbildar tydligtvis en nyckel, precis som . Men medan Petrusmonogrammet avbildar en *vridlåsnnyckel* av den kontinentala typen som först senare under medeltiden fick genomslag i Norden, synes Petrusmonogrammet avbildar en nordisk *draglåsnnyckel* av en typ som förekom här under vikingatiden och äldre medeltid.¹²⁹⁵

Eftersom vi har 24 väl spridda bomärkesbelägg över Norden, med äldsta belägg 1406, vågar vi anta att vi i har ytterligare en nyfunnen bomärkestyp att lägga till de tidigare funna dryga sjuttioalet bomärkestyperna. Till sin symboliska betydelse är det ett Petrusmonogram som i sin form anknyter till Petrus' attribut nyckeln, i en tidig nordisk variant av draglåsnnyckel.

Vi har sett bomärket ovan förklarat som en korsvariant, och att det förekommer som motiv på danska mynt från 1200-talet.¹²⁹⁶ Det är troligt att det även ska förstås som en självständig bomärkestyp; enligt Stigell förekommer nämligen på medeltida kalenderstavar med koppling till Petrus, likaså har kallats *S:t Pehrs vapen*.¹²⁹⁷ Det äldsta bomärkesbelägget av är från 716 ,¹²⁹⁸ och i vårt referensmaterial finns fyra belägg, samt ett tiotal snarlika.¹²⁹⁹

¹²⁹² Kirschbaum (1959) sid 138, Dahlby (1995) sid 104. förekommer dock inte som bomärke i vårt referensmaterial.

¹²⁹³ Strømme (1943) sid 24 nr171a,b, 110 nr 1,2, 184 nr 154a, 169a, 206 nr 33, 222 nr 319, 236 nr 178a, 183c, 260 nr 117, 322 nr 72, 334 nr 307, 352 nr 74, 75, 406 nr 103 Larsson (1927) sid 172, 198, 202, 383, Vik (1962) sid 35, Tønnesen (1968) sid 95 nr 482, 485, Elmhirst (1959) nr 1018

¹²⁹⁴ Adolf Vileken, köpman i Riga, Lettland. Elmhirst (1959) nr 1018.

¹²⁹⁵ Blomqvist & Mårtensson (1963) sid 139, 141 fig. 125 benämner denna nyckeltyp ”draglåsnnyckel för fast skrinlås med T-format nyckelhål” medan Folin & Svensson (1985) sid 242 ser nyckeltypen som en bultlåsnnyckel av äldsta typ (från 1000-talet).

¹²⁹⁶ Flensburg (1977) sid 74 nr 404, sid 78 nr 490, sid 88 nr 664

¹²⁹⁷ Förekommer i Nosis kyrka, Stigell (1974) sid 46, bild 23 nr 1, Hyltén-Cavallius (1863) del 1 sid 426

¹²⁹⁸ Biskop Aldwine av Lichfield, England. Ruppel (1939) sid 88, Sawyer (1968) sid 92 nr 82 Tabula D.

¹²⁹⁹ Bergsten (1981) sid 91, 121, Hudd (1911) nr 363. Den snarlika är belagd hos Strømme (1943) sid 434 nr 183b, Dahl (1994) sid 136, Bergsten (1981) sid 121, Larsson (1927) sid 52, 112, 167, 216, Vik (1962) sid 35. kan dock även tolkas som , två gånger .

8.9 Ytterligare fler?

Kan det finnas ytterligare fler bomärkestyper som vi inte lyckats identifiera, utöver det 80-tal vi nu känner? Ja, det är högst sannolikt, men dessa bomärkestyper har i så fall troligen en låg frekvens och en sen tillkomst, liksom en begränsad spridning. Bland symboler som föreslagits som förebilder för bomärken är den korskrönta jordgloben, som är den krönte kungens riksäpple,¹³⁰⁰ liksom månskäran,¹³⁰¹ men där vårt referensmaterial inte gett tillräcklig grund för att säkerställa antagandet.

Andra möjliga bomärkestyper, som kanske kan komma att bli identifierade med ett ännu större referensmaterial än vi har idag, är pilgrimssnäckan,¹³⁰² den fembladiga rosen,¹³⁰³ treklöver,¹³⁰⁴ triskele med hakar,¹³⁰⁵ pentagon,¹³⁰⁶ samt ytterligare typer av Jesus Kristusmonogram exempelvis I X, och rosettmönster.¹³⁰⁷ Det är också möjligt att ytterligare bomärkestyper gömmer sig i det som vi idag antar vara kombinationer av två eller tre identifierade bomärkestyper, men som alltså - teoretiskt sett - skulle kunna utgöras av självständiga bomärkestyper, uppbyggda på symboler som vi idag inte har identifierat. Denna möjlighet skulle i en större utsträckning kunna gälla de engelska bomärkesbeläggen, där många bomärken är mycket utvecklade och differentierade genom olika kombinationer av kända symbolelement.

¹³⁰⁰ ”The orb and the cross”, Davies (1935) sid 45, Kuhlicke (1952) sid 66, 70. Se t.ex. Strømme (1943) sid 332 nr 267.

¹³⁰¹ ”The crescent”, Stevenson (1954) sid 106

¹³⁰² Milde (1870) plate IV nr 15, Bergsten (1981) sid 171

¹³⁰³ Vik (1962) sid 19 nr 141

¹³⁰⁴ Larsson (1927) sid 30, Strømme (1943) sid 318 nr 650

¹³⁰⁵ Bergsten (1981) sid 31, Dahl (1994) sid 212

¹³⁰⁶ Bergsten (1981) sid 136

¹³⁰⁷ Guler (1992) sid 149

9 Hur länge känd?

Hur länge kan bomärkenas symboliska betydelse ha varit känd av bomärkesbrukarna och deras samtid?

Uppenbarligen var betydelsen okänd för Ole Worms (1588-1654), den danske läkaren och fornforskaren som i skrifter i början av 1600-talet förklarar bomärkena som runor och betecknar dem som *runae familiares*.¹³⁰⁸ Även bomärken i form av kors vill han tillskriva Oden eller Tor.¹³⁰⁹ Som vi såg i 2.1 följde senare forskare honom i hans runhypotes, som Årflot (1811), Arndt (1826), Liljegren (1832), Magnússen (1841). Från Worms och framåt synes kunskapen om bomärkenas kristna symbolik ha varit helt glömd och okänd.

Den engelske heraldikern Randle Holme skrev dock om bomärken 1688.¹³¹⁰

These with thousands more of seuerall veriates might be produced; but these may suffice, from which any merchant may make his owne devise without offence to Armes, or the rules of Herauldry: these things as I sayd before, being but markes, seales, or tokens by which one mans goods are distinguished from another. So I shall conclude this chapter with my prayers for the happy & flourishing estate of all such endeavour to liue by these foresaid Impleys, that their Marks may neuer faile them, That stormes & Tempests may not sink or wrack them, nor the Pyrat or common enemy haue power to assaile them; but yet still they may arrive at their wished Haven. Amen.

Fastän Holme deklarerar att bomärkena enbart var märken för att åtskilja en mans ägodelar från andras, var han också medveten om en skyddande funktion hos bomärkena och avslutar sin framställning om dem med en bön för köpmännen att deras bomärken aldrig ska svika dem utan bevara köpmännens bomärkesmärkta gods från skeppsbrott och pirater så att godset når sin hamn. Hans djupa kännedom om de heraldiska motiven hämtade ur kristen symbolik bör ha underlättat hans förståelse av bomärkena. Av bönens utformning och avslutning kan vi sluta oss till att Holme knöt bomärkenas verkan till ett gudomligt skydd. Det kan han knappast ha gjort utan att ha anat en kristen symbolik i bomärkenas utformning.¹³¹¹

Om nu Holmes ord 1688 ”may their Marks neuer faile them” är en sista aning hos en heraldisk specialist om bomärkenas ursprungliga betydelse, så

¹³⁰⁸ Worm (1636) sid 131

¹³⁰⁹ Homeyer (1870) sid 13, not 1

¹³¹⁰ Holme (1688) sid 414, Rylands (1911) sid 33

¹³¹¹ Även om Holme förstod bomärkenas gudomliga skydd, kunde han dock uppenbarligen inte tolka de enskilda märkenas symbolik. Han står t.ex. frågande inför ett bomärke krönt med , Holme (1688) Plate 26, Rylands (1911) sid 29.

kan vi å andra sidan utgå från att de sist antagna bomärkena med en självständig betydelse och utformning, som   och ,¹³¹² alla antogs under senmedeltiden i full förståelse av bomärkenas symboliska betydelse. Med få undantag kan alla här upptagna bomärkestyper härledas till medeltida symboler, och inga i grunden nya bomärkeskonstruktioner har kunnat påvisas efter reformationen. Det är ett rimligt antagande att reformationen inneburit ett brott med det tidigare katolska bild- och symbolspråket och att bomärkenas symbolik efter reformationen mer och mer fallit i glömska, på samma sätt som kyrkväggarnas medeltida kalkmålningar förlorade sin betydelse och ställning, och ofta kalkades över och glömdes, liksom att det katolska bruket att inviga en kyrka med konsekrationsskors övergavs.¹³¹³ För Ole Worms, som var född 1588, var i alla fall bomärkenas kristna symbolik okänd.

Hos Martin Luther själv fanns dock troligen kunskapen om bomärkenas funktion och betydelse kvar, som vi såg i 2.2.¹³¹⁴

Till frågan om hur länge betydelsen hos de olika bomärkena kan ha varit allmänt känd hör frågan om hur de benämndes. De uppteckningar vi har över bomärkenas folkliga benämningar är sena, och utgår från likhet med då kända föremål. På Gotland benämndes till exempel bomärket ”husgafvel”, ”gröitkrok”, ”krakbain”, ”täimglas”, ”ankar”, ”nafvarskaff”, ”stol”, ”dubbel håikrok”, ”gröitgrip” och ”nykel”.¹³¹⁵

De bomärken som längst tycks ha bevarat sin medeltida kyrkligt sanktionerade benämning är sådana som också användes som symboler på kalenderstavarna, som ”S:t Pehrs vapen”, ”S:t Olafs ros”, ”S:t Hanskors” och ”Jungfru Marie vapen”.

De allra flesta medeltida benämningar på bomärkestyperna har nu gått förlorade, även om vi alltså kan bestämma deras symboliska innehåll och betydelse. Vad de faktiskt av medeltidens människor kallades vet vi inte – det är ju föga troligt att man benämnde ”det konstantinska

¹³¹² Tidigast kända bomärkesbelägg 1437, 1483 respektive 1406

¹³¹³ Måle (1913) sid 3: ”Au mayen âge, toute forme est le vêtement d’une pensée”, Lipffert (1957) sid 9: ”Wir sehen die Zeichnung, aber nicht mehr die Zeichen, noch weniger können wir sie deuten”, Jung (1968): ”It would seem to me far better to confess strong-mindedly to the spiritual poverty of a want of symbols than to feign a possession of which we can in no case be the spiritual heirs. We are, indeed, the rightful heirs of Christian symbolism, but the inheritance we have somehow squandered”, Reuterswärd (1982) sid 103: ”The symbols and pictorial codes of the Middle ages have only partly survived ... the meaning of some of the most potent symbols has fallen into oblivion”, Dahlby (1995) sid 7: ”Konsten att tolka innebörden av ... det medeltida kyrkorummets ... symboler har till stor del gått förlorad för oss”.

¹³¹⁴ I sin översättning av Nya Testamentet 1521 återger Martin Luther Uppenbarelsebokens uttryck ”att ta emot odjurets märke på sin panna” (13:17, 14:9, 11, 15:2) med den då gängse tyska termen för ”bomärke”, *Malzeichen des Thieres* = odjurets bomärke, egendomsmerke. Luther (1521).

¹³¹⁵ Larsson (1927) sid 22-24

monogrammet”, ☩ ”*Nehustan*”, ✚ ”fördubblat Chi-Rhomonogram” eller ∞ ”Kristuskryptogrammet *Ichty*”.

Patrik Reuterswärd avslutar sina forskningsessayer *The forgotten symbols of God* (1986) med en förhoppning att kunna rekonstruera någon medeltida, nu bortglömd, symbolbenämning, och föreslår som hypotes att olika Kristusmonogram i stjärnform kan ha benämnts ”morgonstjärna”, utifrån Kristi självbeteckning i Uppenbarelsboken 22:16 ”Jag är ... den strålände morgonstjärnan”.¹³¹⁶ Beteckningen av Kristus som ”morgonstjärnan” anknyter till Messiasprofetian i 4 Mosebok 24:17 ”En stjärna träder fram ur Jakob och en spira höjer sig ur Israel”, och i *De tolv patriarkernas testamente* XVIII: 3 ”Och hans stjärna skall stiga på himlen, som en kung”,¹³¹⁷ samt till föreställningen om planeten Venus som beteckning för seger och framgång, och som lyser klarast vid gryning och skymning.

En bekräftelse på Reuterswärd hypotes är att i Lettland har beteckningen ”morgonstjärna”, *Auskelis*, bevarats inom allmogekonsten främst för figuren ☩, men även för figurerna ✚ och ✚.¹³¹⁸ Den norska beteckningen *Otteblarose* (åttabladsros) för ☩ tar enbart fasta vid figurens grafiska utformning, medan beteckningen ”morgonstjärna” med all sannolikhet bevarar en medeltida benämning för stjärnformade kors och Kristusmonogram som ☩, ✚ och ✚.

Som pastor i en protestantisk kyrka är det med sorg jag måste konstatera att reformationen uppenbarligen gjorde rent hus med hela den kristna symbolvärld som under den katolska medeltiden tog sig uttryck i bomärkenas rika variation av gudstecken.¹³¹⁹ På mindre än ett århundrade förlorades bomärkenas rika symbolik i glömska, med dess då redan mer än tusenåriga rötter i fornkyrkans dopritual och dess djupa teologiska reflektion och förståelse. Kvar blev fragment av minnen knutna till den nordiska allmogens kalenderstavar och till den lettiska allmogens hantverk.

¹³¹⁶ Reuterswärd (1986) sid 151: ”As a tail-piece not only to this short supplementary article but in general to what has been discussed in the foregoing, we may recall to mind a few verses that the Middle Ages pondered deeply on. They are from the last chapter of the Revelation of St. John, at the very end of the Bible (Rev. 22:13, 14, 16): *I am Alpha and Omega, the beginning and the end, the first and the last. Blessed are they that do his commandments, that they may have right to the tree of life ... I am ... the bright and morning star.* All those cosmic emblems which we have dealt with as whirls, compass rosettes, tetragrams etc., must have acquired particular names the moment they served as symbols of God. ‘Morningstar’ may once have been the denomination under which they were known.”

¹³¹⁷ *The Apocryphal Old Testament* (1984) sid 536

¹³¹⁸ Vid ett besök i Riga, Lettland 12-15 februari 1998 fick jag hjälp, som jag är mycket tacksam för, med identifiering av lettiska allmogesymboler av den unga studentkan Jana Silina, i en butik för lettiska hantverksprodukter i Riga. Jana Silina återkom i brev 15 april 1998 med fotostatkopior och översättningar ur lettisk konstvetenskaplig litteratur som bekräftade hennes muntliga uppgifter: Klētnieks (1990) sid 85, Kraukle (1993) sid 10, 25.

¹³¹⁹ Å andra sidan har inte heller katolska länder bevarat kunskapen om bomärkenas historia och symbolik, och så långt jag känner har ingen katolsk forskare gett sig i kast med bomärkesforskning.

10 Förkristen symbolik hos bomärken?

Framställningen så här långt har ju visat att i stort sett alla bomärkestyper i vårt referensmaterial av 27 595 bomärken i norra Europa, kan förklaras som kristna symboler. Detta bomärkesbruk kan påvisas från slutet av 300-talet fram till 1600-talet, varefter bruket successivt tynat bort, även om bomärken brukas ännu idag i vissa reliktområden. Den kristna symboliken hos bomärkena synes ha varit allmänt känd och levande ända fram till reformationen.

Vi har visat att den kristna, kyrkliga symboliken är den samtida kontext vari vi ska söka bomärkenas betydelse. Det har vi nu med framgång gjort med alla identifierade bomärkestyper. Men frågan infinner sig om inte enstaka bomärkestyper kan ha haft en förkristen, hednisk symbolik som förebild? Vad säger att alla bomärkestyper i vårt referensmaterial verkligen går tillbaka på kristna förebilder, och att man inte först i efterhand har gett dem en kristen innebörd?

Till att börja med är själva bomärkesbruket i sig inte ett kristet, kyrkligt påfund; det fanns långt före kristendomens början. Ett allmänt, sekulärt bruk av bomärken var ju biskop Theodorus i norra Syrien medveten om när han i slutet av 300-talet såg korstecknet som tecknades i katekumenens panna som ett Kristi bomärke, att likställa med det sekulära bomärke som ett nyköpt lamm märktes med av sin nye ägare.¹³²⁰ För att liknelsen om ett sakralt bruk av korset som bomärke skulle fungera, förutsatte det att det fanns ett sekulärt och vardagligt bruk av bomärken, att ta som anknytning för liknelsen. Så har vi tidigare sett att i egyptiska papyrer från 142 – 250 e.Kr. anges att grekiska, arabiska och barbariska bokstäver använts som egendomsmärken.¹³²¹ Likaså har vi sett att notarierna från omkring 380 till 700-talet i de egyptiska papyrerna tillfogar ett bomärke i form av en variant av ett kors eller ett staurogram till sina undertecknanden, medan inget sådan förekommer mellan 306 och 377.

Bruket av bomärken i antiken även före kristendomens genombrott i början av 300-talet betygas också av stenhuggarmärken funna på stenblock till antika byggnader i Persepolis, Bisutun i Kurdistan, el-Hadr i norra

¹³²⁰ Theodorus Mopsuestenus, *Ritus Baptismi et Missae*. Opuscula et textus ... series liturgica II. Utgiven av A. Rücker, 1933. Karlsson (1988) I: sid 275.

¹³²¹ Lilliebjörn (1933) sid 2 redovisar att användningen av bomärken är omnämnd i egyptiska papyrer som BGU 435 (154 e.Kr.), BGU 1088, PGrenf 50a, 30, och 29 där bomärkena används för att brännmärka kameler. Dels anges att som bomärken användes ἀραβικά χαραγμένα, arabiska bokstäver, men även grekiska bokstäver brukades; en man vid namn Kasis sålde sin kamel som var märkt på högra skänkeln med hans initial K, den grekiska bokstaven *Kappa*, PLond. 1132b (142 e.Kr.). Även slavar märktes med sin herres bomärke. PPar. 10 (ca 250 e.Kr.) nämner att den syriske slaven Hermon var märkt med γράμματα βαρβαρικά, barbariska bokstäver.

Mesopotamien, på Kreta, i Rom och i Pompeji.¹³²² Somliga, men långt ifrån alla, av dessa stenhuggarmärken är lika eller snarlika de bomärkestyper som vi funnit i vårt referensmaterial, som ☆ ♠ ♣ A ↯ + ↑ ☒ ☞ ↯ ♀ ⊕ m * och #.

Även före antiken har vi sett prov på vad som liknar bomärken, som ✕✕✕ på en kommandostav (eller kastvapen?) i Spanien (25 000– 30 000 f.Kr.),¹³²³ som ✕/4 och ↯\ på harpuner från paleolitisk tid (10 000 - 3 000 f.Kr.) i Frankrike,¹³²⁴ på keramik från Yangshaokulturen (5-4000 f.Kr.) i Kina, som ↯ + ✕ ↑ och i gravar från samma tid i tyska Dithmarschen¹³²⁵ 4||, och i Angeln + ↯,¹³²⁶ på pilspetsar i norska Finnmarken (900-0 f.Kr) såsom ↯ ↯ ↯ ↯ ↯ och ↯,¹³²⁷ samt på pilspetsar i Slesvig (250-500 e.Kr).¹³²⁸

Vi har alltså troliga belägg för förekomsten av ett sannolikt bomärkesbruk från åtminstone 4000 f.Kr. fram till omkring 380 e.Kr, då ett kristet färgat bomärkesbruk tidigast kan beläggas. Eftersom somliga bomärken sammanfaller till utseendet, kanske man kan tänka sig att det funnits en kontinuitet i Norden så att somliga bomärken ärvts från generation till generation sedan hednisk tid, och under tidig medeltid kristnats och getts en kyrkligt sanktionerad tolkning?

Vi har mycket få belägg i Norden av vad som kan visas vara bomärken från förkristen tid, egentligen bara de nyssnämnda pilspetsarna från norska Finnmarken ↯ ↯ ↯ ↯ ↯ och ↯ från årtusendet före Kristus, samt ett benredskap för klädproduktion från 800-talets Birka märkt med ↯.¹³²⁹

Det finns några bomärkesbelägg i York i norra England som härrör från vikingatiden, som +,¹³³⁰ ⊕¹³³¹ och ✕¹³³² från perioden 850-900, ✕¹³³³ från perioden 930-975 samt A,¹³³⁴ ↯¹³³⁵ och ↑¹³³⁶ från perioden 930-

¹³²² Schwarz-Winklhofer & Biedermann (1996) sid 234 ff

¹³²³ El Pendo-grottan upptäckt 1907 i byn Escobedo, Arce, Spanien. Ohlmarks (1967) sid 193 fig. 1.

¹³²⁴ Girod & Massenat (1900), Girod (1903), Nahlén (1992) sid 59

¹³²⁵ Michelsen (1853) sid 69, Homeyer (1870) sid 18, Ruppel (1939), sid 42

¹³²⁶ Magnússen (1841), Homeyer (1870) sid 48, Ruppel (1939) sid 43

¹³²⁷ Pilspetsar från Mestersanden, Kjelmøy, Finnmarken, Norge, Olsen (1994) sid 135, fig. 96

¹³²⁸ Lindholm (1976) sid 9

¹³²⁹ Ambrosiani (1996) sid 33, ↯ benämns av Ambrosiani ”Odens valknut”. Child & Colles (1971) sid 44 f anger tecknet som anglosaxisk treenighetssymbol.

¹³³⁰ Anonym bagare i York, England. Morris (2000) sid 2279.

¹³³¹ Anonym bagare i York, England. Morris (2000) sid 2279.

¹³³² Anonym köpman i York, England, på tunna. Morris (2000) sid 2260 fig. 1095.

¹³³³ Anonym köpman, York, England, på tunnlock. Morris (2000) sid 2412 nr 8883.

¹³³⁴ Anonym köpman på Coppergate i York, England, på tunnlock. Morris (2000) sid 2259 fig. 1094, samt anonym musiker i York, England, på stall till 6-strängat instrument. Morris (2000) sid 2356 fig. 1161.

¹³³⁵ Anonym köpman på Coppergate i York, England. Morris (2000) sid 2170 fig. 1021.

¹³³⁶ Anonym köpman på Coppergate i York, England, på tunnlock. Morris (2000) sid 2281 fig. 1112.

1050. York beboddes vid denna tid i hög utsträckning av skandinaver i den s.k. danelagen, många av dem hedningar. Likaså finns ett belägg av från vikingatida, danska Hedeby.¹³³⁷

Men inte i något av beläggen i Birka, York eller Hedeby vet vi att bomärkesanvändaren var hedning. Det är troliga är snarast att alla brukarna var kristna, och även om så inte vore fallet, kan deras val av bomärke ha styrts av ett kristet bruk och urval av bomärkestyper.

Birkabelägget av kallar Ambrosiani ”Odens valknut”, och även Ellis Davidson och Broby-Johansen nämner att förekommer i anslutning till Oden på flera bildstenar, och benämns i litteraturen ”De tre sköldarna”, eller ”Odens valknut”, eftersom man antar att figuren skulle speglar gudens makt att binda och lösa.¹³³⁸ Men Bröndstedt liksom Child & Colles visar att figuren är en anglosaxisk treenighetssymbol,¹³³⁹ och tydligtvis en först sekundärt förekommande och inlånad symbol på bildstenarna. Blindheim dokumenterar att finns inristad i stavkyrkan i Røldal i Norge före 1300.¹³⁴⁰

Även triquetran antar Karlsson vara en ursprungligen kristen treenighetssymbol som genom inlåning har utvecklats till en hednisk magisk symbol såsom vi finner den på släden i Osebergsfyndet i Norge.¹³⁴¹ förekommer sedan tidig kristen tid på mosaikgolv och även från bysantinsk tid, och senare. Symbolen fanns dock redan hos romare och greker, och även under sen folkvandringstid och vikingatid i Irland, England och Skandinavien.¹³⁴²

Vad gäller bomärkena från norska Finnmarken så är det helt osannolikt att de är förebilder till de nordiska bomärken vi har i referensmaterialet av två skäl. Det första är olikheten mellan   och och referensmaterialets bomärkestyper, det andra är den tidsmässiga skillnaden på över tusen år.

Men kan då inte bomärkesbeläggen och vara varianter av tidiga tyrrunor? Ellis Davidson nämner faktiskt om bruket att rista tyrrunan på

¹³³⁷ I formen . Anonym, på byggnadsdetalj i Hedeby, Tyskland, nära danska gränsen. Ruppel (1939) sid 43 Tafel II.

¹³³⁸ Ellis Davidson (1964) sid 145, Broby-Johansen (1972) sid 154-157, uppger de gotländska bildstenarna från 700-talet vid Tängelgård, Lärbo och Smiss, Stenkyrka. Biedermann (1991) sid 428 benämner symbolen Hrungners hjärta. Benämningen är tydligtvis felaktig, eftersom Hrungners hjärta av Snorre beskrivs ha tre utskjutande, skarpkantade hörn, se nedan.

¹³³⁹ Bröndstedt (1992) sid 144. Child & Colles (1971) sid 44 f efter en anglosaxisk ring i guld / niello på British Museum

¹³⁴⁰ Blindheim (1985) Plate LXI

¹³⁴¹ Karlsson (1988) I: sid 296

¹³⁴² Blindheim (1985) sid 29, 52

vapen för att tillförsäkra vapnets ägare hjälp och skydd i striden. Som exempel anför hon ett spjut från Kowel som bär det runtecknet, som är initialen i stridsguden Tyrns namn.¹³⁴³ Ett tecken liknande denna runa, så litet att det enligt Ellis Davidson knappt kunnat urskiljas ens när det var nytt, har upptäckts på ett spjut från ett anglosaxiskt gravfält från 500-talet e. Kr. i Holborough i Kent.¹³⁴⁴ I en av Eddadikterna, som handlar om besvärjelser avsedda att användas i strid, får männen rådet att rista segerrunor med Tyrns namn på svärdet.¹³⁴⁵ Carl Lindholm anför att runan $\uparrow$ i traditionen kallats såväl Tyrnsruna som Torsruna,¹³⁴⁶ en parallell till asatrons symbol Tors hammare Mjölner ("krossaren"), $\hat{\uparrow}$. Snorre Sturluson berättar i Hakon den Godes saga om hur den kristne kungen inte ville följa hednisk sedvänja och blota och äta hästkött, och hur han gjorde korstecknet över ett dryckeshorn som helgats åt Oden, vilket det hedniska folket ogillade. Sigurd Jarl fann då snabbt på råd och sade: "Kungen gör som alla som litar på sin egen kraft och förmåga och helgar sin skål åt Tor. Han gjorde hammartecknet över den innan han drack."¹³⁴⁷ Ellis Davidson omtalar att torstecknet gjordes över nyfödda barn, vid vigsel och begravning, i syfte att skydda och välsigna.¹³⁴⁸ Torshammaren framstår som symbolen för den hedniska asatron *per preference* just i skiftet mellan hednisk och kristen tid, vilket de många, bland annat i Birka, funna amuletterna med Tors hammare vittnar om.

Det är ändå otroligt att bomärkesbeläggen $\wedge$ och $\hat{\uparrow}$ skulle vara varianter av tidiga tyrrunor, eftersom runalfabetet kom i bruk tidigast omkring tiden för Kristi födelse, eller något århundrade därefter.¹³⁴⁹ Vid en jämförelse med Åke Ohlmarks *Grottmålningar. Jaktmagisk bildkonst från Europas istid* framstår istället tydligt tecken som $\uparrow$, $\wedge$ och $\hat{\uparrow}$ vara avbildningar av spjut som kastats mot olika villebråd.¹³⁵⁰ Att även ∇ och Υ är avbildningar av spjut framgår också.¹³⁵¹

Som vi har sett bör istället $\uparrow$ uppfattas som en variant av den kristna korstypen $\overline{\text{T}}$, Taokorset,¹³⁵² vilket enligt Johannes Bröndsted framgår av att mynt präglade under 900-talets första hälft i kyrkliga centra i England, som

¹³⁴³ Ellis Davidson (1964) sid 57

¹³⁴⁴ *Archaeologia Cantiana*, LXX, 1956, sid 97 ff. Ellis Davidson (1964) sid 57

¹³⁴⁵ *Den poetiska Eddan* (1964), sid 217. Sången om Sigdrifa: "Vill du vinna i strid, skall du vigrunor kunna och på svärdfästet runorna rista, somliga på hjaltskon, på hjaltstängen andra, och två gånger nämna Tyr."

¹³⁴⁶ Lindholm (1976) sid 37

¹³⁴⁷ Snorre Sturluson (1991) del 1 sid 145

¹³⁴⁸ Ellis Davidson (1964) sid 80

¹³⁴⁹ Page (1987) sid 6, Ohlmarks (1983) sid 265, Snædal (1994) sid 9, Peterson (1994) sid 63, Stålbom (1994) sid 11, 21,

¹³⁵⁰ Ohlmarks (1967) sid 21, 22, 24, 34, 35, 36, 44, 97, 124, 144, 149, 150, 152, 155, 156, 162, 194, 219

¹³⁵¹ Ohlmarks (1967) sid 44, 162

¹³⁵² Lipffert (1957) sid 129, Dahlby (1995) sid 13

S:t Peter i York och S:t Martin i Lincoln, bär detta tecken.¹³⁵³ Det gör också danska tidigmedeltida mynt.¹³⁵⁴ ↑ har även använts som treenighetssymbol.¹³⁵⁵ ↑ som kristen symbol och bomärke har alltså inte sitt upphov i det hedniska hammartecknet ☐ eller i Tyrrunan / Torsrunan ↑. Man kunde möjligen spekulera i om förhållandet istället kan ha varit det omvända. Nyare forskning visar att nordbornas kontakt med och påverkan av romarriket varit större än man tidigare antagit.¹³⁵⁶ Blindheim framhåller att bruket av det kristna korset genomsyrade Europa tillsammans med kristendomen, och hade stor influens som dekorativ design även på icke-kristna folk från sen romersk tid och därefter.¹³⁵⁷ Kristendomen som tro och företeelse var mer eller mindre allmänt känd inte bara i romarriket, utan även i norra Europa, genom handel och gränskontakter. Med kännedom om kristendomen spreds också kännedom om dess symboler och den sedan 400-talet spridda korssymbolen T, skulle kunna ha avkristnats och omtolkats som Tors hammare ☐ av de hedniska nordborna.

Samma inlåning av symboler från den kristna symbolvärlden kan man anta ligger bakom en intressant upplysning som Snorre Sturluson nämner i sin Edda om ett förkristet tecken som kallas för *Hrungneshjärta*. Snorre berättar om hur Tor med knapp nöd slog ihjäl jätten Hrungne: ”Hrungne hade ett hjärta som är vida känt: det var av hård sten, skarpkantat och med tre utskjutande hörn, så som man sedan har skurit ut det märket som kallas Hrungneshjärta. Hans huvud var också av sten.”¹³⁵⁸ Tecknet som avses torde vara det hjärtformade ∇, vilket vi har 93 belägg av som bomärke.¹³⁵⁹ Enligt Stigell är ∇ ett magiskt tecken mot sjukdom och förekommer på medeltida kalenderstavar.¹³⁶⁰ Det förefaller mer sannolikt att *Hrungnes hjärta* ∇ är en inlåning, avkristning och omtolkning av det kristna Mariamonogrammet A, MAria, än att det skulle vara en egen självständig, förkristen symbol som varit förebild till bomärken.

Tidigare har vi ingående granskat Karl Konrad Ruppels tes i hans bok *Die Hausmarke. Das Symbol der germanischen Sippe* (1939) att bomärket ↓ skulle vara en kittelhake (”Kesselhaken”) som Ruppel, i sin av tidsandan

¹³⁵³ Bröndsted (1992) sid 143

¹³⁵⁴ Flensborg (1977) nr 357, 358, 360, 447, 588

¹³⁵⁵ Lipffert (1957) sid 129

¹³⁵⁶ Cunliffe (1994) sid 411 ff

¹³⁵⁷ Blindheim (1985) sid 29, 54, 66

¹³⁵⁸ Snorre Sturluson (1983) sid 99

¹³⁵⁹ För Hrungneshjärta, se även Grönbech (1926) sid 68 som riktigt beskriver det med tre taggar, medan Ohlmarks (1983) sid 159 felaktigt antar att tecknet var pentagrammet ☆ (som det visserligen utgör en del av). Bæksted (1994) sid 99 menar sig inte med säkerhet veta hur det såg ut, men tänker sig felaktigt det som pentagrammet. Biedermann (1991) sid 428 menar felaktigt att symbolen Hrungners hjärta består av tre sammanflätade trianglar, den figur ∇ vi mött ovan som Odens valknut respektive anglosaxisk treenighetssymbol.

¹³⁶⁰ Haltsonen (1937), Stigell (1974) sid 46 bild 23 nr 4, sid 126 nr 4

bestämda iver, ville se som ett uttryck för germansk sed och den germanska ätten – liksom han ville även för övriga bomärkestyper. Ruppels hypotes om en urgermansk symbolik hos kittelhaken kunde vi avföra som förklaringsmodell, liksom Blindheims hypotes att det skulle handla om ett bronsåldersmönster, och visade att istället bör förstås som ett Jesusmonogram, IesuS.

Vi har också diskuterat och , som förvisso är uråldriga, förkristna solsymboler, hjulkorset och svastikan. Men tidsgapet på ca 2000 år mellan solsymbolernas användning i Norden och deras återkomst under vikingatiden gör att vi inte kan räkna med en kontinuitet, vilket också såväl Child & Colles (1971),¹³⁶¹ Blindheim (1985),¹³⁶² Karlsson (1988)¹³⁶³ som Dahlby (1995)¹³⁶⁴ förnekar. I denna kontext är istället förebilden för eller biskopens konsekrationsskors, eller invigningskors.¹³⁶⁵ På samma sätt är förebilden för bomärkena , och inga solsymboler, utan kombinationer av Jesusmonogrammet I S med korsets symbol.¹³⁶⁶

Andra varianter av som vi mött ovan som bomärken i referensmaterialet är , och . Både och har i samisk och finsk folktro benämnts Mursunsydän som betyder *valrosshjärtat*, eller Tursansydän som betyder *Tursas hjärta*. Tursas är en ur havet stigen Kalevalafigur, som sår ett ollon, vilket växer till en jättelik ek. Namnet Tursas har jämförts med ett fornskandinaviskt och indogermanskt ord för jätte, *thurs*.¹³⁶⁷ förekommer på medeltida kalenderstavar som kalendertecken.¹³⁶⁸

Skulle då inte åtminstone bomärkena och kunna gå tillbaka på förkristna förebilder? Eftersom inga belägg av symbolerna från en otvetydigt förkristen tid och kontext är kända, bör förhållandet vara samma som i fallet med *Hrungnes hjärta* som sannolikt är en inlåning och omtolkning av det kristna Mariamonogrammet . , och är

¹³⁶¹ Child & Colles (1971) sid 20

¹³⁶² Blindheim (1985) sid 66

¹³⁶³ Karlsson (1988) I: sid 284 f: "The swastika ... occurs as a motif in several pre-Christian cultures and is usually interpreted, in modern literature, as a symbol of the sun. But it must be emphasised that, as regards the forms in medieval ironwork, there is no basis for such an interpretation. From a formal point of view particular specimens may have been influenced by pagan prototypes but, as far as we can see today, they were regarded as decoratively elaborated crosses and as carrying the symbol-content of the Christian cross."

¹³⁶⁴ Dahlby (1995) sid 49, 51

¹³⁶⁵ Vi har redan sett ovan att Seaborne anger att under 500-talet utvecklats ur omgivet av en krans, som i sin tur under 300-talet skulle ha utvecklats ur omgivet av en krans. Seaborne (1989) sid 7, fig. 1 a, b, d, sid 30

¹³⁶⁶ Att symboliserar Kristus syns av ett bomärke inristat på kyrkdörren till Øystese kyrka i Kvam där krubban innesluter i triangel, Vik (1962) sid 45 nr 603

¹³⁶⁷ Haltsonen (1937), Wallgren (1965) sid 25, Stigell (1974) sid 126:31, Tetri (1998).

¹³⁶⁸ Stigell (1974) sid 126:31 anført under rubriken "olika kalendertecken", sid 46 nr 31, sid 48 (dock ej exakt ristad).

sannolikt alla uppbyggda som varianter av det kristna gammakorset . finns som kristet kors på runstenar i Västergötland, i Uppland och på Bornholm från omkring år 1000.¹³⁶⁹ Blindheim har dokumenterat inristad i stavkyrkan i Røldal i Norge före 1300.¹³⁷⁰

I likhet med och innebär tidsglappet från bronsålderns hällristningar till vikingatiden att bomärkestyper som och inte kan ha ett kontinuerligt samband med hällristningarnas framställningar av skepp och båtar.

Att den förkristna Merkuriusstaven och handelssymbolen skulle vara en förebild för bomärket som Homeyer med flera efter honom antagit, har avvisats av Sissons identifikation av med Kristus-monogrammet ,¹³⁷¹ en identifikation stödd av att belägget för äldsta kända bruk av bomärket är från 400-talet¹³⁷² och därefter av biskopssätet i Kartago ca 650.¹³⁷³

Likaså har vi sett att har en förkristen historia, känd bland annat från ett sumeriskt sigill. När symbolen möter oss i Norden på 1000-talet på en bildsten från Gotland, är det dock som en kristen symbol.¹³⁷⁴

Att S:t Hanskorset, öglekorset , skulle vara en hednisk symbol, kan man möjligen få en föreställning om, eftersom symbolen idag används som tecken för sevärdhet, inte sällan av förhistorisk art som hällristningar m.m. I formen återfinns S:t Hanskorset fem gånger på Osebergtapeten i Norge från cirka 800-850, liksom också ett par gånger .¹³⁷⁵ finns även på en bildsten på Gotland från ca 600, i vikingatida gravar och som en vikingatida dekoration på föremål på Gokstadskeppet från 900 e.Kr.¹³⁷⁶ Men också här är det sannolikt att symbolen har en kristen förlaga och påverkan.¹³⁷⁷ Som kristen korssymbol är belagd sedan 300-talet och bysantinsk tid, och väl känd i kristna Skandinavien.¹³⁷⁸ Som bomärke är belagt från 600-talet.¹³⁷⁹

¹³⁶⁹ Klemensker, Bornholm, Broby-Johansen (1972) sid 177. Lager (2000) sid 37 fig. 6 nr 178, sid 41 fig. 7 typ D.

¹³⁷⁰ Blindheim (1985) Plate LXI

¹³⁷¹ Genom att redovisa exakta avbildningar av olika bomärkestypers utveckling sedan 476 e.Kr. kunde Sisson visa att är ett Chi Rhomonogram, även kallat *Chrism* eller *Labarumkors*. Sisson (1929) sid 12, Plate I nr 34, 35, 36, Plate II nr 23, 24, 26

¹³⁷² Paulos, notarie i Herakleopolis(?), Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 97 nr 17.2.1 Tafel 57.

¹³⁷³ Biskopen av Kartago, Nordafrika, på blybulla. Elmhirst (1959) nr 1115, Archives Nationales, Paris.

¹³⁷⁴ Tre trianglar förenade i en evighetsslinga symboliserande treenigheten, samt även en tredubbling av Kristusmonogrammet , liksom en tredubbling av Mariamonogrammet . Child & Colles (1971) sid 44, 45, Liungman (1993) sid 447.

¹³⁷⁵ Crumlin-Pedersen (1992) sid 47, fig. 5. förekommer också som korssymbol på runstenen från Alstad i Toten i Norge (990-1050).

¹³⁷⁶ Blindheim (1985) sid 52, 53

¹³⁷⁷ Liungman (1993) sid 332.

¹³⁷⁸ Blindheim (1985) sid 52, 53

¹³⁷⁹ Isakos, notarie i Hermopolites, Egypten. Diethart & Worp (1986) sid 66 nr 9.2.3 Tafel 28.

Men låg det då ingenting i antagandet att bomärkenas form gick tillbaka på runornas form och magi,¹³⁸⁰ den syn som hävdats av tidiga forskare som Worm (1636), Årflot (1811), Arndt (1826), Liljegren (1832) och Magnússen (1841)? Jo, somliga bomärken framstår verkligen som uppbyggda av runor, som   och . Men för alla dessa är den kristna symboliken tydlig: , och är Mariamonogram, medan och är Kristusmonogram. Runorna har här bara använts på samma sätt som tidigare bokstäverna i det grekiska och latinska alfabetet, för att konstruera monogrammet.

När det gäller runmagi och bomärken kan det ju vara frestande att söka betydelsen av och förebilden för bomärket i runan i det äldre runalfabetet , med ljudvärdet ”a” och benämningen *Ansur* (= asagud).

Om bara bomärket funnits belagt i några få fall i ett reliktområde som Gotland eller en avsides bygd som norska Sunnmøre, kanske denna förklaring kunde tas upp till allvarlig prövning, men nu är bomärket frekvent och spritt även i Norwich i England, och i tyska Lübeck.¹³⁸¹ Inte minst de engelska beläggen har visat oss att istället måste förstås som en stilisering av korsbaneret ,¹³⁸² som i sin tur är en stilisering av korsbaneret ,¹³⁸³ som är hämtat ur , *Agnus Dei*-motivet där Jesus, Guds segrande offerlamm, bär korsbaneret.¹³⁸⁴

Men det finns faktiskt några få bomärkesbelägg på Gotland där den enda rimliga, ja, kanske den enda möjliga, tolkningen är att bomärkestypen en gång valts med hänsyn just till runmagi. Bomärket förekommer i fyra fall på Gotland,¹³⁸⁵ samt i åtta fall som stenhuggarmärke i Linköpings domkyrka, på stenblock från långhusets första byggnadsperiod under slutet av 1200-talet,¹³⁸⁶ vilket också är de äldsta beläggen av bomärket. Det äldsta gotländska belägget är från mitten av 1600-talet.¹³⁸⁷ Blindheim relaterar också tecknet inhugget i den norska stavkyrkan i Gol, och under låset på västra porten till Borgunds stavkyrka.¹³⁸⁸

¹³⁸⁰ Andersson, B. (1997)

¹³⁸¹ Strømme (1943) sid 68 nr 948, 186 nr 206e,d (jämför sid 136 nr 167), Larsson (1927) sid 100, 116, 118, 122, 154, 156, 170, 190, 218, 220, 258, 292, Milde (1870) nr 272, 308, 309, Ewing (1852) (ingår) Plate I nr 9, 25, V nr 12, Vi nr 4, 7, 22, 28, VII nr 3, 10, 19, 20, VIII nr 24, IX nr 2, 13, 14, 22, X nr 16, 22.

¹³⁸² Hudd (1911) redovisar 67 belägg

¹³⁸³ Hudd (1911) nr 92, 95, 129, 209, 216, 335, 476

¹³⁸⁴ Strømme (1943) sid 80 nr 1160, 338 nr 365, Hudd (1911) sid 112:c, nr 34, 59, 86, 158, 231, Ewing (1852) Plate I nr 11, Plate VI nr 13

¹³⁸⁵ Larsson (1927) sid 42 (2 st), 109, 235

¹³⁸⁶ Ullén (1987) sid 90, dock spegelvänt och upp-och-ner, vilket i och för sig är vanligt för bomärken.

¹³⁸⁷ Jachop Alteime, Buttke socken, Gotland. Larsson (1927) sid 109.

¹³⁸⁸ Blindheim (1985) sid 29, 62.

𐌺 tolkas av Blindheim som första runan *Fe*, *f*, i runalfabetet, futharken, som ansågs äga magiskt skyddande egenskaper.¹³⁸⁹ Så tolkar också Stålbom, som anger att inledningen till runalfabetet, futharken, med 𐌺 som första runa, eller futharken utskriven i sin helhet, tillskrevs skyddande egenskaper.¹³⁹⁰

Vi har också ovan behandlat ett möjligt kristnande av runan och bomärket 𐌺, nämligen det tämligen vanliga och över referensmaterialets geografiska område spridda bomärket 𐌺,¹³⁹¹ vars äldsta bomärkesbelägg är från 1419.¹³⁹² Den förklaring vi föreslog för det faktum att vi bara har några få belägg i vårt referensmaterial av bomärket i formen 𐌺 från Gotland, medan vi har 49 vitt spridda belägg av 𐌺, var att 𐌺 skulle vara en kombination av den första runan i runalfabetet, futharken, som är 𐌺, med första bokstaven i det latinska/grekiska alfabetet som är A, vilket skrevs med runan 𐌰, a. 𐌺 skulle alltså vara ett sätt att med runor uttrycka att Kristus är Alfa, den Förste, att med korsets och 𐌰 -runans hjälp kristna *Fe*-runan 𐌺.

Det förefaller alltså högst sannolikt att vi i 𐌺 har ett bomärke med förkristet ursprung, som senare sannolikt kristnats i formen 𐌺. En parallell till dessa tecken är dryckeshornet 𐌺 som vi sett förekomma på medeltida kalenderstavar som symbol för juldagen 25/12,¹³⁹³ samt i sex belägg som bomärke i framförallt västra Norge.¹³⁹⁴ Otvivelaktigt är den fornnordiska *seden* att ”dricka jul”¹³⁹⁵ av hedniskt ursprung och därmed på sätt och vis också *symbolen* för juldrickandet, dryckeshornet 𐌺. Den medeltida kyrkan kristnade dock tidigt *seden* att dricka jul och fyllde den innehållsligt med firandet av Kristi födelse, samt drev igenom lagar som skyddade julfriden. Därefter kunde utan men dryckeshornet 𐌺 få beteckna själva Kristi födelse på juldagen på de medeltida kalenderstavarna, och utgöra förebild för bomärket av samma form.

¹³⁸⁹ Blindheim (1985) sid 29, 62.

¹³⁹⁰ Stålbom (1994) sid 38 f, Andersson (1997) sid 230 ff

¹³⁹¹ 𐌺 (med snarlika varianter) Strømme (1943) sid 194 nr 324b, 400 nr 273a, Dahl (1994) sid 1900 (3 st), 193 (4 st), 394 (6 st), Bergsten (1981) sid 32 (3 st), 36, 78 (3 st), 193 (3 st), 195, 202 (4 st), Larsson (1927) sid 46, 64, 106, 107, 120, 170, 179, 184, 236, 245, 304, Vik (1962) sid 21 nr 182, 183, 193, 29 nr 304, 31 nr 368, 35 nr 413, Tønnesen (1968) nr 166, Milde (1870) Tafel XV nr 187.

¹³⁹² Hinrik Ludeman, Lübeck, Tyskland. Milde (1870) Tafel XV nr 187

¹³⁹³ Stigell (1974) sid 26 bild 11 nr 9-12

¹³⁹⁴ Strømme (1943) sid 124 nr 264a, sid 280 nr 465 (två st), Vik (1962) sid 13 nr 29, 25 nr 239. Det äldsta bomärkesbelägg där ett horn ingår är från en anonym stenhuggare, Lunds domkyrka, Sverige. Cinthio (1957) sid 83 fig. 35, därefter från 1530, Ewing (1852) Plate X nr 21. Två korslagda dryckeshorn är belagt som bomärke hos Strømme (1943) sid 280 nr 465.

¹³⁹⁵ Nämnt i Harald Hårfagers saga, Hakon den godes saga, Olav Tryggvasons saga av Snorre Sturluson (1991), samt i Gulatingslagen i Norge, Gamla Västgötalagen och i medeltida rimkrönikor. Näsström (2001) sid 220 ff.

Ett annat bomärke där vi kan se en förkristen historia är ☒, som vi har sju bomärkesbelägg av i vårt referensmaterial,¹³⁹⁶ det äldsta från 1635.¹³⁹⁷ Som symbol förekommer ☒ under förkristen vikingatid i Skandinavien utan att vi kan påvisa att den utgjort en inlåning från den kristna symbolvärlden.¹³⁹⁸ Tecknet är tidigast känt på Irland i belägg daterade 600-800 e.Kr.¹³⁹⁹ Det bör vara dess egenskap av evighetsslinga som gjort att den ofta återkommer i vikingatida mönster.

Uppenbarligen har det förkristna tecknet ☒ getts en kristen tydning och upptagits i den kristna symbolvärlden – men vilken kristen tydning? Man kan dels tyda ☒ som uppbyggd av bokstäverna i Jesusmonogrammet I E S U S, ☒ ☒ ☒ ☒ ☒, något som stöds av parallelliteten med andra Jesusmonogram såsom \$, S och möjligen B. Vi har sett att ☒ uppträder i kristnad form på medeltida kalenderstavar knuten till S:t Olof och att den har kallats *S:t Olafs ros*.¹⁴⁰⁰ ☒ kan också förstås som en fördubbling av Mariamonogrammet A, liksom som en fördubbling av Mariaattributet ♡. Men varken attribueringen till S:t Olof (som dog 1030 och vars kult blomstrade från 1200-talet) eller till Maria kan antas före medeltiden,¹⁴⁰¹ liksom inte heller Jesusmonogrammet uppbyggt av latinska bokstäver.

Alltså skulle ☒ vara ett ursprungligen förkristet tecken som under tidig medeltid getts kristen tolkning, en tolkning som tydligt varit knuten till S:t Olof, men möjligen även till Jesusmonogram och Mariamonogram.

Det kan synas som om vårt sökande efter otvetydigt hedniska bomärken gett ett tämligen klen resultat. Av referensmaterialet 27 595 bomärken har vi vaskat fram fyra belägg av *Fe*-runan ſ och sex belägg för dryckeshornet ☞ som beteckning för den kristnade, men en gång hedniska, seden att dricka jul, samt sju belägg av den kristnade vikingatida evighetsslingan ☒. Även om vi lägger till *valrosshjärtat*, eller *Tursas hjärta*, i de två bomärkesbeläggen av ☒ och de fyra beläggen av ☒, som möjliga hedniska bomärkestyper, är det sannolika eller möjliga hedniska ursprunget mycket litet, enbart en halv promille av referensmaterialet.

Men, kan läsaren berättigat invända, fanns då inte ett flertal bevisligen förkristna tecken använda som stenhuggarmärken under antiken? Kan det

¹³⁹⁶ ☒ Dahl (1994) sid 240 (3 st), Bergsten (1981) sid 160, Guler (1992) sid 121, 135, Vik (1962) sid 35.

☒ Dahl (1994) sid 240.

¹³⁹⁷ J. de Quetteville, Gurnsey, England. Elmhirst (1959) nr 811.

¹³⁹⁸ Liungman (1993) sid 280

¹³⁹⁹ Inristat på benbitar funna i Lagore, det gamla kungasätet Locha Gabor, nära Dublin, Irland. O'Meadhra (1979) del 1 nr 75 A1 sid 72 Plate 29, 30, nr 119 A6, 119 A23 sid 89, Plate 41, 42, nr 120 A2 sid 90, Plate 43, 44. Diskuteras i O'Meadhra (1979) del 2 sid 61 ff. O'Meadhra benämner ☒ ”4 x 6-cord plait” del 2 sid 11.

¹⁴⁰⁰ Stigell (1974) sid 46, bild 23 nr 24, sid 126, S:t Olafs ros, Olavsros

¹⁴⁰¹ ☒ förekommer som inristad symbol i norska tidigmedeltida stavkyrkor, Blindheim (1985) Plate LII

Den liksidiga triangeln $\triangle$ har använts även i förkristen tid som symbol för gudomen av den grekiske filosofen Xenokrates (död 314 f.Kr.).¹⁴¹⁰

Hos pytagoréerna ca 400 f.Kr. stod den vertikala stapeln i Υ för livsvägen, och mötespunkten för de tre linjerna stod för valet mellan det goda (höger arm) och det onda (vänster arm).

Symbolen $\star$, hexagrammet, har även den en förkristen historia och är känd från 800 - 600 f.Kr.¹⁴¹¹ Som judisk symbol är $\star$ belagd från 200-talet e.Kr. i synagogan i Kapernaum.¹⁴¹²

En genomgång av den förkristna antikens ca 10 000 mynttyper,¹⁴¹³ med dess myller av gudar, symboler och tecken, ger dock trots allt få paralleller till de kristna symboler vi sett vara våra bomärkestypers förebild. Poseidons stav Ψ , (trident, treudd) förekommer på några grekiska mynt präglade på 300-talet f.Kr.¹⁴¹⁴ Hjul med fyra ekrar $\oplus$ förekommer på några mynt präglade omkring 400 f.Kr.¹⁴¹⁵ På ett par babyloniska och mysenska mynt från 300-talet f.Kr. förekommer $\star$.¹⁴¹⁶

På tidiga judiska mynt präglade av hasmonéerkungarna under första och andra århundradena f.Kr. finns bilden av en lilja, ✿ , Jerusalems symbol, och på andra ett eller två ymnighetshorn ☰ .¹⁴¹⁷ Tidsavståndet till det medeltida bruket av dessa symboler är dock för långt för att något samband ska kunna antas.

Ett antal judiska mynt som var i cirkulation i Judæa i drygt hundra år fram till templets fall år 70 e.Kr.¹⁴¹⁸ är dock mycket intressanta som parallell. Omkring 50 f.Kr. präglade kung Herodes den Stores far Antipas mynt som kröntes av hans monogram, ett Alfa, i formerna Λ samt $\mathbf{A}$.¹⁴¹⁹ År 40 f.Kr. präglade hans son, den ny tillträdde kungen Herodes, fem mynt som alla bar

¹⁴¹⁰ Lipffert (1957) sid 129, Dahlby (1995) sid 13

¹⁴¹¹ Liungman (1993) sid 367. Dahlby (1995) sid 238 nämner belägg på sigill i Sidon från 600-talet f.Kr, på en gravsten i Tarent från 200-talet e.Kr.

¹⁴¹² Dahlby (1995) sid 238

¹⁴¹³ Sear (1978), Sear (1979), Sear (1982), Meshorer (1982)

¹⁴¹⁴ Sear (1978) Korint sid 247 nr 2648, Troizen sid 261 nr 2827, Kreta sid 307 nr 3375, Sear (1979) Makedonien sid 618 nr 6675

¹⁴¹⁵ Tydligast på ett mynt från Gallien ca 400 f.Kr. Sear (1978) sid 11 nr 72

¹⁴¹⁶ Sear (1979) Pilane, Mysien, Mindre Asien sid 370 nr 3980, Babylonien sid 567 nr 6147

¹⁴¹⁷ Meshorer (1982) del 1 sid 62, 68, Plate 8 ff, Hendin (1996) sid 71, 74

¹⁴¹⁸ Genom arkeologiskt funna myntdepåer har man kunnat visa att judiska mynt som präglats 200 år före templets fall 70 e.Kr. ännu var i cirkulation då, Hendin (1996) sid 284

¹⁴¹⁹ Meshorer (1982) del 1 sid 85, Plate 35, 36. Mynttypen var den som Hyrcanus II använt tidigare. Antipas blev själv aldrig kung eller tetrark över Judæa, men Caesar gjorde honom till romersk medborgare och prokurator över Judæa, Bruce (1980) sid 13.

dennes monogram † , ett sammandrag av H P Ω Δ O C.¹⁴²⁰ I slutet på 30-talet f.Kr. präglade Herodes fyra mynttyper med tecknet Ⓢ som motiv.¹⁴²¹ Den judiske numismatikern Ya'akov Meshorer visar att symbolen ska uttydas som en kunglig krans innefattande det prästerliga tecknet + , som han tolkar som den hebreiska bokstaven *taw*, som enligt Heseziel 9:4 är ett frälsningens tecken. *Taw* skrivs i modern hebreiska med den arameiska bokstaven ܬ , men skrevs med den paleohebreiska bokstaven + (eller $\times$) ända in på 130-talet e.Kr., parallellt med arameiska bokstäver. Åtta av de bibelhandskrifter man funnit i Qumran är faktiskt nedtecknade med dessa forntida hebreiska bokstäver, komna ur det feniciska alfabetet.¹⁴²² Meshorer påpekar att enligt Talmud smordes prästerna vid sin invigning till prästtjänsten genom att de med olja tecknades med ett + .¹⁴²³ Syftet med att prägla den nytillträdde kung Herodes mynt med Ⓢ , skulle ha varit att Herodes, som varken var av judisk prästerlig eller konungslig släkt, och faktiskt inte ens var jude utan idumé,¹⁴²⁴ kände behov av att styrka legitimiteten i sin konungsliga värdighet. Hans företrädare Mattatias Antigonos hade varit den siste judiske präst-kungen i Jerusalem och av judisk prästerlig familj; med Ⓢ på sina mynt gjorde Herodes i sin myntpropaganda anspråk på såväl konungslig som prästerlig värdighet.

Bild: Judiska mynt, *till vänster:* präglat ca 50 f.Kr. av prokuratorn Antipas, krönt med Λ , *i mitten:* präglat av hans son kung Herodes den Store, med motivet † 40 f.Kr., *till höger:* likaså av kung Herodes den Store, med motivet Ⓢ vid slutet av 30-talet f.Kr.

Vi har sett att såväl Daniélo, Testa som Mancini redovisar förekomsten av kristna kors på stenkistor, ossuarier, från judisk-kristna gravar i Israel

¹⁴²⁰ Meshorer (1982) del 2 sid 235, Plate 1. Hendin relaterar en alternativ uttydning av † , som en förkortning TP av TPITO, tredje (året av Herodes regering, 37 f.Kr.). Meshorer visar dock att det är mer sannolikt att mynten präglats 40 f.Kr. varmed denna uttydning skulle falla, Hendin (1996) sid 103.

¹⁴²¹ Meshorer (1982) del 2 sid 236 nr 7, 8, 9, 10, Plate 1, 2, Hendin (1996) sid 106 nr 490-494. Hendin framhåller att på somliga mynt är diademets Ⓢ öppet nedtill som Ⓢ (en figur som f.ö. förekommer som bomärke i vårt referensmaterial, Bergsten (1981) sid 140). På myntets baksida ett trebent bord, tripod, (jämför Ⓢ i vårt referensmaterial).

¹⁴²² Mynt präglade under Bar Kochba-upproret 132-134 e.Kr. har inskription med paleohebreiska bokstäver, Hendin (1996) sid 190 ff. De åtta manuskripten från Qumran med paleohebreiska tecken är från de fem Moseböckerna och Jobs bok, *The Dead Sea Scrolls Bible* (1999) sid 25.

¹⁴²³ Talmud (1989), *Kerithoth* 5, "רבי מנשיה כמין כי יוני", "אמר כי אמר 'רבי מנשיה כמין כי יוני' (Moshchin ta h'melachim k'min nezer v'e h'kohanim k'min ki amar 'rabi Menasjiah k'min kijevari)'), "Våra rabbiner har lärt: När man smörjer kungar tecknar man en kronas (diadems, *nezer*) figur, och för prästen bokstaven Chi's figur, Rabbi Menashiah sade: såsom ett grekiskt Chi (X)." Meshorer (1982) del 2 sid 24 f.

¹⁴²⁴ Bruce (1980) sid 14

daterade till första århundradet.¹⁴²⁵ Tidsmässigt och geografiskt sammanfaller kontexten för dessa tidiga kors med cirkulationen av de relaterade mynten präglade av Herodes och Antipas och det är högst sannolikt att dessa judisk-kristna under första århundradet delade sin samtids symbolförståelse. Framför allt fornkyrkans Kristusbeteckning ✝ , men möjligen också ✚ och ✞ ,¹⁴²⁶ kan ha sin bakgrund och förebild i den judiska symbolförståelse som Herodes på sina mynt anknöt till och gjorde anspråk på. Fornkyrkans attribuering av ✝ och ✞ till Kristus, skulle, mot bakgrund av Herodes myntpropaganda, kunna vara uttryck för fornkyrkans bekännelse till Kristi konungsliga och prästerliga värdighet.¹⁴²⁷

Att grekiska och babyloniska mynt präglade på 300-talet f.Kr. med motiv som ✠ , ⊕ och ✧ , skulle ha influerat kyrkans symbolval efter kyrkans seger på 300-talet e.Kr. ter sig däremot långsökt och osannolikt.

Framställningen närmast här ovan, om förkristna symboler och deras påverkan på fornkyrkans symbolval, faller ju utanför ramen för avhandlingens undersökning av symboliken för referensmaterialets bomärkestyper, som daterar sig från omkring 380 e.Kr. och framåt. Fast översikten ovan ingalunda kan göra anspråk på att vara uttömmande kan vi sammanfattningsvis ändå ha tillräckligt god grund för att anta att bomärkesbruket i vårt referensmaterial går tillbaka till 300-talets dopliturgi, där korstecknandet i pannan uttyddes som ett Kristi bomärke, liksom på ett bruk från omkring 380 e.Kr. hos notarierna i Egypten att tillfoga ett bomärke till sitt namn, oftast en variant av korset ✝ eller en variant av staurogrammet ✞ . Det förändrade bruket med första belägg 378, som snabbt fick närmast totalt genomslag, sammanfaller i tid med den östromerske kejsaren Teodosius den Stores (378-395) regeringstillträde, och skedde under biskopen i Rom Damasus' (366-384) ämbetstid.

Den individuella differentiering som utvecklades under de båda följande århundradena genom variation av korset, och genom antagande av andra kristna symboler, skedde i det närmaste helt utan hedniska förebilder. Möjligen bidrog biskoparnas behov av att ha åtskiljbara korsbomärken till denna individuella differentiering.¹⁴²⁸ De symboler som kom att brukas för

¹⁴²⁵ Daniélou (1961), Testa (1962), Mancini (1984)

¹⁴²⁶ ✝ förekommer på mynt präglade av kejsar Konstantin, Child & Colles (1971) sid 12, 13 variant b.

¹⁴²⁷ För Kristus som *kung*, se t.ex. Matteusevangeliet 21:1-11, 25:40, 27:37, Lukasevangeliet 23:2, Uppenbarelseboken 17:14, 19:6, 16, Johannesevangeliet 18:37, Ignatius brev till Trallianerna 9:1, Ignatius brev till smyrnéerna 1:1, som *överstepräst*, se t.ex. Hebreerbrevet kapitel 7, 8, Clemens första brev till korintierna 36:1, Barnabas brev 7:3

¹⁴²⁸ Många av de tidigaste bomärkesbeläggen för olika korsvarianter är av biskopar, som biskopen av Kartago ca 650 ✝ , Brihtwold, ärkebiskop av Canterbury 716 ✝ , Winfrid, biskop av Canterbury 716 ✝ , Ingwald, biskop av London 716 ✝ , Aldwine, biskop av Lichfield 716 ✝ , Tobias, biskop av Rochester 716 ✝ , Aethelred, abbot över klostret Bardney 716 ✝ , Atbald, abbot över klostret Medeshamstede 716 ✝

bomärkestyper var uppenbarligen sedan århundraden etablerade som kyrkligt kristna symboler, även om de i många fall haft en förkristen historia under antiken. Den tydligaste förebilden för kyrkans symboler som valdes och kristnades ur de symboler som brukades i antiken är de judiska symbolerna, som bl.a. förekommer på judiska mynt, framför allt *Taw-tecknet*.

I min licentiatuppsats 1997 *Kamp och interferens. En avhandling om spänningen mellan kristna och förkristna symboler brukade som bomärken, med utgångspunkt från bomärkesbeståndet i Sövestads socken, Skåne* sökte jag utifrån ett referensmaterial på ca 6000 bomärken visa på en motsättning mellan somliga hedniska och kristna bomärkestyper under Nordens missionsepok. Med ett nu fem gånger så stort referensmaterial finns underlag för några få bomärkestyper där en sådan spänning kan antas ha funnits, främst för och , men möjligen också för och och eventuellt även för . Dessa bomärkestyper är dock till såväl antal som frekvens marginella, och de resterande 99,95 procenten av bomärkesbelägg i vårt referensmaterial går med stor sannolikhet tillbaka på kyrkligt sanktionerade symboler ur den kristna symbolvärlden. Det bomärkesbruk som vårt referensmaterial representerar framstår med dessa få undantag som ett kyrkligt projekt med rötterna i fornkyrkans dopliturgi, understött och påbjudet av den östromerske kejsaren Teodosius den Store i samband med dennes regeringstillträde 378, vars regeringsprogram innefattade att göra kristendomen till Romarrikets enda tillåtna religion.

Den individuella differentiering som utvecklades under de båda följande århundradena genom variation av korset, och genom antagande av andra kristna symboler, skedde i det närmaste helt utan hedniska förebilder. Däremot har verkligen under fornkyrkan funnits en motsättning mellan korsets symbol och andra symboler som kyrkan med tiden lånade in och ”kristnade”, som exempelvis . De tidiga kyrkofäderna reagerade mot och fördömde bruket av hedniska apotropaiska symboler och rekommenderade istället korsets tecken.¹⁴²⁹ Kyrkofadern Augustinus (354-430) fördömde, som vi såg ovan, användandet av symbolen Δ för att beteckna treenigheten, eftersom Δ tidigare hade använts av manikéerna.¹⁴³⁰ Även andra redan existerande symboler togs vid denna tid upp av kyrkan och ”kristnades” trots kyrkofädernas protester, en teknik som kulturhistoriker benämner som ”transvaluation”. Det tidigaste kristna fördömandet vi känner av hedniska apotropaiska symboler är när enligt Apostlagärningarna 19:17-19 Paulus omkring år 55 e.Kr. missionerade i Efesos i nuvarande Turkiet, vilket ledde

, Saxulf, son till Saxulf, biskop 716 , biskop Unni av Bremen 920 . Biskop Roriconis, Frankrike 961 , ärkebiskopen Adalberts av Bremen ca 1070

¹⁴²⁹ Dobschüttz (1908 ff) del 3 sid 416 f, Karlsson (1988) del 1 sid 276

¹⁴³⁰ Augustinus: *Contra Faustum Manichaeum*, Thiede & D’Ancona (2000) sid 139

till att nyomvända offentligt brände sina trolldomsböcker till ett värde av 50 000 drachmer. Efesos var berömt i antiken för sina Εφεσια γραμματα, efesiska tecken och besvärjelseformler. Mot dessa efesiska tecken ställde Paulus korsets tecken, till exempel i Galaterbrevet 6:14: ”Jag vill aldrig någonsin berömma mig av annat än vår herre Jesu Kristi kors, genom vilket världen är korsfäst och död för mig och jag för världen”.

Även om många bomärken genom århundradena antagits med förebild hos sådana inlånade och kristnade symboler, liksom även nyskapade kristna symboler, är bomärken med variationer av korstecknet i klar majoritet i vårt referensmaterial,¹⁴³¹ ett arv från fornkyrkans tid.

¹⁴³¹ Av de totalt 20 200 bomärken i referensmaterialet som vi har identifierat utgörs närmare 12 000 av korsrelaterade bomärken.

11 Prövning mot Gruddbo bys bomärkesbelägg

I kapitel 4 om metodiken var en av frågorna som skulle besvaras: Har hypotesen prövats mot okänt material i en ”återkoppling”? Så har då sanningens minut kommit och vi ska testa hur väl hypotesen stämmer mot ett okänt material.

Vad kan då vara bättre än att pröva avhandlingens hypotes och de funna bomärkestyperna mot det bomärkesmaterial som professor Mats Rehnberg samlat för Gruddbo by inför utgivandet av boken *Gruddbo på Sollerön. En byundersökning, tillägnad Sigurd Erixon 26/3 1938*.¹⁴³² Rehnberg gjorde ett mycket grundligt forskningsarbete.¹⁴³³ De 76 bomärken som Rehnberg lyckades belägga är daterade med äldsta belägg 1635 för nr 67 fram till 1938, då ännu bomärkena var i allmänt bruk. Rehnberg visar att nr 22, 23, 24, 27, 31, 35, 47 m.fl., samtliga fortfarande användes 1938 av ättlingar till dem som brukade dessa bomärken i början av 1700-talet, då de äldsta beläggen av dessa bomärken är kända. Rehnberg kan alltså belägga att bomärkesbruket på Sollerön ända in i modern tid varit mycket konservativt, och att de 76 bomärkena från Gruddbo troget speglar det bomärkesbestånd som fanns i byn åtminstone så tidigt som slutet av 1600-talet (och därmed sannolikt även långt tidigare).

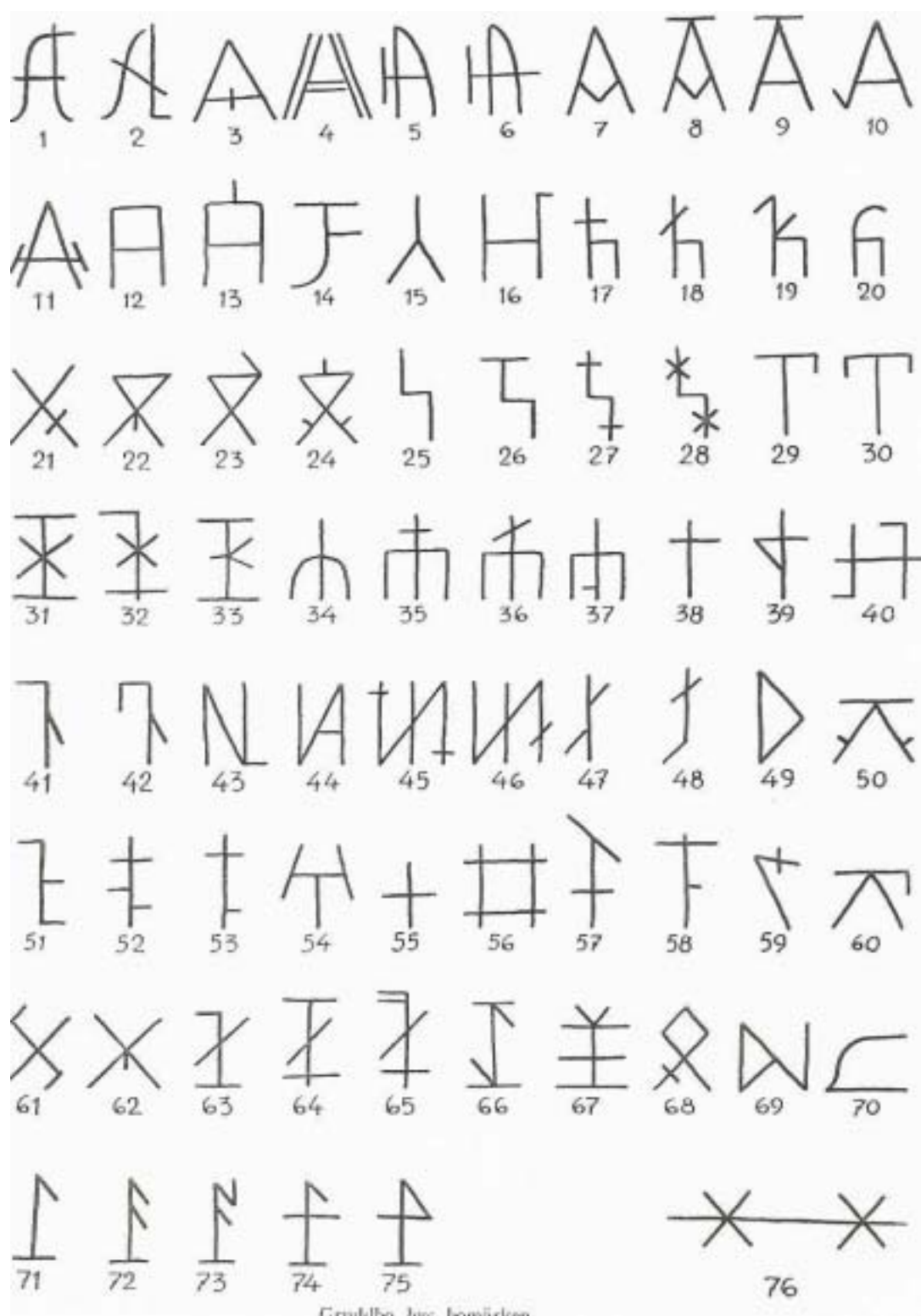
Trots vetenskapen att bomärkena troget traderats i Gruddbo sedan slutet av 1600-talet hävdar Rehnberg att bomärkenas form skulle vara slumpvis utformade.¹⁴³⁴ Frågan är nu om en jämförelse med de bomärkestyper som vi i vårt referensmaterial kunnat urskilja, förmår att identifiera också de bomärken som Rehnberg funnit i Gruddbo.

Redan en första översiktlig granskning visar att många bomärken i Gruddbo är identiskt lika de bomärkestyper vi presenterat, utan att hänsyn tagits till den variation av bomärkestyperna som av rent praktiska skäl var

¹⁴³² Rehnberg (1938), (1951)

¹⁴³³ Rehnberg (1951) sid 206: ”Om man påträffar ett och samma bomärke i daterade och personbestämda sammanhang vid olika tider, blir det därefter en första uppgift att med kyrkoböckernas hjälp utröna bomärkestecknarnas inbördes släktskap. För att vinna ytterligare klarhet om märkets funktion måste man med hjälp av husförhörlängder, mantalsförteckningar m. m. utreda på vilken gård de olika bomärkestecknarna suttit som ägare eller brukare. Dessa forskningar kan vara synnerligen tidsödande. Bomärkenas funktion kan knappast på ett tillfredsställande sätt utredas annat än vid total genomgång av alla arkivalier, gällande en by eller socken, och en noggrann analys av de olika gårdarnas tillkomst och släkternas historia. Det fordras alltså verkligt djupgående bygdeundersökningar för att lösa ett i förhållande härtill så underordnat problem som bomärkenas funktion just inom ifrågavarande bygd.”

¹⁴³⁴ Rehnberg (1951) sid 205: ”Man har ofta försökt finna likheter mellan enskilda bomärken och föregivna symboliska figurer, runtecken etc. Det har emellertid icke gått att påvisa något som helst bindande bevis för sammanhang mellan bomärkets yttre form och någon dylik inre betydelse. Då man med några streck, helst raka, vill skapa ett tecken eller märke, sker detta säkerligen i de allra flesta fall ganska slumpartat, och helt naturligt kan likartade märken uppstå på vitt skilda platser.” Sid 206 ”Denna studie kommer uteslutande att behandla vissa rön beträffande bomärken, byggda på erfarenheter från Sollerö socken och speciellt Gruddbo by”.

Gründelbo lvs bomärken.

nödvändig för att kunna särskilja märkta ägodelar. Så finner vi t.ex. i nr 7 ett bomärke identiskt likt Δ , i nr 10 $\mathbf{A}$, i nr 15 Υ , i nr 17 $\dagger$, i nr 21 $\ddagger$, i nr 34 Ψ , i nr 35 Ψ , i nr 38 $\dagger$, i nr 43 ∇ , i nr 46 $\mathfrak{J}$, i nr 49 Δ , i nr 55 $\dagger$, i nr 56 $\#$, i nr 61 $\pm$, i nr 72 $\mathfrak{F}$, i nr 75 $\dagger$ och i nr 76 $\times\times$. Redan denna översikt visar att Gruddbos bomärken tveklöst är hämtade ur det bestånd av bomärkestyper som vi identifierat.

Om vi sedan tar hänsyn till den variation av bomärkestyperna som ju var nödvändig för att bomärkena rent praktiskt skulle kunna tjänstgöra som särskiljande märken vid signering, märkning av ägodelar och gränser får vi följande utfall:

$\mathbf{A}$, Kristusbeteckningen Alfa, Δ Mariamonogrammet MA: 13-17 st, $\mathbf{A}$ nr 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13 (möjligen nr 50?, 60?, 59?, 60?) Δ nr 7, 8

∇ , Jesusmonogram: 7-11 st, nr 43, 44, 45, 46, 51, 66, 69 (möjligen nr 25?, 26?, 27?, 28?)

$\dagger$, Labarumkors: 5-6 st, nr 22, 23, 24, 39, 75 (möjligen nr 74?)

Ψ Ψ , Mariamonogram i runor: 4 st, Ψ nr 34, 37 Ψ nr 35, 36

$\dagger$, Jesusmonogram: 4 st, nr 17, 18, 19, 20

$\dagger$, grekiskt kors: 2-4 st, nr 55, 57 (möjligen 52?, 53?)

$\mathbf{T}$, Taokors: 3 st, nr 29, 30, 54

$\times$, Jesus Kristusmonogram: 2 st, nr 31, 32

$\times\times$, dubbelt Jesus Kristusmonogram, 1 st, nr 76 (jämför nr 28)

$\mathfrak{F}$, stiliserat korsbaner: 2-3 st, nr 72, 73 (möjligen 71?)

Γ , *Gamma*: 2 st, nr 41, 42

H, Jesusmonogram: 1-2 st, nr 16 (möjligen nr 40?)

$\#$, fyrdubblat kors: 1 st, nr 56

$\dagger$, latinskt kors: 1 st, nr 38

$\times$, Chi-monogram: 1 st, nr 62

⦿ , Chi-Rhomonogram: 1 st, nr 68

⦿ , kors med överskrift: 1 st, nr 21

△ , triangel: 1 st, nr 49

⦿ , kombinerat kors och Jesusmonogram: 1 st, nr 61

⦿ , tredubblat kors: 1 st, nr 67

Υ , *Ypsilon*: 1 st, nr 15

Nr 14, 33, 47, 48, 58, 63, 64, 65 och 70 låter sig inte enkelt förklaras, men det är möjligt att nr 14 är en variant av T, eller ett bokstavsmonogram FTJ (vilket är det troligaste), att nr 33 är en kombination av Υ och H, att nr 47 och 48 är varianter av ↯, att nr 58 är en variation av nr 57 och därmed en korsvariant av ⦿ eller T. Det är också möjligt att nr 63, 64 och 65 är variationer av ⦿ eller ×. Nr 70 står i en klass för sig och är svårast att förklara. Till formen påminner den om runan *Ur*, ᵹ, med ljudvärdet u, men eftersom runan *Ur* är obekant som bomärkestyp i vårt referensmaterial kan vi utesluta den möjligheten. I stället ser vi att i socknen varierades bomärkestypen ᵹ i nr 17, med varianter som nr 18, 19 och 20. Bomärket nr 20 har släppt sin korstvärslå, och troligen utgör nr 70 en variant av detta h-liknande bomärke. I vårt referensmaterial kan vi anföra flera exempel på att ᵹ varierats som h-liknande och även som ᵹ-liknande.¹⁴³⁵

Av denna sammanställning förklaras mellan 55 st och 68 st av de 76 st bomärkena i Gruddbo socken, vilket utgör mellan 72 och 89 procent av hela beståndet. De resterande nio bomärkesbeläggen är möjliga att identifiera med hjälp av bomärkestyperna vi funnit i referensmaterialet, men med lägre grad av säkerhet. Denna lägre grad av säkerhet hos dessa nio bomärkesbelägg, liksom även hos dem för vilka vi satt ett frågetecken, innebär inte att deras identifikation skulle behöva sökas utanför det bestånd av bomärkestyper som vi presenterat. Det är snarare så att bistreck som lagts till för variationens skull nu gör att vi inte med full säkerhet kan ange vilken av flera tänkbara bomärkestyper som varit den ursprungliga.

¹⁴³⁵ Till exempel: Strømme (1943) sid 62 jämför nr 355a med nr 355b, sid 190 nr 251a jämför brodern sid 194 nr 252b, sid 381 jämför nr 3a med 3b och med 3c, sid 320 jämför nr 37a med 37b, sid 284 jämför nr 283 med nr 286. I Strømme (1943) sid 374 nr 81a syns ett tydligt sammanfall mellan ᵹ och ᵹ.

Vi kan vidare notera att även frekvensen bland bomärkestyperna följer den frekvens som vi funnit i de flesta bomärkessamlingar som ingått i referensmaterialet, liksom i referensmaterialet i sin helhet, nämligen att de fem vanligaste bomärkestyperna är **A**, , / , och . Av vår genomgång av Gruddbo sockens bomärkesbestånd framgår att detta i stort sett helt utan undantag är typisk för utformning, variation och frekvens av bomärken i Europa, i synnerhet i Norden.

Vi har därmed också visat att Gruddbo sockens bomärken inte är slumpvis valda märken utan olika varianter av kristna symboler som kors, Kristusmonogram och Mariamonogram.

12 Sammanfattning

Inledningsvis kunde vi konstatera att bomärkesforskare är oense om huruvida bomärken har någon symbolisk betydelse eller inte. Professor Rehnberg (1938, 1951) menade utifrån sitt material från Gruddbo by att det inte finns bevis för ett sammanhang mellan bomärkets yttre form och någon inre betydelse, bomärkenas utformande har skett slumpartat. Scheffer (1957) och Nahlén (1992) följer Rehnberg i hans radikalskeptiska hållning och menar att olika försök till en systematik av bomärkesformer har misslyckats och att bomärken i regel inte har någon självständig betydelse.

En grupp forskare som Dallaway (1793), Ewing (1852), Rylands (1911), Ruppel (1939), Kuhlicke (1952), Lindström (1964), Girling (1964a), Tønnesen (1968) och Guler (1992) intar en uppgiven hållning i fråga om möjligheten att klassificera bomärken och bestämma deras betydelse. Det hindrar dock inte att tjugotalet bomärkesforskare menat sig identifiera någon eller flera av sammanlagt 35 olika bomärkestyper, uppenbarligen många hämtade ur den kristna symbolvärlden, samt en odefinierad koppling till runorna. Ingen av forskarna har dock haft tillgång till mer än några få förslag till tolkning av bomärkestyperna, som mest har kreativa forskare som Hudd (1911) och Davies (1935) haft tio tolkningsförslag.

Två brittiska forskare, Charles Sisson (1929) och W. B. Stevenson (1954), avviker markant från övriga forskares uppgivenhet, och har i sina obemärkta artiklar presenterat tanken att bomärkesbrukets ursprung bör sökas i det av kyrkan påbjudna korstecknandet av dokument som utvecklats till personliga varianter av korset. Stevenson pekar på möjligheten att bomärkesbrukets snabba spridning över Europa kan förklaras med att det understöddes av den romersk katolska kyrkans internationella prästerskap.

På den ena kanten har vi alltså Rehnbergs radikalskeptiska ståndpunkt, och på den andra Stevenson som anar ett genomtänkt kyrkligt projekt bakom bomärkesbruket, som ytterst går tillbaka på korstecknet. Och mellan dessa båda ståndpunkter ryms övriga forskare, uppgivna inför möjligheten att frågan någonsin ska lösas. Somliga kan med Tønnesen (1968) med längtan säga att en sådan identifiering skulle betyda så oändligt mycket, andra mer praktiska naturer lämnar med Lindström (1964) frågan därhän, i väntan på framtida forskningsrön.

Avhandlingens huvudfrågeställning är därför: *Kan det bevisas att bomärken inte enbart är slumpvis valda figurer, med blott och bart den praktiska funktionen att signera med och att ange ägande?*

Som en följd av huvudfrågeställningen har avhandlingen också tagit upp frågeställningar som: *Kan det påvisas att bomärken traderats från generation till generation? Har bomärken en ursprunglig betydelseladdning, och i så fall en kristen sådan? Kan bomärken bestämmas till ålder och idémässig bakgrund? Har de någon apotropaisk, ontavvärjande, funktion, utöver sin praktiska funktion? Kan de indelas i undergrupper?*

För att söka svar på frågorna har vi i avhandlingen definierat begreppet ”bomärke” till det samlande namnet för alla de ord som i traditionen och av forskare använts för att beteckna märken som brukats för att uttrycka personlig viljeakt, ägande, besittningstagande, produktion och så vidare; det vill säga märken som benämnts bomärke, bolsmärke, karamärke, stenhuggarmärke, mästartmärke, Kerbmärke, Hausmarke, Hofmarke, Merchant Mark, med mera.

Vi har noterat en samsyn bland bomärkesforskare att bomärken inte har något upp och ned och att de med bibehållen betydelse kunde skrivas spegelvänt.

I ett kapitel om bomärkesforskning har vi fått presenterat tidiga forskare som Ole Worms (1636), Siver Årflot (1811), Ernst Moritz Arndt (1826), Johan G. Liljegren (1832) och Finnur Magnússen (1841). Det egentliga genombrottet för bomärkesforskning i modern mening skedde genom de två tyska rättshistorikerna professorn vid Jenas universitet, Andreas Ludwig Jacob Michelsen och professorn vid Berlins universitet, Carl Gustav Homeyer. 1853 trycktes Michelsens *Die Hausmarke. Eine germanistische Abhandlung*, 1870 kom sedan Homeyers verk *Die Haus- und Hofmarken*.

Genom ett drygt hundratal bomärkesförteckningar kunde vi konstatera att bomärkesbruket har haft utbredning i hela Norden, Tyskland, Baltikum, Polen, Västra Ryssland, Vitryssland, Ukraina, Österrike, Schweiz, Frankrike, Storbritannien, Irland, Belgien, Holland, Italien, Spanien, Portugal, Jerusalem, Syrien och Nordafrika. Utbredningen av bomärken sammanfaller med det kristna Europas vidaste kultursfär.

Vad gäller bomärkenas ålder såg vi att redan i germanska folklagar från 400- till 800-talet nämns bruket av märken, ”signa”, t.ex. i texter som avhandlar rättsfall vid märkning av träd i gemensamt ägd skog och vid märkning av boskap. De äldsta beläggen av bomärken är ☞ från år 378, ✚ 397, ✚ slutet av 300-talet, ✚ 380-395, ✚✚✚ 457-474, ☞ 400-tal, ✚ 400-talet, ☞ 553, ✚ 578, ✚ 500-talet, ✚ 5-600-talet, △ 400-600, ☞

615(?), 600-talet, 756, 770, 850-900, , 930-975, 930-975, , och 975-1050.

De tidigaste bomärkesbeläggen är i egyptiska papyrer från 300- och 400-talet, med början omkring år 380. Därefter blev det regel, med enbart enstaka undantag, att notarierna till sina undertecknanden fogade ett korsrelaterat bomärke.

Vi vet inte vad som skedde omkring 380 som åstadkom denna genomgripande förändring bland egyptiska notarier så att de därefter, med få enstaka undantag, tillfogade ett korsrelaterat bomärke till sina underskrifter. Bristen på bevarade dokument från övriga Romarriket från denna tid gör att vi inte kan ta ställning till om det ändrade bruket gällde över hela riket eller bara i Egypten. Vi kan däremot notera att det ändrade bruket sammanfaller i tid med den östromerske kejsaren Teodosius den Stores (378-395) regeringstillträde, vilken under sin regeringstid genomförde att kristendomen blev enda tillåtna religion i Romarriket från år 391. Också den samtida biskopen i Rom Damasus (366-384) har gjort sig känd för att stärka kristendomens ställning, inte minst genom att 382 ge Hieronymus uppdraget att skapa en standardiserad och för hela kyrkan auktoritativ bibelöversättning, Vulgata. För att få ett sådant fullständigt genomslag av det nya bomärkesbruket måste man förutsätta att kyrka och kejsarmakt i förening påbjudit bruket. Vi känner till att den östromerske kejsaren Justinianus den Store (527-565) år 534 i Corpus Juris Civilis kodifierade detta bruk av tillfogandet av Kristi kors med ägarens hand vid det av skrivaren noterade namnet, men uppenbarligen har ett sådant påbud gjorts redan omkring 380 med för oss utöver Egypten okänd tillämpning och utbredning.

Även före 380 e.Kr. fanns bomärkesliknande figurer som , , , och ristade under stenåldern på vapen eller i gravar, samt , , , och ristade på pilspetsar i Nordnorge årtusendet före Kristus. Också i antiken användes bomärken för att märka djur och som stenhuggarmärken. I ett särskilt kapitel noterade vi att ägarmarkeringar kunde ske även med annat än bomärken, som snitt och utskärningar i öronen på kreatur, hästar och får, samt i näbbar och simfötter på fåglar.

För att möjliggöra en klassificering och identifiering av bomärkena och deras typer behövde vi ett stort, väldokumenterat och geografiskt spritt källmaterial. De fjorton bomärkesförteckningar med sammanlagt 27 595 bomärkesbelägg som utsågs som källmaterial är från Gotland, Dalarna, Medelpad, Jämtland och Skåne i Sverige, finska Åland, Norge, Danmark, England, Tyskland, Schweiz samt Lettland.

Källmaterialet är publicerat i L. Strømme: *Bumerke frå Sunnmøre* (1943), Göran Dahl: *Bomärken på Åland* (1994), Valter Bergsten: *Bomärken i Medelpad* (1981), Peter Guler: *Rätselhafte Hauszeichen, mit 2500 Hauszeichen aus dem Prättigau und der Landschaft Davos* (1992), Johan Larsson: *Gotländska får- och bomärken* (1927), Anders Westgärds: *Bomärken i Leksand 1821-1823* (1985), Jakob Vik: *Bumerke frå Kvam i Hordaland* (1962), Allan Tønnesen: *Helsingørs bomærker* (1968), Johannes Nahlén: *Bomärken i Lockne socken* (1970), Alfred E. Hudd: *Bristol Merchant Marks* (1911), Maler Mildes förteckning av 364 bomärken från Lübeck i Carl G. Homeyer: *Die Haus- und Hofmarken* (1870), William C. Ewing: *Norwich Merchant Marks* (1852), Edward M. Elmhirst: *Merchants' Marks* (1959), Tuve Skånberg: *Sövestads by och dess gamla fogdesläkt* (1990).

Så kom då den nödvändiga frågan hur det stora materialet på 27 595 bomärkesbelägg skulle hanteras. Som James Dallaway redan 1793 hade sagt med ett engelskt understatement, "to arrange or class the marks would be no easy task".

För att formulera en metodik för bomärkesforskning konsulterades allmän historisk metodik, historisk arkeologisk metodik, post-processuell arkeologisk metodik som utvecklats ur semiotikens och Saussures lingvistiska metodik, metodik för dechifrering, samt metodik för folklivsforskning.

Med ledning av dessa metoder formulerade vi en bomärkesforskningens metodik som i sammanfattning innebär att bomärkesbrukets geografiska utbredning först klargörs och utnyttjas, att frekvens och regelbundenhet i förekomsten av tecken används för att klassificera och isolera de enklaste tecknen, att dessa identifierade tecken därefter tolkas utifrån sin kontext och med hjälp av samtida källor, samt med samlingar av kända tecken. Till sist ska hypotesen provas mot ett okänt material i en "återkoppling".

Därefter visade vi att bomärkesbruket var ett rituellt/magiskt bruk och som sådant mycket konservativt. Vi kunde ur en närmast total samsyn bland bomärkesforskare och ett flertal exempel påvisa att bomärkena ärvts från generation till generation, från far till son, eller ibland svärson eller styvson. Den som tidigast påvisat bomärkenas arvgång är A. Lüben som år 1850 citerade en handskrift från 1500-talet där denna bomärkestraderingsprincip hävdas.

De 27 595 bomärkesbeläggen i det geografiskt väl spridda referensmaterialet blev sedan klassificerade genom att statistiskt ofta

återkommande bomärkestyper räknades. Vid klassificeringen kunde urskiljas 41 återkommande bomärkestyper med mer än omkring 20 belägg vardera. Sammanlagt utgör dessa 41 bomärkestyper 20 200 av den totala summan av 27 595 bomärkesbelägg, vilket är 73,2 %. De vanligaste bomärkestyperna visade sig vara **A** 3274 st, **Y** 2698 st, **+** 2552 st, **↓** 1277 st, **+** 1084 st, **×** 925 st, **M** 898 st, **↖** 894 st, **+** 838, **✱** 754 st, **+** 709 st, **△** 495 st, **⋈** 335 st, **⚡** och **↗** 315 st, **↘** 307 st, **#** 284 st, **##** 272 st.

I alla 14 använda bomärkesförteckningar är överensstämmelsen med de 41 bomärkestyperna likartad, och även ordningen mellan vilka bomärkestyper som är mest frekventa.

Eftersom bomärkena kan vändas och spegelvändas utan att det blir ett annat bomärke, blev nästa steg att söka vägar för att bestämma bomärkestypernas grafiska utformning. Bomärkestyper visar sig ofta vara kombinationer mellan två eller fler typer. Särskilt vanligt är det att **A** och **M** utgjorde en "bas" för ett annat bomärke som "krönte" det. Genom denna "kröning" kunde vi urskilja att 27 av de 41 bomärkestyperna hade utnyttjats för "kröning" av **A** och **M**: **A**, **Y**, **+**, **↓**, **+**, **M**, **+**, **+**, **✱**, **△**, **⋈**, **↘**, **⋈**, **⊥**, **E**, **⋈**, **↑**, **✱**, **⊗**, **⚡**, **♥**, **♀**, **♂**, **⚡**, **φ**, **⚡** och **Ω**, samt de tillkommande **⚡**, **⚡** och **⊕**. Därmed hade vi kunnat klargöra åtminstone vad som var upp och ned på de nu 42 identifierade bomärkestyperna.

Nästa steg blev att söka det tidigaste kända belägg av de identifierade bomärkestyperna, vilket resulterade i att alla med tre undantag varit i bruk som bomärkestyper före 1500, liksom att det finns ett samband mellan ålder och frekvens, i det att bland de 15 mest frekventa bomärkestyperna återfinns vi hela 11 stycken bland de 24 *tidigast* belagda, nämligen **+**, **+**, **+**, **+**, **Y**, **✱**, **×**, **A**, **+**, **↓** och **△**.

Att bomärkestypernas ålder har stor betydelse framgick också av det faktum att de 24 bomärkestyper som finns belagda före medeltiden återfinns hos 13 854 bomärken i referensmaterialet, vilket är 68,6 % av de 20 200 bomärken vi lyckats bestämma till 42 grundtyper, eller 50,2 % av det totala antalet bomärken i hela referensmaterialet på 27 595 bomärken. Eller uttryckt med andra ord: hälften av alla undersökta bomärken i referensmaterialet låter sig förklaras utifrån de bomärkestyper som vi vet var i bruk för tusen år sedan eller mer. En tydligare bekräftelse på hur konservativt bomärkesbruket varit är svårt att tänka sig.

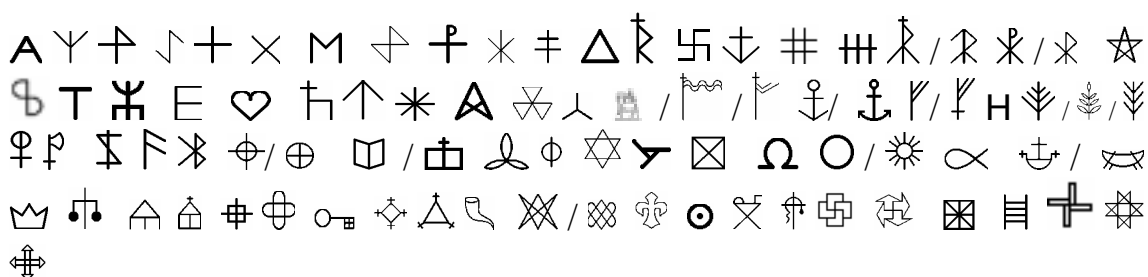
Så kom då turen till att jämföra de på statistisk väg bestämda bomärkestyperna med samtida, kända symboler, vilket innebar att vi prövade de 42 bomärkestyperna mot fyra samlingar av medeltida symboler: motiv på medeltida mynt, symboler på medeltida kalenderstavar, ristningar i medeltida norska stavkyrkor, samt symboler på medeltida kyrkdörrar.

Resultatet föll mycket väl ut: alla bomärkestyper utom och återfanns bland de nämnda fyra samlingarna. Hypotesen att bomärkestyperna var hämtade ur den symboluppsättning som medeltidens människor var förtrogna med verkade hålla. När vi därför prövade att göra en tolkning ”baklänges” fann vi att 29 ytterligare symboler som förekommer på en eller flera av kategorierna tidigmedeltida mynt, runstavar, stavkyrkor och kyrkdörrar, också fanns använda som bomärken i referensmaterialet, fast i de flesta fall i betydligt lägre frekvens, nämligen:

Över hälften av dessa ny tillkomna 29 bomärkestyper kunde dessutom visas ha sitt tidigaste belägg före år 1500. Det stod klar att de identifierade bomärkestypernas förebilder var att söka i medeltidens kristna symbolvärld.

Därmed hade vi sammanlagt en uppsättning av drygt 70 bomärkestyper att jämföra med tecken ur kända samlingar av medeltida symboler:

Vid en jämförelse med standardverk kring kristen medeltida symbolik, bland andra Lipffert: *Symbol-fibel. Eine Hilfe zum betrachten und deuten mittelalterlicher Bildwerke*, (1957), Gough: *Den fornkristna kulturen. Fem sekler historia, tro och konst* (1963), Child & Colles: *Christian symbols, ancient & modern. A handbook for students* (1971), Stigell: *Kyrkans tecken och årets gång* (1974), Blindheim: *Graffiti in Norwegian stave churches* (1985), Karlsson: *Medieval ironwork in Sweden* (1988), Reuterswärd: *The forgotten symbols of God* (1986), Liungman: *Tanketecken* (1993), Dahlby: *De heliga tecknens hemlighet* (1995) samt Thiede & D’Ancona: *The quest for the true cross* (2000), visade det sig att samtliga identifierade

Åtskilliga symboler har haft mer än en kristen symbolisk betydelse över tiden, uppenbarligen inte sällan samtidigt. Med den reservationen kan vi ändå göra denna korta sammanfattande indelning av bomärkestyperna i undergrupper (symbolregistret sist i boken ger en fylligare sammanfattning):

✠, ✡, ✢, ✣, ✤, ✥, ✦, ✧ med olika varianter och fördubblingar som ✨, ✨, ✨, ✨, ✨, ✨, ✨, ✨, ✨. ✠ och ✡ är Kristusmonogram i runor.

H, H, E, J och J, med olika varianter som Z, \$, \$, \$, P, F, S, J, S, S, S

† med olika varianter som och .

Alfa, **A** med varianter som ,

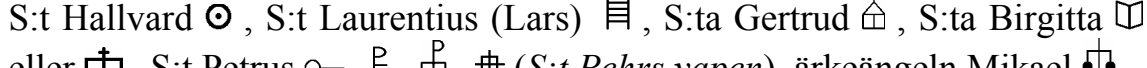
Mariamonogram:

M, med varianter som . Mariamonogram M A som . Mariamonogram i runor som samt fördubblingar som

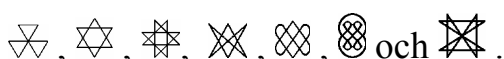
Mariaattribut:

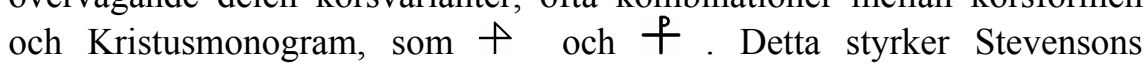
, med varianter som

Helgon- och änglaattribut:

S:t Nicolaus , S:t Olof , (S:t Olafs ros), eller , S:t Hallvard , S:t Laurentius (Lars) , S:ta Gertrud , S:ta Birgitta eller , S:t Petrus , ärkeängeln Mikael

Evighetsslingor:

Det visade sig att mer än hälften av referensmaterialets bomärkesbelägg är kors i olika varianter. De äldsta bomärkesbeläggen är också till den övervägande delen korsvarianter, ofta kombinationer mellan korsformen och Kristusmonogram, som . Detta styrker Stevensons framkastade hypotes att bomärkesbruket ytterst bör sökas i det av kyrkan påbjudna korstecknandet av dokument som utvecklats till personliga varianter av korset, liksom att bomärkesbrukets spridning över Europa bör förklaras med att det understöddes av den romersk katolska kyrkans internationella prästerskap.

Stevensons hypotes kan slutgiltigt bli bekräftad genom en utläggning av dopets innebörd av Theodorus, biskop i Mopsuestia i norra Syrien 392-428. Theodorus beskriver en då sedan länge fullt utvecklad dopliturgi i vilken prästen tecknar ett kors med olja på katekumenens panna, en symbolisk akt som han förklarar med orden:

Det tecken med vilket du nu tecknats är det märke genom vilket du kan särskiljas som ett Kristi lamm, som en soldat i tjänst för himmelens kung. Ty när ett lamm köps märker man det för att ange vem dess herre är ... Soldaten som väljs ut för militär tjänst ... får först ett märke på sin hand för att ange vilken kung han härnäst ska tjäna. – När prästen har handlat så med dig, har han, genom tecknet som han tecknat på din panna ... från det ögonblicket åtskillt dig från andra människor och därigenom angett att du är en soldat under honom som är sann kung, och en medborgare i det himmelska riket.

Av utläggningen framgår att dopritualets korstecknande i pannan anknyter till bruket att märka ett lamm med den nye ägarens bomärke och bruket att märka en soldat med hans kungs namn eller märke.

Detta bekräftas av Hadar Lilliebjörn i *Über religiöse Signierung in der Antike, mit besonderer Berücksichtigung der Kreuzsignierung* (1933) som visar att egendom som får under antiken märktes med sin nye ägares bomärke, men också slavar, krigsfångar och soldater. På soldaterna brändes eller tatuerades kejsarens märke (namn eller initial) in i ansiktet, oftast i pannan och även på handen. Såväl Ambrosius som Cyrillus anknöt i sina utläggningar om dopets korstecknande i pannan till hur soldater blev märkta i pannan med sin kejsares tecken eller namn. Även utövarna av olika kulturer, som Dionysoskulten, Mithraskulten, Serapis-Isiskulten, Dea-Syria eller Atargatiskulten, samt Kybele-Attiskulten, lät tatuera eller brännmärka sig, företrädesvis på pannan, med sin guds tecken eller symbol för att beteckna sin slavställning i förhållande till guden. Även somliga kristna tatuerade sig med Kristi tecken, ett kors ✝ eller ett Chi ✕ , i pannan.

Förutom parallellen till hedniska mysteriekulters märkning av sina anhängare, liksom till det profana bruket att märka nyförvärvad egendom med bomärke, och till bruket att märka såväl slavar som soldater med deras kungs namn eller märke, gavs korstecknandet i dopkandidaternas panna en mycket djupt genomreflekterad teologisk motivering. I korstecknet sammanfaller flera teologiska motiv. Först och främst kan korset ses som ett grekiskt Chi, X, den första bokstaven i Kristi namn, varigenom den döpte gjordes till Kristi egendom. Därefter kan korset ses som en delaktighet i Kristi lidande och död på korset och hans uppståndelses seger. Men inte minst, såväl bland judisk-kristna i Palestina som bland kyrkofäderna, såg man i korstecknet den hebreiska bokstaven *Taw* med samma korsform i det äldre hebreiska alfabetet, det paleohebreiska eller feniciska. *Taw*, som på hebreiska betyder just ”märke”, har en stark symbolladdning i Gamla Testamentet och bland judarna vid tiden för kristendomens begynnelse. I *Taw*-tecknet igenkände man det skyddstecken som Kain fick av Gud enligt 1 Mosebok 4:15, förbundstecknet som med ett lamms blod ströks på dörrposterna till skydd för israeliterna i Egypten enligt 2 Mosebok 12:7 ff., och det skyddande tecken som enligt Hesekiel 9:4-6 de fromma tecknades med i pannan. Den judiske forskaren Meshorer (1982) har pekat på att Talmud anger att de judiska prästerna invigdes i sin tjänst genom att ett korsformat *Taw* tecknades i deras panna, en symbolik som Herodes den Store utnyttjade på sina mynt, när han med symbolen ☩ gjorde anspråk på såväl prästerlig som konungslig värdighet. (Han och hans far Antipas använde för övrigt även symbolerna Λ och ✝ på sina mynt).

När de första kristna tog över *Taw*-tecknets hela judiska symbolik och tillämpade den på Kristus, blev tecknet det nya förbundets tecken, lammets blod blev Jesu blod - Gudslammet som offrat sig själv, det skyddstecken som skyddade den kristne mot Djävulen, och som insatte varje kristne i en prästerlig tjänst enligt 1 Petrusbrevet 2:5 och Uppenbarelseboken 1:6.

Seden att teckna ett kors i pannan på konvertiter upphörde inte med fornkyrkan. Åke Sandholm (1965) har visat att primsigningsriten under nordisk medeltid har sina rötter just i fornkyrkans liturgi där den döpte tecknades med korset i pannan.

Vi har, sammanfattningsvis, tillräckligt god grund för att anta att bomärkesbruket i vårt referensmaterial går tillbaka till 300-talets dopliturgi, där korstecknandet i pannan uttyddes som ett Kristi bomärke, liksom på ett bruk från omkring 380 e.Kr. hos notarierna i Egypten att tillfoga ett bomärke till sitt namn, oftast en variant av korset ✝ eller en variant av staurogrammet ✞ . Det förändrade bruket med första belägg 378, som snabbt fick närmast totalt genomslag, sammanfaller i tid med den östromerske kejsaren Teodosius den Stores (378-395) regeringstillträde, och skedde under biskopen i Rom Damasus' (366-384) ämbets-tid. Det bomärkesbruk som vårt referensmaterial representerar framstår som ett kyrkligt projekt med rötterna i fornkyrkans dopliturgi, understött och påbjudet av Teodosius den Store i samband med dennes regeringstillträde 378, vars regeringsprogram innefattade att göra kristendomen till Romarrikets enda tillåtna religion.

Drygt hundra år efter det första bomärkesbelägget hos en egyptisk notaries namnunderskrift lagfästes detta bruk av den östromerske kejsar Justinianus den Store (527-565) år 534 i *Corpus Juris Civilis*. Mellan 400-talet och 700-talet uppkom behovet av att kunna differentiera korstecknet så att det blev personligt och möjligt att skilja från andra undertecknanden, möjligen först bland biskoparna. Detta blev av allt att döma upphovet till det bomärkesbruk som vårt referensmaterial återspeglar. Under medeltiden växte på grund av behovet av differentiering antalet kristna symboler som togs i bruk som bomärkestyper och varierades till att, förutom de olika korsvarianterna, också omfatta andra Kristusattribut, samt Mariamonogram och Mariaattribut.

Sist togs också olika helgonattribut upp i kretsen av bomärken. Att det skett tämligen sent framgår av att dessa bomärkestyper har låg frekvens och att deras tidigaste belägg är jämförelsevis sena, till exempel S:t Olof ✞ 52 st, äldsta belagd 1275-1350, ✞ (*S:t Olafs ros*) 7 st, äldsta 14-1500-tal, ✞ eller ✞ 13 st, äldsta 1233-40, S:t Hallvard ✞ 6 st, äldsta 1315, S:t Laurentius (Lars) ✞ 3 st, äldsta 1768, S:ta Gertrud ✞ 9 st, äldsta 1324, S:ta Birgitta ✞

eller ☩ 30 st, äldsta 1614, S:t Petrus ☉ 9 st, äldsta 1217, ☩ 24 st, äldsta 1406, ärkeängeln Mikael ☩ 11 st, äldsta 1682. Dessa nämnda bomärkestyper i form av helgonattribut utgör sammanlagt mindre än 0,6 % av vårt referensmaterial. Det indikerar dels att de är marginella i förhållande till de ursprungliga bomärkestyperna som utgörs av kors och andra Kristussymboler, dels att bomärkesbruket varit oerhört konservativt gentemot nymodigheter. Även om de genom sin variation är fascinerande får de inte flytta vårt fokus från och skymma det som är bomärkesbrukets själva väsende – att manifesteras och synliggöra just Kristustillhörighet.

Det samma gäller frågan om det finns några bomärkestyper med förkristen symbolik. Av referensmaterialet 27 595 bomärkesbelägg har vi vaskat fram fyra belägg av *Fe*-runan 𐌺 och sex belägg för dryckeshornet 𐌺 som beteckning för den kristnade, men en gång hedniska, seden att dricka jul, samt sju belägg av den kristnade vikingatida evighetsslingan ☩. Även om vi lägger till *valrosshjärtat*, eller *Tursas hjärta*, i de två bomärkesbeläggen av ☩ och de fyra beläggen av ☩, som möjliga hedniska bomärkestyper, är det sannolika eller möjliga hedniska ursprunget mycket litet, enbart en halv promille av referensmaterialet. En spänning mellan kristna och förkristna symboler finns inte så mycket i nordisk vikingatid och missionstid, utan snarare under 300- och 400-talet då symboler som använts av bland andra pytagoréer och manikéer ”kristnades” och togs upp i kyrkans symbolförråd – under kyrkofädernas protester.

Mycket talar för att bomärkenas symboliska betydelse varit allmänt känd under medeltiden ända fram till reformationen, och att kunskapen om deras symbolik sjönk i glömska innan 1500-talet var till ända. En sista aning om bomärkenas kristna ursprung och skydd kan vi skönja i den engelske heraldikern Randle Holmes bön 1688 ”may their Marks neuer faile them”.

Efter denna analys kom så elddopet för hypotesen att inte bomärken är skapade slumpartat, som professor Rehnberg menade, utan att de är hämtade ur den medeltida kristna symbolvärlden. Vi prövade hypotesen mot det bestånd av 76 bomärkesbelägg som Rehnberg samlat från Gruddbo by på Sollerön, och fann att de bomärkestyper vi identifierat övertygande förklarade minst 55 av de 76 bomärkena i Gruddbo by, vilket innebär 72 %. De resterande bomärkesbeläggen kunde också härledas till de identifierade bomärkestyperna, men med lägre grad av säkerhet.

Och därmed är den uppgift vi förelagt oss slutförd.

13 English summary

The pioneering academic research on Merchant Marks (also known as identity marks, personal marks, ownership marks, identification marks, Hausmarken, Hofmarken, Marques de Propriété, bomärken) was done by professor Carl Gustav Homeyer (1870). Since 1870 there has been an ongoing debate among scholars whether Merchant Marks are simply formed by chance and coincidence, as stated by Rehnberg (1938, 1951), Scheffer (1957) and Nahlén (1992) or whether they are variations of Christian symbols, especially the cross, as stated by Sisson (1929) and Stevenson (1954). Other scholars like Dallaway (1793), Ewing (1852), Rylands (1911), Hudd (1911), Davies (1935), Ruppel (1939), Kuhlicke (1952), Lindström (1964), Girling (1964a), Tønnesen (1968) and Guler (1992) are uncertain of any symbolic meaning of Merchant Marks, but suggest one or several interpretations of various examples.

By collecting a reference material of 27,595 examples of Merchant Marks from Sweden, Åland in Finland, Norway, Denmark, Germany, Switzerland and Latvia this doctoral thesis has by statistical evaluation proved that these marks are by no means coincidental, but are variations of about 80 types, being identified as mediaeval Christian symbols. The most common symbol is the cross and variations of the cross, making up more than half of the reference material. Other common symbols are Alpha and Omega, monograms of the names Jesus, Christ and Mary, using Greek, Latin and even runic letters (Christogram, Chi-Rho monogram, Labarum cross). Not uncommon are Pentagram, symbols of the Trinity, and attributes of Christ and Mary. Some are attributes of saints like Peter, Olav, Hallvard, Laurentius, Brigitte, Gertrud and the archangel Michael.

The origin of the use of Merchant Marks is traced back to the baptismal liturgy of the early church. Theodore, bishop of Mopsuestia, Syria, (AD 392-428) interprets the cross signed on the forehead of those being baptised as a property mark of Christ, to be compared with property marks on livestock or soldiers denoting their Lord:

The sign, with which you are now denoted, is the mark by which you are distinguished as a lamb of Christ, as a soldier of the King of heaven. For when a lamb is purchased it is given a mark to tell what master it belongs to ... The soldier who is chosen for military service ... first gets a mark on his hand to tell what king he is going to serve from then on. When the priest has accomplished these acts to you, through the sign with which he has denoted your forehead ... he has from that moment separated you from other men and thereby decided that you are a soldier under him who is truly king, and a citizen of the heavenly City.

Lilliebjörn (1933) in his doctoral thesis shows that in Roman time slaves, prisoners of war and soldiers were marked on their forehead (and hand) by

burning or tattooing with the mark of their owner or Emperor. This custom was used also in the mystery cults, to denote membership in a cult and being a servant of a certain god. Even some Christians tattooed a cross on their forehead.

The earliest examples of the kind of Merchant Marks found in the reference material are from Egyptian papyri ca AD 380, with the first example in AD 378. Scribes before ca AD 380 never used to add a figure of any kind to their signatures. The new practice was established fast, and almost without exception a cross, or a variation of a cross-related device like the Labarum Cross, was added to the signature of the scribe. The new practice coincides with the inauguration of the East Roman Emperor Theodosius the Great (AD 378-395), who legislated Christianity as the only lawful religion in the empire. Whether he actually legally codified the use of the cross for signing documents is uncertain, but in AD 534 the East Roman Emperor Justinian the Great (AD 527-565) in his *Corpus Juris Civilis* codified this practice.

The new practice of combining a cross, or a cross-related device, to one's signature soon developed into a differentiation of marks for the practical cause of identification. Seemingly the bishops were pioneers in varying the cross sign as their individual mark.

The oldest examples of different types of Merchant Marks are from AD 378, AD 397, end of 4th Century, AD 380-395, AD 457-474, 5th Century, 5th Century, AD 553, AD 578, 6th Century, 6th-7th Century, AD 400-600, AD 615(?), 7th Century, AD 756, AD 770, AD 850-900, , AD 930-975, AD 930-975, , and AD 975-1050.

Among the 27,595 examples of Merchant Marks in the reference material the most common are (3,274 examples), (2,698), (2,552), (1,277), (1,084), (925), (898), (894), (838), (754), (709), (495), (335), and (315), (307), (284), and (272).

The symbolic meaning of the Merchant Marks seems to have been known until about AD 1500, but was forgotten during the Reformation era and the 16th Century. The last trace of a symbolic understanding of these figures is in a prayer of the English heraldic expert Randle Holm in AD 1688: “*may their Marks neuer faile them*”.

Och till vad nytta? Avslutande ord om tillämpning

Vad ska nu allt detta vara bra för? Tolv års arbete för att finna att bomärkena är bortglömda kristna tecken – vilken praktisk nytta har mänskligheten av att veta det?

Till att börja med kan inte forskning – åtminstone inte en grundforskning som denna – mätas i nytta och avkastning. Kunskap och insikt är lön nog. Det är ju i själva verket något oerhört att det nu visar sig att hela det kristna Europa i mer än tusen år haft ett genomtänkt bomärkesbruk med en underliggande mening som varit okänd för oss. Och ointressant är det knappast heller att på några ställen, i några reliktområden, används fortfarande bomärken än idag, i ett kontinuerligt bruk som har rötterna i fornkyrkans 300-tal.

Vid grundforskning kan man inte heller i förväg veta vilken praktisk nytta som forskningsrönen ger, vilken tillämpad forskning som kan komma ur grundforskningen.

Men också denna gång visar det sig att grundforskningen har en rad praktiska tillämpningar.

Så till exempel har arkeologer frågat sig vad de hasselkäppar betyder som lagts under de döda när de begravts under medeltiden. Hasselkäpparna har lagts i mönster som $\perp$, $\times$ och Y , och arkeologer som Anders W. Mårtensson har frågat sig vad de betyder och om de haft någon magisk funktion.¹⁴³⁶ Efter denna boks framställning törs vi hävda att de ilagda hasselkäpparna haft samma apotropaiska funktion och symbolik som bomärkena, och att hasselkäpparnas tecken uttryckte Kristustillhörighet, ända in i och bortom döden.

Något annat praktiskt omsättningsbart är insikten att bomärken har ärvts från generation till generation, med mindre ändringar för varje generation. Det innebär alltså att belägg av bomärken kan styrka genealogiska framställningar, och vara till hjälp inom personhistoria och släktforskning. Från att ha varit pittoreska krumelurer blir bomärken viktiga persondata att notera.

Bomärken blir vidare ett rikt kulturellt arv. Många kan stolt plocka fram ärvt matsilver, eller peka på en tavla eller möbler som gått i arv i generationer. Ett porträtt eller fotografi av en sedan länge avliden farfars mor kan vårdas ömt. Till det materiella antikvärdet läggs ett

¹⁴³⁶ Mårtensson (1963) sid 52

affektionsvärde. Men hur skulle det vara att vid sidan av ärvda föremål från 1800-talet och kanske ibland också 1700-talet, kunna peka på ett immateriellt arv av bomärken sedan slutet på 1600-talet? På mycket goda grunder kan vi också anta att dessa bomärken redan då var mycket gamla i släktens vård. De kan mycket väl vara det enda medeltida arv som finns kvar från förfäderna för mer än ett halvt årtusende sedan. Med det goda källmaterialet i vårt land i form av kyrkböcker, bouppteckningar och mantalslängder är detta månghundraåriga arv var mans egendom, till skillnad från adelssläktenas heraldiska vapensköldar.

Ett ännu dyrbarare arv är bomärkenas religiösa betydelse. Att ärva det som säger något om insidan hos dem som levtt före oss, om deras känslor, drömmar, tro och förhoppningar, är extra värdefullt. Det kan vara en gulnad dagbok, en tummad postilla, eller bara några fotografier som man kan identifiera, eller varför inte en kort filmsnutt av ett bröllop för femtio år sedan. Vad är då inte ett religiöst arv av ett bomärke som kanske antogs redan vid Sveriges kristnande under vikingatiden och som ärvts i upp mot 30 generationer? Vi kan lugnt utgå från att det mest angelägna arv som medeltidens människor ville räcka till sina efterlevande var deras tro, och deras bön om Guds skydd för framtida släkten. Mycket personligt, men ändå allmängiltigt, vittnar ett ärvt bomärke också om en ärvd tro, om en Kristustillhörighet som inkluderade allt, också varje märkt föremål eller signerat kontrakt. Att tillfoga ett - ärvt eller nyantaget¹⁴³⁷ - bomärke till sin namnteckning är att knyta an till fornkyrkans tro och praxis.

Bomärkena och deras symbolik är också ett kulturellt och religiöst arv i en kollektiv mening, som Västerlandets kristna arv. Den kände symbolforskaren Carl G. Jung (1875-1961) skrev i *The archetypes of the collective unconscious* (1968) om det förslösade arvet av kristna symboler:

It would seem to me far better to confess strong-mindedly to the spiritual poverty of a want of symbols than to feign a possession of which we can in no case be the spiritual heirs. We are, indeed, the rightful heirs of Christian symbolism, but the inheritance we have somehow squandered.

De "glömda gudstecknen" som vi mött i avhandlingen har sedan medeltiden sekulariserats och omtolkats. Idag står ☩ för kalender, medan ✠ är tecknet för den brittiska bilprovningen. ☙ känner vi nu som det internationella scouttecknet, medan ☀ är väderkartans metrologiska tecken för solsken. På bilkartan står ⛛ för sevärighet och ⚔ för fast fornlämning. I sjömannens tatuering ☩☙☙ känner vi igen tro, hopp och kärlek. ☯ är ett musikaliskt hänvisningstecken. ✱ ☩ , stjärna och fyrkant, använder vi

¹⁴³⁷ Den engelske kunglige härolden John Smert 1454: "... eny mañ may take hym a mark...", Harl. MS. 2259, sid 10, Dallaway (1793) sid 120, Rylands (1911) sid 4 f, Kuhlicke (1952) sid 68.

för att programmera våra telefoner. $\mathcal{P}$ är tecknet för frekvens, $\mathcal{Y}$ för antenn och $\oplus$ står för atom, atomforskning eller kärnkraft. Kristusbeteckningarna $\mathfrak{A}$, $\mathfrak{H}$ och $\mathfrak{S}$ står idag för så diametralt motsatta värden som anarki och dollar.¹⁴³⁸ Och vem har idag en aning om att den julgran som vi importerade från Tyskland under 1800-talet går tillbaka på medeltidens julträd med dess starka symbolkoppling till livets träd,¹⁴³⁹ en symbolik som redan under fornkyrkan tecknades som $\mathfrak{Y}$.

Liksom övergivna medeltida slott, borgar och katedraler alltför ofta har brutits ned av senare kringboende och de vackert huggna kvaderstenarna och pelarna återanvänts i allehanda nybyggnationer, så har medeltidens kristna symbolvärld brutits ned i en sekulariseringens återanvändning av dessa tankens och trons byggstenar.

Ännu värre, de pelare som en gång bar gotiska valv har stulits och forslats bort för att bygga bunkrar, och fängelsehålor åt allt vad kristen tro står för. Stéphan Bruchfeld har i *Nationalsocialismens symboler* (1997) visat hur nazisterna, och idag nynazisterna, inte bara har stulit hakkorset $\mathfrak{H}$ från dess kristna ursprung. De försöker också stjäla, döpa om och ge ny symbolisk innebörd åt "livsrunan" $\mathfrak{Y}$, "varghaken" $\mathfrak{H}$, "sigrunan" $\mathfrak{J}$, kelterkorset eller ringkorset $\oplus$, solhjulet eller Olavkorset $\oplus$, "tyrrunan" $\uparrow$, gallerkorset eller S:t Mikaelkorset $\mathfrak{H}$ och pilkorset $\mathfrak{H}$.¹⁴⁴⁰

Det leder fram till min sista reflexion om "nyttan" av forskningen, nämligen som illustration av den mentalitetshistoria som vi såg presenterad av John Tosh i kapitel 4, som åskådligt exempel av såväl kollektivt minne som kollektiv glömska. Uppenbarligen glömdes under 1500-talet förståelsen av bomärkenas symbolik. Bruket fanns kvar och skulle komma att finnas kvar länge, om också tynande. Men under hundra år glömdes kollektivt det som hade varit ett kollektivt minne och en kollektiv förståelse i de mer än elvahundra föregående åren. Ett språk förlorades, en tydningsskod gick eftervärlden ur händerna. Det skedde inte under *The Dark Ages*; det skedde i renässansens, reformationens och humanismens Europa med tillgång till den nya teknikens boktryckarkonst.

En annan och senare illustration av den kollektiva glömskan är ju hur artiklar på engelska publicerade 1929 och 1954 i välrenommerade tidskrifter av två etablerade forskare vid framstående universitet omgående föll i glömska. Både Charles Sisson och W. B. Stevenson formulerade ovetande om varandra en framkomlig väg till gåtans lösning och

¹⁴³⁸ Liungman (1993) sid 160, 363, 324, 576, 332, 607, 161, 568, 554, 450, 150, 333, 311, 616

¹⁴³⁹ Weiser (1958) sid 98-100, Karas (1998)

¹⁴⁴⁰ Bruchfeld (1997) sid 19, 27, 42, 35, 56, 37, 59, 41, 55, 60

bomärkenas ursprung. Men ingen följde dem, och frågan är om ens någon såg dem peka på vägen. Tydligen såg de inte ens varandra. Man får vara glad att budgetnedskärningarna inte drabbat det kollektiva minnet i gestalt av universitetsbiblioteket i Cambridge.

Man kan då fråga sig vilka normer, värderingar, kulturella och religiösa koder och förståelser gemensamma för hela Västerlandet som är glömda om hundra år, så att forskare om femhundra år kan hävda att de aldrig funnits?

Nyupptäckten av bomärkena som ”glömda gudstecken” utmanar oss, och vi blir påmind om vikten av vilket andligt och kulturellt arv vi själva ger vidare. Västerlandets kultur, humanism och demokrati, dess kristna tro och historia är inte givna en gång för alla, utan måste återvinnas av varje generation – liksom förtrogenhet med symbolernas språk.

Symboler är inte mångordigt krävande eller manipulativt insmickrande, men saknar inte i sin ordlöshet kraft och makt över det mänskliga sinnet. Iakttagelsen att ”Tecken och symboler regerar världen, inte ord och heller inte lagar”,¹⁴⁴¹ tillskrivs redan Konfucius (551-479 f.Kr.), en iakttagelse som synes bekräftas av kejsar Konstantins berättelse hur han 27 oktober 312 såg korsets tecken som han tolkade i orden *In hoc signo vinces*, ”I detta tecken skall du segra”.¹⁴⁴²

En materialistisk historiesyn kan hävda att korsets segertåg härrör ur Konstantins militära seger över Maxentius 312, och kristendomens politiska seger i Romarriket som den enda tillåtna religionen 391.

Utan att förneka militära och politiska realiteter, vill jag snarare se att korsets segertåg låg och ligger i att enskilda människor gensvarat på kyrkans förkunnelse och ställt sig och sitt under Kristi herradöme, så att värderingar, identitet, tänkande och mentalitet fått korset som förtecken, bekännelse och tolkningskod, generation efter generation. Det är om detta bomärkesbruket vittnar.

¹⁴⁴¹ Konfucius (1966), Foley (1993) sid 7

¹⁴⁴² Eusebius (1955) kap. 28

Otryckta källor

Landsarkivet i Lund (LLA):

Malmöhus läns mantalslängder och jordeböcker
(som dessutom finns mikrofilmade och tillgängliga på Malmö
stadsbibliotek)

Jorderevningsprotokollet 1671 1/7, Malmöhus län

Landsarkivet i Visby (ViLA):

Larsson, Johan: Gotländska Får- och Bomärken, 1927 (A 31:2,
fotostatkopia av otryckt bokmanuskript, originalet förvaras i Norrlanda
Fornstuga, print-on-demand)

Stadsbiblioteket, Orsa

Holner, H & Grandell, E: Bomärken inom Orsa socken, 1965 (stencil)

Lunds historiska museum (LUHM)

Samlingsnummer: LUHM 31023

Teologiska institutionen vid Lunds universitet

Licentiatuppsats. Tuve Skånberg: *Kamp och interferens. En avhandling om
spänningen mellan kristna och förkristna symboler brukade som bomärken,
med utgångspunkt från bomärkesbeståndet i Sövestads socken, Skåne*
(1997)

Litteratur och tryckta källor

Aasmundstad, Peder: "Bumaerker fra Nordre Tron och Søndre Fron" i
*Aarsberetning fra Foreningen til norske fortidsmindesmaerkers
bevaring* 1900

- "Bumaerker fra Gudbrandsdalen" i *Aarsberetning fra
Foreningen til norske fortidsmindesmaerkers bevaring* 1903

Acta Martyrium, utg. Ruinart, Ratisbonae 1859

Adam av Bremen: *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*, översatt
av Emanuel Svenberg, 1984

Age, K. I.: "Ockelbo sockens bomärken" i *Från Gästrikebygder VI*, 1925

Allan, John P. & Morris, Carole: "The wood" i Allan, John P.(red):
Medieval and post-medieval finds from Exeter, 1971 - 1980,
Exeter 1984

Ambrosiani, Björn & Eriksson, Bo G.: *Birka - vikingastaden*, vol. 5, 1996

- Amira, Karl von: *Der Stab in der germanischen Rechtssymbolik*, München 1909
- Andersson, Anton: *Ragunda - min hembygd*, 1956
- Andersson, Björn: *Runor, magi, ideologi. En idéhistorisk studie* (1997)
- Andersson, H. (red): *By, huvudgård och kyrka - studier i Ystadsområdets medeltid*, 1989
- Andersson, Ingvar: *Skånes historia. Senmedeltiden*, 1974
- Andersson, Konrad: *Bomärken i Tuna socken*, 1975
- Andersson, Ove: *Bomärken i Roslagen*, 1988
- Andersson-Fröman, Lydich: "Bidrag till Uplands beskrivning", i *Uplands fornminnesförenings tidskrift* II, häfte VI
- Andrée, Richard: *Ethnographische Parallelen und Vergleiche*, Leipzig 1889
- Andree-Eysn, M.: *Volkskundliches aus dem bayrisch-österreichischen Alpengebiet*, 1910
- Andrén, Anders: *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna*, 1997
- Anholm, M.: *Normandie och dess nordiska minnen*, 1898
- The Apocryphal Old Testament*, utg. Sparks, H.F.D., Oxford 1984
- Arajärvi, Kirsti: *Kangasalustalaisten puumerkeistä*, Kangasalau Joulu 1951
- Archaeologia Cantiana*, LXX, 1956
- Arndt, Ernst Moritz: "Bomärce in Island, auf den Orkneys Shetlands Inseln für wilde und zahme Tiere" i *Nebenstunden*, 1826
- Bager, Einar: "Ett bidrag till bomärkenas historia" i *Malmö fornminnesförenings årsskrift*, 1937
- Bannbers, Ola: *Orsa. En sockenbeskrivning*, del III, 1957
- *Bomärken inom Orsa socken. Orsa-Skattunge hembygdsförening*, 1965
- Beckmann, N.: *Kalendarium ur Cod. Lincop. J. 79 1469*, Linköpings Biblioteks Handlingar, Ny serie 1:3, 1922
- Benneth, Solbritt (red): *Runmärkt*, 1994
- Bergfors, Georg P. D.: "Några bomärken från Lule och Pite Lappmarker" i *Norrbottens läns hembygdsförenings tidskrift* 1/1922
- Bergsten, Valter: *Bomärken i Medelpad*, 1981
- Bernander, Inga: "Bomärken" i *Halland* 1976
- Bethe, Martin: "Schottische Hausmarken" i *Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde*, Stettin 1934
- Bibel 2000*, 2000
- Bibliotheca Hagiographica Graeca*, vol. I, Brüssel 1957
- Biedermann, Hans: *Symbollexikonet*, 1991
- Björklund, Stig: *Indor i Våmhus socken*, 1966
- Blindheim, Martin: *Graffiti in Norwegian stave churches*, Oslo 1985
- Blomstedt, Yrjö: *Symboolisista salamerkeistä sananen*. Suomen Museo nr 12, 1894

- Blomqvist, Ragnar & Mårtensson, Anders W.: *Fynd från Ultima Thule*, 1963
- Bolin, Sture: *Skånelands historia*, 1933
- Borchers, Walter: *Hausmarkennachfahrentafel des Clas Gau, Neuendorf*, Baltische Studien, NF 38. Stettin 1936
- Broby-Johansen, R.: *Fornnordiska stenbilder*, 1972
- Bruce, F. F.: *New Testament history*, New York 1980
- Bruchfeld, Stéphane: *Nationalsocialismens symboler*, Svenska kommittén mot antisemitism, 1997
- Bruzelius, Nils: *Allmogelivet i Ingelstads härad i Skåne*, 1976 (nytryck av första uppl. från 1876)
- Bröndsted, Johannes: *Vikingarna hemma och i härnad*, 1992 (första upplagan 1960)
- Bureus, Johannes: *Sumlen*, i Svenska landsmål, Bih. 1:2, 1886
- Bygdén, Leonard: "Om bomärken i rågång" i *Hernösands stifts herdaminne*, del 2, 1923-28
- Bæksted, Anders: *Nordiska gudar och hjältar*, 1994
- Carlsson, Eric: "En konstsnickarverkstad i Västerås under 1600-talet" i *Västmanlands läns fornminnesförenings årsskrift* 1979
- Caetani Lovatelli, Ersilia.: *Di un Musaieo rapresentante una scena circense in Antichi monumenti illustrati*, 1889
- Child, Heather & Colles, Dorothy: *Christian symbols, ancient & modern. A handbook for students*, London 1971
- Christoffersson, Olof: *Skytts härad*, 1936
- Cinthio, Erik: *Lunds domkyrka under romansk tid*, 1957
- Comfort, Philip W. & Barret, David P.(red): *The text of the earliest New Testament Greek manuscripts*, Illinois 2001
- Cope, Gilbert: *Symbolism in the bible and the church*, London 1959
- Corpus Juris Civilis*, utg. Scott, S. P., 17 vol, New York 1973 ff
- Christensen, Torben & Göransson, Sven: *Kyrkohistoria*, vol 1 och 2, 1969
- Crumlin-Pedersen, Ole: "Skibe og samfaerdsel" i Roesdahl (red): *Från vikingar till korsfarare*, 1992
- Cunliffe, Barry: "The impact of Rome on barbarian society", i Cunliffe, Barry (red) *The Oxford illustrated prehistory of Europe*, Oxford 1994
- Cyrillus av Jerusalem: *Catechetica Lectures i Nicene and Post-Nicene Fathers*, ser. 2, vol 2, utg. Schaff, Philip, Grand Rapids 1978
- Dahl, Göran: *Bomärken på Åland*, Ekenäs 1994
- Dahlby, Frithiof: *De heliga tecknens hemlighet*, 1995 (första upplagan 1957)
- Dalby klostets intäktsbok 1530 - 1531*, utg. Knutsson, Knut & Paulsson, Göte, 1983
- Dallaway, James: *Inquiries into the origin and progress of the science of Heraldry*, Gloucester 1793

- Daniélou, J.: *Les symboles chrétiens primitifs*, Paris 1961
- *Primitive Christian symbols*, London 1961
- Davis, Cecil T.: "Merchants' marks" i *The journal of the British archaeological association*, vol. XLIX, London 1893
- Davies, Hugh William: *Devices of the early printers 1457-1560. Their history and development*, London 1935
- The Dead Sea Scrolls Bible*, utg. Abegg, Martin, Flint, Peter & Ulrich, Eugene, New York 1999
- De apostoliska fäderna*, översättning av Olof Andrén, 1967
- Den poetiska Eddan*, översättning av Björn Collinder, 1964
- Dickens, Charles: *The Posthumous Papers of the Pickwick club*, London 1837
- Diethart, J.M. & Worp, K.A.: *Notarunterschriften im Byzantinischen Ägypten*, Wien 1986
- Diplomatarium Norvegicum I*, Christiania 1849
- Dobschütz, Ernst von: *Christian charms and amulets*, Del 3, 1908 ff
- Dorand, C: *Wissenwertes über Runö*. Riga u.å.
- Dreijer, Matts: "Landet Åland och fornsveriges östgräns" i *Åländsk odling* 1961, Mariehamn 1961
- Drake, Sigrid: *Västerbottenslapparna*, 1918
- Düben, Gustaf von: *Lappland och lapparne*, 1917
- Dölger, F.: *Antike und Christentum. Kultur- und religionsgeschichtlichen Studien*, Münster i. W. 1929-
- Ebbinghaus, Karl: *Die Hausmarken auf Hiddensee*, Berlin 1961
- Eisler, R.: "Das Qainzeichen und die Qeniter" i *Le monde oriental*, Vol. XXIII, Uppsala 1930
- Ekko, P. O.: "Puumerkit ja niiden käyttö Vakka-Suomen aineksen valossa" i *Turun historiallinen arkisto X*, Turku 1948
- "Pakanuuden ja kristinuskon vaikutteita Lounais-Suomen Puumerkeissä" i *Turun historiallinen arkisto XV*, Turku 1960
- "Laitilaisia puumerkkejä" i *Turun historiallinen arkisto XVI*, Turku 1963
- Ellis Davidson, H R: *Nordens gudar och myter*, 1988 (uppl. 5)
- Elmhirst, Edward Mars: *Merchants' marks*, utg. Leslie Dow, London 1959
- Enoksen, Lars Magnus: *Skånska runstenar* (1999)
- Enqvist, Arvid: "Medelpad 1571. Elfsborgs lösen" i *Det gamla Medelpad* 7, 1964
- Erixon, Sigurd: "Bomärken i en Västmanlandssocken" i *Nordiskt folkminne*, 1928
- Eusebius Pamphilus av Caesarea: *The life of the blessed emperor Constantine*, i *Nicene and Post-Nicene Fathers*, vol I, utg. Schaff, P. & Wace, H., Edinburg 1955
- Ewing, William C.: "Notices of the Norwich merchant marks" i *Norfolk Archaeology or Miscellaneous tracts relating to the antiquities*

- of the county of Norfolk published by the Norfolk and Norwich archaeological society, vol. 3, Norwich 1852*
- Finsen, V.: *Grágás*, Kjöbenhavn 1852-1870
- Flensborg, Peter: "Danske middelaldersmønter 825-1241", "Borgerkrigsmønter 1241-1377" i *Møntårbogen*, Köbenhavn 1977
- Flensmarck, Tor: *Skånska mynt och deras mästare*, 1984
- "Ormar i Skåne och annorstädes" i *Vapenbilden*, Svenska heraldiska föreningen, 1989
- Florell, E W: "Järbo sockens bomärken" i *Från Gästrikebygder VII*, 1926
- Folin, Nina & Svensson, Kenneth: Lås och nycklar, i Isaksson, Olov (red): *Medeltidens ABC*, 1985
- Foley, John: *The Guinness encyclopedia of signs & symbols*, Middlesex 1993
- Forsberg, Signe: *Folklivsbilder från Skåne*, 1963
- Fritzell, Gunnar: "Bomärken i Västra Karup" i *Bjärebygden*, 1955
- Fröberg, Eric: *Fårö*, 1975
- Fröjmark, Anders: "Från Erik pilgrim till Erik konung. Om helgonkulten och Sveriges kristnande" i Nilsson, Bertil (red.): *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*, 1996
- Färnestrand, Helmer: "Bomärken" i *Västerfärnebo. En sockenbeskrivning*, 1951
- Gardberg, John: "Bomärken och trodmärken i Nötö skärgårdstrakt" i *Budkavlen*, Åbo 1925
- Gauldalsminne 1*, Tidskrift för bygdehistorie og folkminne, "Bumerker funne i Singsås", Trondhjem 1935
- Gayre, Robert: *The nature of arms. An exposition of the meaning and significance of heraldry with special reference to its nobiliary aspects*, London 1961
- Gennep, Arnold van: *De l'héraldisation de la Marque de Propriété et des Origines du Blason*, Paris 1906
- Girling, Frank A.: *English merchants' marks. A field survey of marks made by merchants and tradesmen in England between 1400 and 1700*, London 1964a
- "Merchants' marks in Suffolk" i *Proceedings of the Suffolk institute of archaeology and natural history*, vol. XXIX, Suffolk 1964b
- "Masons' marks" i *Proceedings of the Suffolk institute of archaeology and natural history*, vol. XXX, Suffolk 1967
- Girod, Paul: *L'art pendent l'âge de renne*, Paris 1903
- Girod, Paul & Massenat, E.: *Les stations de l'âge du renne dans des vallées de la Vézère et de la Corrèze*, Paris 1900
- Giry, A.: *Manuel de Diplomatie*, 1894
- Gisle Surssons saga*, översättning av A. U. Bååth i *Isländska sagor*, 1925
- Gjessing, Gutorm: "Bumerker fra Nord-Norge" i *Håøygminne*, 1938

- Gmür, Max: *Schweizerische Bauernmarken und Holzurkunden*, 1917
- Golabiewski Lannby, Monica: "Makt, mark och penningar" i Jonson (red): *Myntningen i Sverige 995-1995*, 1995
- Gothe, Richard: *Medelpads finnmärken*, 1945
- Gough, Michael: *Den fornkristna kulturen. Fem sekler historia, tro och konst*, 1963
- Granberg, Erik A.: "Något om bomärken" i *Svenska turistföreningens årsskrift* 1916
- Granit, A. V.: "Bomärkena i den genealogiska forskningens tjänst" i *Genealogiska samfundets i Finland årsskrift* 1926/27
- Grenfell, B. & Hunt, A.: *The Oxyrhynchus papyri*, vol. I, London 1898
- Grenfell, B., Hunt, A. & Bell, H.: *The Oxyrhynchus papyri*, vol. XVI, London 1924
- Gräslund, Anne-Sofie: "Kultkontinuitet - myt eller verklighet? Om arkeologins möjligheter att lösa problemet" i Nilsson (red): *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*, 1992
- Grönbech, Vilhelm: *Nordiska myter och sagor*, 1994 (nytryck av första uppl. från 1926)
- Grönhagen, Yrjö von: "Finnische Sippenzeichen" i *Der Norden*, 1941
- Guige, M.-C.: *De l'origine de la signature et de son emploi au moyen âge*, Paris 1863
- Guler, Peter: *Rätselhafte Hauszeichen, mit 2500 Hauszeichen aus dem Prättigau und der Landschaft Davos, Chur und Bottmingen/Basel* 1992
- Hall, Richard: *Viking age York*, London 1994
- Haller, O.: "Hausmarken" i *Beiträge zur Kunde Estlands* XVIII, Reval 1934
- Hallin, B. et al.: *Torsåkers minnesskrift*, 1955
- Hallonquist, Sven-Göran: "Primstaven - en runalmanacka" i Benneth (red): *Runmärkt*, 1994
- Hallström, Sven E: *Bodum - Vår socken*, 1968
- Haltsonen, Sulo: *Suomalaisista taikamerkeistä. Kansatieteellinen Arkisto* II, Helsinki 1937
- Hammarstedt, Nils Edvard: *Brödets helgd*, 1895
- Hansson, Anna: "Bomärken i gamla stan" i *Fataburen* 1972
- Harbe, Daniel: *Folkminnen från Ekbergs härad*, II, 1956
- Harva, Uno: *Karsikkopuu*, Kotiseutu 1942
- Hauberg, Peder: *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtill 1146*, Kjöbenhavn 1900
- *Atlas over Danmarks Mønter ca 870 - 1241*, Kjöbenhavn 1900-06
- Hedlund, P.: "Den gamla byn och dess bomärken" i *Alir* 1938
- Heikel, Yngve: "Plogstickor, budkavlar, åldermansstavar" i *Budkavlen*, Åbo 1933

- Hellström, Per: *Dals historia*, 1957
- Hendin, David: *Guide to biblical coins*, New York 1996
- Heusler, Andreas: *Institutionen des deutschen Privatrechts*, 1885
- Hildebrand, Bror: *Svenska sigiller från medeltiden*, 1862
- Hildebrandt, Adolf: *Wappenfibel. Kurze Zusammenstellung der wichtigsten heraldischen Grundsätze*, Görlitz 1937 (nytryck av första uppl från 1887)
- Holmbäck, Åke & Wessén Elias: *Svenska landskapslagar*, 1933-46
- Holme, Randle: *Academy of armory*, vol. II (London 1905, första upplagan Chester 1688)
- Holmqvist, W.: *Vikingarna på Helgö och Birka*, 1979
- Homeyer, Carl Gustav: *Die Haus- und Hofmarken*, Berlin 1870
- "Nachzügler der Hausmarken, 1. August 1872" i *Die Haus- und Hofmarken*, (andra utgåvan) Berlin 1890
- Horstmann, Hans: *Lebendiger Hausmarkengebrauch im Trierer Raum*, Trier 1917
- Hudd, Alfred E: "Bristol merchant marks" i *Proceedings of the Clifton antiquarian club*, vol. VII, Exeter 1911
- Humble, O A: *Blad ur Gnarps sockens historia*, 1922
- Hüseler, Konrad: *Hamburgische Hausmarken von 14. bis zum 17. Jahrhundert*, Hamburg 1925
- Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof O: *Wärend och Wirdarne*, del I, 1863
- Håkansson, Gunnar: *Öländska personminnen*, 1942
- Ilwaf, F: "Haus- und Hofmarken" i *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, 1894
- Jansson, Sam Owen: "De estlandssvenska kalenderstavarna" i *Svio-Estonia* XVI, 1962
- "Runstavar i Gruddbo på Sollerön" i Berg G & Svensson S (red): *Gruddbo på Sollerön, En byundersökning*, 1938
- Jansson, Sven B. F.: *Runinskrifter i Sverige*, 1963
- Jarrick, Arne & Söderberg, Johan: *Praktisk historieteori*, 1993
- Jean, Georges: *Tecken och symboler*, 1993
- Jeffery, G.: "The Church of the Holy Sepulchre, Jerusalem" i *Journal of the royal institute of British architects*, vol. XVII, 1910
- Johansson, Egil: *The history of literacy in Sweden, in comparison with some other countries*, 1977
- *Bokstävernans intåg. Artiklar i folkundervisningens historia*, 1988
- Johnson, Peter: *Romano-British mosaics*, Haverfordwest 1982
- Jung, Carl G.: "The archetypes of the collective unconscious" i *The Collected work of Carl G. Jung*, vol. IX part 1, London 1968
- Kakosalo, H. H.: "Isokyrälaisia puumerkkejä" i *Kyrön-maa* III, Helsinki 1933
- Karas, Sheryl Ann: *The solstice evergreen. The History, folklore and*

- Origins of the Christmas tree*, Fairfield 1998
- Karlsson, Lennart: "Till värn mot makterna. Om ontavvörjande framställningar på medeltida kyrkdörrar" i Nordström, Hans-Åke (red): *Den ljusa Medeltiden*, 1984
- *Medieval ironwork in Sweden*, vol. 1 & 2, 1988
- Killinen, Kustaa: *Puumerkeistä ja muista omistusmerkeistä*. Suomen museo Nr 3-4, 1896.
- Kirschbaum, Engelbert: *The tombs of St Peter & St Paul*, London 1959
- Kjellberg, Sven T.: "Mollösund" i *Svenska kulturbilder*, 1935
- Klein, Ernst: *Runö*, 1924
- Klētnieks, V.: *Sencu raksti*, Riga 1990
- Klintberg, Bengt af: *Svenska trollformler*, 1965
- Konfucius: *Samtalen med Konfucius*, översättning av Alf Henriksson, 1966
- Koiti, Jacob: "De svenska Dagöböndernas kamp för sina fri- och rättigheter 1682 -1685", i *Svio-Estonia X*, 1951
- Krag, Hans: "Tömmermerker og Bomerker" i *Heraldisk tidskrift* 1960
- Kraukle, Daina: *Ornaments*, Riga 1993
- Kristiansson, S.: *Uddevalla stads historia*, 1951
- Kuhlicke, F. W.: "Merchant marks and the like - their origin and use" i *Transactions of the monumental brass society*, vol. IX, London 1952
- Lager, Linn: *Den synliga tron. Runstensors som en spegling av kristnandet i Sverige*, 2002
- Langslet, Ola: "Gamle Bumark fra Hallingdal" i *Dölaminne* 2, 1925
- Larsson, Johan: *Gotländska Får- och Bomärken*, (print-on-demand) 1927
- Larsson, Peter: "Bomärken i Ljunits och Herrestads härader" i *Våra härader*, 1978
- Libro de Marchi de Cavalli con li nom de tutti li Principi et Privati Signori che hanno razzo di Cavalli*, Venedig 1567
- Lidén, Arne: *Olav den helige i medeltida bildkonst. Legendmotiv och attribut*, 1999
- Lietzmann, Hans: *Från fornkyrkan. Nyare fynd och forskningar*. Olaus-Petri-föreläsningar vid Uppsala universitet, 1935
- Liljegren, Johan Gustaf: *Runlära*, 1832
- Lilliebjörn, Hadar: *Über religiöse Signierung ind der Antike, mit besonderer berücksichtigung der Kreuzsignierung*, Uppsala 1933
- Lindholm, Carl: *Bomärken*, 1976
- Lindqvist, Sune: *Gotlands Bildsteine*, 1942
- Lindström, Lennart: "Bomärkesutvecklingen i Lappo by" i *Åländsk Odling*, Mariehamn 1964
- "Något om bomärkesutvecklingen i Värmdö" i *Värmdö Skeppslags fornminnesförenings Årsskrift* 1994

- Lipp, A.: "Die Hauszeichen des Dorfes Gauffenheim" i *Zeitschrift Oberdeutsch für Volkskunde*, 1942
- Lipffert, Klementine: *Symbol-fibel. Eine Hilfe zum betrachten und deuten mittelalterlicher Bildwerke*, Kassel 1957
- Lithberg, N. & Wessén, E.: *Den gotländska runkalendern 1328*, 1939
- Lipsius, J.: *De militia romana*, Antverpiae 1602
- Liungman, Carl G.: *Tanketecken*, 1993
- *Thought Signs*, Amsterdam 1995
- Lundberg, J. A.: "Bomärken på Holmön" i *Västerbotten* 1959
- Lundkvist, Tyko: "Byarnas historia" i *Hembygdsboken, Nordmalings och Bjursholms historia*, 1962
- Luther, Martin: *Das Neue Testament / durch Martin Luther verteutscht*, 1521, nytryck Lachen am Zürichsee 2001
- Mabillon: *De re diplomatica*, Neapel 1789
- Magnússen, Finnur: *Runamo og Runerne*, Köbenhavn 1841
- Maiböll, C.: "Nogle Bomaerker fra Als Sønderherred" i *Sønderjydske Maanedsskrift* 23, 1947
- Mâle, Emile: *L'art religieux du XIIIe siècle en France*, 1913
- Malmer, Brita: *Nordiska mynt före år 1000*, 1966
- Mancini, Ignazio: *Archaeological discoveries relative to the Judeo-Christians*, Jerusalem 1984
- Manninen, Ilmari: *Eesti rahvariiete ajalugu: De estniska folkdräkternas historia*, Tartu 1927
- Mansfeld-Büllner, H. V.: *Danske Mønter 1241-1377*, Köbenhavn 1877
- Merkel, Paul Johannes: *Lex Salica*, Berlin 1850
- Meshorer, Ya'akov: *Ancient Jewish coinage*, New York 1982
- Michelsen, Andreas Ludwig Jacob: *Die Hausmarke. Eine germanistische Abhandlung*, Jena 1853
- Milde, Maler: "Lübsche Sammlung" i Homeyer, Carl Gustav: *Die Haus- und Hofmarken*, Berlin 1870
- Modin, Erik: "Några anteckningar om skrift, permabrev och sigill i det gamla Härjedalen" i *Fornvårdaren* I:3, 1925
- *Gamla Tåsjö. Anteckningar om hembygden*, 1938
- Monaci, Ernesto: *Archivo paleografico italiano*, Rom 1892-1910
- Morris, Carole A: *Craft, industry and everyday life: wood and woodworking in anglo-scandinavian and medieval York*, Dorset 2000
- Muñós y Rivero, D. Jesús: *Manual de paleografía diplomática Española de los siglos xii al xvii*, Madrid 1889, 2:a utgåvan
- Mårtensson, Anders: "Gravar kring stavkyrkan" i Blomqvist, R. & Mårtensson A.W. *Fynd från Ultima Thule*, 1963
- *Lundafynd - en bilderbok*, 1970
- Mäkelä-Henriksson, Eeva: *Hausmarkenforschung in Finnland*, Suomen Museo LXII, 1955

- Nahlén, Johannes: *Bomärken i Lockne socken*, 1970
- *Egna märken. Om bomärken och märkessamling*, 1992
- Nicolaisen, C.: ”Bomaerker og Gaardnumre i Hollaenderbyen paa Amager” i *Aarbog udgjet af Historisk samfund för Kjöbenhavns amt*, 1916
- Nicolovius (Lovén, Nils): *Folklivet i Skytts härad i Skåne vid början av 1800-talet*, 1957 (nytryck av den första uppl. från 1847)
- Nieuwenkamp, H. W. M. J. Kits: *Het Raadsel der Huismarken*, Amsterdam 1955
- Nilsson, Sigvard: ”By, bygd och socken” i *Ljunits - Herrestad, Våra Härader*, 1985
- Nordberg, Albert: ”Ängesbyn - ett gammalt byahem” i *Norrbotten* 1938
- ”Trätan om Germundsön” i *Norrbotten*, 1942
 - *En gammal Norrbottensbygd. Anteckningar till Luleå sockens historia*, 1965-70
 - ”Gäddviks by” i *Norrbotten*, 1972
- Nordström, Alvar (red): *Ullångers kommun*, 1971
- Norén, Lars Olov: *Svedjerök*, 1985
- Nyberg, Paul: *Sibbo sockens historia*, del 1, Helsingfors 1931
- Nylander, Erik O.: *Släkten och hembygden*, 1961
- Nylén, Erik & Lamm, Jan Peder: *Bildstenar*, 1987
- Nyström, H.: ”Ovansjö sockens bomärken” i *Från Gästrikebygder*, 1924
- Näbe, Max: ”Die Bodenstempel auf wendischen und frödeutschen Gefässen des 9. bis 14. nachchristlichen Jahrhunderts” i *Mannus. Zeitschrift für Vorgeschichte*, vol. 10, 1908
- Näsström, Britt-Marie: *Fornskandinavisk religion*, 2001
- Ohlmarks, Åke: *Grottmålningar. Jaktmagisk bildkonst från Europas istid*, 1967
- *100 svenska runinskrifter*, 1978
 - *Fornnordiskt lexikon*, 1983
- Ohls, P. E.: *Om bomärken*. Svenska Litteratursällskapet i Finland Förh. 16, 1902
- Olovsson, Sven Ingemar: *Hörnefors historia*, 1964
- Olsen, Bernhard: ”De gamle Bomaerker” i *Husvennen* 1881
- Olsen, Bjørnar: *Bosetning og samfunn i Finnmarks forhistorie*, Oslo 1994
- O’Meadhra, Uaininn: *Motif-pieces from Ireland. Early Christian, Viking and Romanesque art*, vol. 1 och 2, Stockholm 1979
- Oratores attici*, vol. II, utg. Didot, Paris 1858
- Oscarsson, Ulla: *Överhogdalsbonaderna*, 1994
- Page, Raymond Ian: *Runes*, London 1987
- ”Runer og runesteiner” i Roesdahl (red): *Från vikingar till korsfarare*, 1992
- Paulaharju, Samuli: *Ödemarksfolk*, 1966

- Pedersen, Laurits: "Renaessancens Helsingör" i *Helsingör i Sundtoldstiden 1426-1857*, 1926-29
- Peterson, Lena: "Runorna som skriftsystem" i Benneth (red): *Runmärkt*, 1994
- Petrie, William Matthew Flinder: *Kahun, Gurob and Hawara*, London 1890
- *Royal tombs of the first dynasty*, vol. I, London 1900
- Pfaler, K. A.: "Tursan sydän" i *Kotiseutu* 3, 1912
- Pfaff, Alfred: *Aus alten Kalendern*, Augsburg 1944
- Pittione, R.: "Hausmarken aus Nauders" i *Wiener Zeitschrift für Volkskunde* 43, Wien 1938
- Raben, Jens: "Bomaerker fra Als og Sundeved" i *Fra Als og Sundeved* 27, Sønderborg 1949
- Rahn, Roland: *Forna kyrkor i Kinne härad*, 1981
- Raneke, Jan: *Svenska medeltidsvapen*, 2001
- Rasmussen, Holger: *Bomaerker*, Skalk 1968
- Rehnberg, Mats: "Bomärken" i Berg G. & Svensson S. (red): *Gruddbo på Sollerön. En byundersökning, tillägnad Sigurd Erixon* 26/3 1938, 1938
- "Bomärken som hjälpmedel i forskningen" i *Fataburen* 1951
- Reuterswärd, Patrik: *The forgotten symbols of God, Five essays reprinted from Konsthistorisk Tidskrift* (1986)
- Ritus Baptismi et Missae. Opuscula et textus ... series liturgica II.* Utgiven av A. Rücker, 1933
- Robinson, Andrew: *Skrivkonsten. Uppkomst och historia. Alfabetet, kilskrift, hieroglyfer och piktogram* (1998)
- Ropelewski, Andrzej: *Merki rybakow morskich wybrzeza Gdanskiego*, Gdynia 1961
- Ruggles-Brise, A.: *Sealed Bottles*, 1949
- Ruppel, Karl Konrad: *Die Hausmarke, das Symbol der germanischer Sippe*, Berlin 1939
- Russwurm, C.: *Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Esthlands und auf Runö*, Rewal 1855
- Rutanen, Edvard: *Puumerkkejä. Lounais-Hämeen kotiseutu- ja museoyhdistyksen XV*, Forsa 1933
- Rutberg, Hulda: "Bomärken från Kalixsocknarna" i *Svenska landsmål och svenskt folklif* nr 5, 1910
- Rybot, N. V. L.: "Merchants' marks of the Channel Islands" i *Transactions of La Société Guernesaise*, Gurnsey 1928
- Rydbäck, Otto: "Medeltida kontrollmärken av bly" i *Fornvännen* 1928
- Rylands, J. Paul: "Merchants' marks and other medioeval personal marks" i *Transactions of the historic society of Lancashire and Cheshire*, vol. LXVI, Liverpool 1911

- Sahlberg, Irja: "Trodmärken i Östra Saverkeit i Houtskär" i *Budkavlen* XXIV, Åbo 1945
- Salomos Oden, utgiven av Beskow, Per och Hidal, Sten, 1980
- Sandholm, Åke: *Primsigningsriten under nordisk medeltid*, Acta Academiae Aboensis, Ser. A. Vol. 29 nr 3, Åbo 1965
- Sandström, Anders: "Gårdsnamn och bomärken" i *Ladornas bygd*, 2, 1978
- Saussure, F. de: *Course in general linguistics*, London 1960
- Sawyer, P. H.: *Anglo-Saxon Charters: an annotated list and bibliography* (Royal Historical Society, Guides and Handbooks), London 1968
- Scheffer, C. G. U.: "Bomärke" i Granlund (red): *Kulturhistoriskt Lexikon för Nordisk Medeltid*, del II, 1957
- Schiefner A.: *Über die Ethnographische Wichtigkeit der Eigenthumszeichen*. Mélanges russes tirés du Bullentin historico- Ohiologique etc. Tome. II, St Petersburg 1855
- Schirmer, H. M.: "Bumaerke" i *Aarsberetning fra Föreningen til norske fortidsmaerkeres bevaring*, 1899
- Schwarz-Winklhofer, Inge & Biedermann, Hans: *Le livre des signes et des symboles*, Paris 1996
- Scott-Giles, C. Wilfrid: *The romance of heraldry*, London 1929
- Seaborne, Malcolm: *Celtic crosses of Britain and Ireland*, Dyfed 1989
- Sear, David R.: *Greek coins and their values. Volume 1 Europe*, London 1978
- Sear, David R.: *Greek coins and their values. Volume 2 Asia & Africa*, London 1979
- Sear, David R.: *Greek imperial coins and their values. The local coinages of the Roman empire*, London 1982
- Shakespeare, William: *Henry VI*, London 1590, nytryck Cambridge 1990
- Shetelig, Haakon: *Osebergfundet*, vol III, Kristiania 1920
- Siebs, Benno Eide & Wohlenberg, Erich: *Helgoland und die Helgoländer*, Kiel, 1953
- Sisson, Charles: "Marks as signatures" i *The library, A Quartely Review of Bibliography* vol. IX, London 1929
- Sjögren, Josef: *Acta Genealogica Malungenses*, 1962
- Skånberg, Tuve: *Sövestads by och dess gamla fogdesläkt*, 1990
- "... till enn nådigh Lösen." Måns Bonde till Traneberg och konflikten med Gustav Vasa, 2001
- Smith, A.H.: *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities*, British Museum, London 1904
- Snædal, Thorgunn: "Vardagsliv och visdomsord" i Benneth (red): *Runmärkt*, 1994
- Snædal-Brink, T. & Strid, J. P. "Runfynd 1981" i *Fornvännen* nr 77, 1982
- Snorre Sturluson: *Nordiska kungasagor*, översättning av Karl G. Johansson, del 1, 1991

- *Snorres Edda*, översättning av Björn Collinder, 1983
- Solem, Erik: *Lappiske rettsstudier*, Oslo 1933
- Solstrand, Väinö: "Pellingeböndernas bomärken" i *Hembygden* VII, Helsingfors 1917
- Spangen, Christian: "En norsk Odalbondeslekt og dens Maerke" i *Heraldisk tidskrift*, 1963
- Spruth, Herbert: "400 Jahre Runenschriftforschung und die Hausmarken-fragen" i *Familie und Volk* 7, 1958
- "Die Hausmarke. Wesen und Bibliographie" i *Aktuelle Themen zur Genealogie* 4-5, Neustadt an der Aisch 1960
- Stebler, F. G.: "Die Handzeichen und Tessen der Schweiz" i *Schweizische Archiv für Volkskunde*, 1907
- Steenstrup, Johannes: *Normannerna*, I-IV, 1876-82
- Stevenson, W. B.: "Medieval identification marks and their survival in Scotland" i *Transactions of the Glasgow archaeological society*, vol. XIII, Glasgow 1954
- Stigell, Anna-Lisa: *Kyrkans tecken och årets gång. Tideräkningen och Finlands primitiva medeltidsmålningar*, Helsingfors 1974
- Storme, Albert: *Bethany*, Jerusalem 1992
- Strømme, L.: *Bumerke frå Sunnmøre*, Oslo 1943
- Stålbom, Göran: *Runristningar*, 1994
- Sundberg, L. P.: "Gamla bomärken i Tuna" i *Tunabygden*, 1954
- Svea Rikes Lag*, 1993
- Svanberg, Jan: *Master masons*, Stockholm 1983
- Svensson, Sigfrid: *Bondens år*, 1967 (nytryck av första upplagan från 1945)
- Introduktion till folklivsforskningen*, 1969
- Svärdström, Elisabeth: *Kalenderstickan från Lödöse*, 1963
- Talmud, The Hebrew-English edition of the Babylonian Talmud*, utg. Epstein, Isidore, vol 26, London 1989
- Taraldsen, N.: "Bumerk" i *Nordtröndelag historielag aarbog* 1925
- Tertullianus: *De corona*, Corpus scriptorum latinorum paravianum vol. LXX, 1942
- *De praescrtioniubus*, Corpus scriptorum latinorum paravianum vol. LXX, 1942
- Testa, E.: *Il simbolismo dei Giudeo-cristiani*, Jerusalem 1962
- Tetri, Juha: *Kunniamerkkikirja*, Helsingfors 1998
- Thiede, Carsten Peter & D'Ancona, Matthew: *The quest for the true cross*, London 2000
- Ticehurst, N. F.: "The swan-marks of Suffolk" i *Proceedings of the Suffolk institute of archaeology and natural history*, vol. XXI, Suffolk 1933
- Tilley, C.: "Claude Levi-Strauss: Structuralism and beyond" i *Reading material culture*, red. Tilley, C., Oxford 1990

- *Material culture and text. The art of ambiguity*, London 1991
- Tosh, John: *Historisk teori och metod*, 1994
- Traetteberg, Hallvard: "Triquetra" i Granlund (red): *Kulturhistoriskt Lexikon för Nordisk Medeltid*, del XVIII, 1957
- Tønnesen, Allan: *Helsingørs bomaerker*, København 1968
- Ullén, Marian: "Stenhuggarmärken" i Bengt Cnattingius, Ralph Edenheim, Sune Ljungstedt, Marian Ullén: *Linköpings domkyrka, I. Kyrkobyggnaden*, 1987
- Urdahl, O. T.: "Noen 'Bumerker' fra Östfold" i *Östfold historielags tidsskrift* 2, Sarpsborg 1948
- Ursin, J.: "Hesteskoen som Symbol" i *Heraldisk tidsskrift* 8, 1960-64
- Wallem, Fredrik B.: "Bomaerker fra Sogn" i *Aarsberetning fra Foreningen til norske fortidsmindesmaerkers bevaring* 1902
- "En indledning til studiet af nordiske bomaerker" i *Aarsberetning fra Foreningen til norske fortidsmaerkers bevaring* 1903
- Waller, J. G.: "Device on a silver signet ring found at Strood" i *Proceedings of the society of antiquaries of London*, vol. XII, London 1887
- Wallgren, Georg Wilhelm W.: *Boken om bomärken*, Helsingfors 1965
- Wallin, Curt: "Medeltida sigill med bomärken från Tumathorp" i *Tumathorp Sankt Knuts Gilles tänkebok*, 1953
- "Kalkmålningssviterna med de tre nordiska helgonkungarna i skånska kyrkor" i *Ale, Historisk tidsskrift för Skåneland* nr 3, 1988
- Varenius, Björn: "Post-processual archaeology in Sweden 1986-1990" i *Current Swedish archaeology*, vol. 3, 1995
- Weber-Andersen, Kirsten: "Bomaerkene i Køge S. Nicolai Kirke" i *Personalthistorisk tidsskrift* 3-4, 1944
- Weigel, K. T.: *Ritzzeichnungen in Dreschtnen des Schwarzwaldes*, 1942
- Weiser, Francis X.: *Handbook of Christian feasts and customs*, New York 1958
- Weiser-Aall, Lily: "Magiske tegn på norske trekar?" i *By og bygd, Norsk folkemuseums årbok* 1947, Oslo 1947
- Vennberg, Gustaf Z.: "Om Riala sockens fornminnen, sägner och gamla plägseder" i *Uplands fornminnesförenings tidsskrift* XXXI, 1916
- Verstraeten, Eugen: "Germanische Hausmarken und Sinnbilder in Flandern" i *Der Norden* 19, 1942
- Westbergh, Frida: "I botten på de gamla bykistorna" i *Bykistorna i Anundsjö berättar*, 1977
- Westgärds, Anders: *Bomärken i Leksand 1821-1823*, 1985
- Wetzstein: "Über das Eigentumszeichen nomadischer Völker" i *Globus*, XXII, 1877

- Wiberg, Johan Koren: "Bomerker og innflyttere vedkommende kontoret i Bergen" i *Det hanseatiske museets skrifter*, nr 10, Bergen 1935
- Vide, Sten-Bertil: "Runstavarnas tecken" i *Kulturen*, 1961
- Wieselgren, Per: *Ortnamn och bebyggelse i Estlands forna och hittillsvarande svenskbygder*. Ostharrien med Nargö, 1951
- Vik, Jakob: *Bumerke frå Kvam i Hordaland*, Hardanger 1962
- Vilkuna, Kustaa: *Suomalaisen riimusauvan tulkinta 1600-luvulla*, Kalevalaseuran vuosikirja 15, Porvoo 1935
- Williams, J. B.: "Marks" i *Strand Magazine*, nr 232, vol. 39, London april 1910
- Wilstadius, Paul: "Den första fornminnesinventeringen i Kronobergs län" i *Hyltén-Cavallius-sällskapets årsbok* 1940
- Virtanen, E. A.: "Något om äganderätten hos nomadlapparna" i *Budkavlen* nr 13, Åbo 1934
- *Okkupaatiomerkeistä*. Suomen museo 58, 1951
- Wistrand, P. G.: "Tvenne runstavar i Nordiska museet" i *Meddelanden från Nordiska museet* 1889
- Wobst, M.: "Stylistic behaviour and information exchange" i *For the Director. Research essays in honour of James B Griffin*, red. Ann Arbor, Michigan 1977
- Vopel, H.: *Die altchristlichen Goldgläser*, Freiburg i. B., 1899
- Worm, Ole: *Runer seu Danica Litteratura Antiquissima*, Hafniae 1636
- Zander, J.: "Rheinische Haus- und Eigentumszeichen" i *Zeitschrift des Vereins für Rhein und Westfälische Volkskunde*, 1904
- Znaki Pieczetne Ruskie*, Paris 1862
- Årflot, Siver: *Norsk Landeboeblad*, 1811 nr 28 och 29

Periodica

Aarbog udgjet af Historisk samfund för Kjöbenhavns amt
Aarsberetning fra Foreningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring
Aktuelle Themen zur Genealogie, Neustadt an der Aisch
Ale, Historisk tidskrift för Skåneland
Archaeologia Cantiana
Bjärebygden
Budkavlen, Åbo
By og byg, Norsk folkemuseums årbok
Der Norden
Dölaminne
Familie und Volk
Fataburen
Fra Als og Sundeved, Sönderborg
Fornvårdaren
Fornvännen
Från Gästrikebygder
Gauldalsminne, Tidskrift för bygdehistorie og folkminne, Trondhjem
Genealogiska samfundets i Finland årsskrift
Globus
Hembygden
Heraldisk tidskrift
Husvennen
Hyltén-Cavallius-sällskapets årbok
Håöygminne
The journal of the British archaeological association
Journal of the royal institute of British architects
Kotiseutu
Kulturen
Le monde oriental
The library, A Quartely Review of Bibliography
Ljunits - Herrestad, Våra härader
Malmö fornminnesförenings årsskrift
Mannus. Zeitschrift für Vorgeschichte
Meddelanden från Nordiska museet
*Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und
Altertumskunde*
Nebestunden
Nordiskt folkminne
Nordtröndelag historielags aarbog
Norsk Landeboeblad
Norrbotten

Norrbottens läns hembygdsförenings tidskrift
Personalhistorisk tidskrift
Proceedings of the Clifton antiquarian club
Proceedings of the society of antiquaries of London
Proceedings of the Suffolk institute of archaeology and natural history
Schweizische Archiv für Volkskunde
Suomen museo
Svenska turistföreningens årsskrift
Strand Magazine
Svenska landsmål och svenskt folklif
Svenska turistföreningens årsskrift
Svio-Estonia
Sönderjydsk maanedsskrift
Tunabygden
Transactions of La Société Guernesaise
Transactions of the Glasgow archaeological society
Transactions of the historic society of Lancashire and Cheshire
Transactions of the monumental brass society
Turun historiallinen arkisto
Upplands fornminnesförenings tidskrift
Vapenbilden, Svenska heraldiska föreningen
Wiener Zeitschrift für Volkskunde, Wien
Värmdö skeppslags fornminnesförenings årsskrift
Västerbotten
Västmanlands läns fornminnesförenings årsskrift
Zeitschrift des Vereins für Rhein und Westfälische Volkskunde
Zeitschrift des Vereins für Volkskunde
Zeitschrift Oberdeutsch für Volkskunde
Åländsk odling, Mariehamn
Östfold historielags tidskrift, Sarps

Register över symboler

I avhandlingen ovan förekommer följande symboler, i frekvensordning i referensmaterialet.

äbs = äldsta kända belägg av symbolen, äbb = äldsta kända bomärkesbelägg, Bet = i avhandlingen förekommande beteckning, Oe = oegentligt eller felaktigt, Var = varianter. För att underlätta verbalisering vid diskussion av bomärkestyper föreslår jag vid flera betecknings-alternativ att **beteckningen markerad med fet stil** i första hand används. **Sidhänvisningar i fet stil** ger ingångar för att snabbt söka avsnitt som behandlar symbolens betydelse.

A 3274 st, äbs: före 300 äbb: 930-975. Bet: Kristusbeteckning, **Alfa**, Den förste, treenighetssymbol, Mariamonogram, *Alfa* och *Omega* (Herodes den stores far Antipas monogram på mynt präglade 50 f.Kr.). Var: , , , , ,

Bet: **gammadia**, gammakors, äbb: 716 Bet: *crux pomy*, *crux bottonny*, **det knoppande korset**, / äbs 500-talet, äbb: 716, Bet: **konsekrationskors**, invigningskors, äbb: 716, äbb: 716, äbs: slutet av 200-talet, äbb: 716, Bet: **Jerusalemkors**, korsriddarkors, äbb: 716, Bet: fyra livsträderskors, äbb: 716, Bet: niodubblat kors, äbb: 716, äbb: 716, Bet: fyrdubblat grekiskt kors, äbs: 300-talet, äbb: 600-talet, Bet: **S:t Hanskors**, öglekors, evighetsslinga äbb: 1682, Bet: **fyrdubblat labarumkors**, evighetsslinga, äbs: 3-400-talet, äbb: 1385, Bet: **Gamma**, gammakors (variant) äbb: 1341 Golgatakors, äbb: 1483, Bet: kopparorm på stav, **Nehustan**, förebild till Kristi korsfästelse. Andra var: , , , , , äbb: 961, äbb: 1020, äbb: 1070 ca (se även andra korsvarianter i symbolförteckningen!). Sidorna 14, 15, 24, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 50, 51, 54, 62, 71, 73, 80, 81, 82, 83, 86, 87, 89, 94, 95, 97, 98, 99, 102, 105, 109, 111, 113, 114, 115, 119, 126, 128, 129, **142, 145, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157**, 178, 182, 187, 191, 193, 194, 195, 198, 199, 201, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 214, 215, 216, 217, 218.

✕ 925 st, äbs: 100-talet äbb: 500-talet. Bet: Kristusmonogram, **Chi-monogram**, grekiska bokstaven Chi, X, X:et som beteckning för Kristus, Andreaskors, *Crux decussata*. Sidorna 15, 29, 30, 32, 71, 80, 86, 88, 94, 95, 98, 102, 110, 113, 128, 129, **131, 142, 145, 148, 153**, 182, 193, 198, 199, 203, 206, 207, 208, 210, 214, 215.

ℳ 898 st, äbs: 1000-talet äbb: 1200-1275. Bet: **Mariamonogram**, beteckning för Maria på kalenderstavar. Var: , , , , , , , , , , , , , . Sidorna 15, 24, 38, 46, 50, 51, 54, 55, 66, 72, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 91, 98, 105, 110, 113, 121, 124, 128, 129, **164, 165, 167**, 187, 206, 207, 209, 214.

⚡ 894 st, äbs: 1200-talet äbb: 975-1050. Bet: **fördubblat Chi-Rhomonogram**. Var: (Gotland ”timglas”) Sidorna 32, 50, 51, 54, 66, 70, 72, 80, 86, 90, 94, 95, 102, 105, 110, 113, 124, 128, 129, 133, **139, 148, 153, 166**, 178, 179, 182, 206, 207, 208, 214.

✝ 838 st, äbs: ca 250 äbb: 380-395. Bet: **Staurogram**, korsvariant av Chi-Rhomonogram, *labarum*, *crux labarum*, det konstantinska monogrammet, Kristusmonogram (Herodes den stores monogram på mynt präglade 40 f.Kr.). Var: äbb 400-tal, , . Sidorna 15, 24, 29, 30, 32, 50, 51, 72, 80, 81, 86, 88, 94, 95, 102, 105, 110, 114, 128, 129, **132, 133, 135, 136, 148, 150, 151, 152, 156, 159, 166, 175**, 186, 187, 193, 194, 200, 203, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 214.

✳ 754 st, äbs: före 500 äbb: 850-900. Bet: **Jesus Kristus-monogram**, Kristusruna, *Auseklis* (morgonstjärna). Var: 43 st, äbb: 1568, 3 st, äbs: 400-talet äbb: 1350-1379. Var: . Sidorna 15, 31, 67, 72, 81, 86, 89, 94, 95, 98, 105, 110, 114, 127, 128, 129, **133, 136**, 179, 182, 191, 198, 199, 204, 206, 207, 208, 214, 216.

✚ 709 st, äbs: ca 1000 äbb: 5-600-tal. Bet: patriarkalkors, Lothringskt kors, alternativt Andreaskors, Det Sanna Korset, *Lignum Crucis*, **kors med överskrift**, *Titulus Crucis*. Sidorna 15, 29, 30, 50, 66, 72, 81, 86, 88, 94, 95, 98, 105, 110, 117, 128, 129, **137, 148, 153, 154**, 198, 199, 200, 203, 206, 207, 208, 214.

△ 495 st, äbs: 300-talet äbb: 400-600. Bet: **triangel**, treenighetssymbol, (Oe: Gotland: "husgavel"). Sidorna 15, 30, 50, 73, 81, 84, 86, 89, 94, 95, 98, 108, 112, 114, 128, **129, 130, 139, 166, 167**, 178, 192, 195, 198, 199, 200, 206, 207, 208, 214.

✠ 335 st, äbs: ✠ 1200-talet, äbb: ✠ 1552 äbb: R 1200-tal. Bet: ✠ korskrönt Kristusmonogram i runor. Var: R, R. Sidorna 73, 81, 86, 91, 92, 93, 98, 108, 112, 117, 128, 129, **134, 168**, 188, 206, 207, 208, 214, 216.

卐 / 卐 315 st, äbs: 卐 fornkyrkan, äbb: 卐 1200-1275, 卐 äbb: 1511. Bet: **gammakors**, *Crux Gammata*, fyrdubbling av den grekiska bokstaven *Gamma* Γ, fördubbling av Jesusmonogrammet 卐 resp. 卐 (Oe: förkristen solsymbol, svastikan). Var: Γ äbb: 1385, 卐 äbb: 1654, 卐, 卐, 卐. Sidorna 15, 62, 66, 70, 73, 81, 86, 91, 93, 94, 98, 106, 110, 114, 128, 129, **140, 141, 148, 156, 157, 164**, 182, 186, 187, 190, 191, 206, 207, 208, 214, 217.

✠ 307 st, äbs: 200-talet äbb: slutet av 1200-talet. Bet: **ankarkors**, *Crux dissimulata*, det hemliga korset, korskryptogram, själens ankare, S:t Nicolaus attribut (särskilt efter 1087), S:t Clemens attribut. Var: 卐 / 卐 / 卐 74 st. Sidorna 15, 66, 73, 76, 81, 83, 84, 86, 92, 94, 101, 106, 112, 117, 128, 129, **148, 158, 160**, 170, 178, 206, 207, 208, 209, 214, 216.

卐 284 st, äbs: 1200-talet äbb: 716. Bet: fyrdubblat kors. Sidorna 15, 33, 34, 62, 66, 73, 81, 86, 89, 94, 99, 105, 111, 114, 128, 129, **148, 150, 152, 154**, 182, 198, 199, 206, 207, 208, 214, 216.

卐 272 st, äbs: 1200-talet äbb: ca 615. Bet: tredubblat kors. Sidorna 15, 29, 30, 31, 50, 73, 82, 84, 86, 89, 94, 98, 108, 112, 115, 128, 129, **148, 152**, 200, 203, 206, 207, 208, 214.

✠ / R 264 st, äbs: äbb: ✠ 975-1050, R 1200-1275. Bet: ✠ Mariamonogram i runor med uttydningen Y t R | t, Maria. R Kristusmonogram i runor med uttydningen R | H ↑, Krist. Sidorna 31, 74, 82, 86, 88, 90, 91, 94, 102, 108, 112, 117, 128, 129, **134**, 168, 188, 204, 207, 208, 209, 214.

✠ / ✠ 206 st, äbs: ca 300 ✠ äbb: slutet av 300-talet, ✠ äbb: 578. Bet: Chi-Rhomonogram, *labarum*, **det konstantinska monogrammet**, *chrismon*, Kristusmonogram. Sidorna 15, 24, 29, 30, 31, 67, 87, 88, 105, 125, 126, 127, 128, 129, **131, 132, 150, 151, 167**, 179, 186, 187, 203, 207, 208, 214.

☆ 195 st, äbs: bysantinsk tid äbb: 975-1050. Bet: **Pentagram**, *Pentalfa*, Kristusbeteckningen fem *Alfa*, Jungfru Marie vapen eller sköld (äbs: 1300-tal), tredubblat Mariamonogram, treenighetssymbol (äbs: 1300-tal), evighetsslinga (Oe: Salomos sigill, Salomos sköld). Sidorna 8, 14, 32, 62, 66, 74, 82, 86, 90, 94, 99, 106, 111, 115, 128, 129, **166, 167**, 178, 182, 191, 192, 194, 195, 204, 207, 208, 214.

 eller 182 st, äbs: äbb: 378. Bet: **fördubbling av Chi-Rhomonogram**, Jesusmonogram. Sidorna 29, 30, 32, 74, 82, 87, 102, 108, 112, 117, 128, 129, **140**, 203, 206, 207, 208, 214, 217.

 182 st, äbs: 130/131 äbb: 1411. Bet: **Tao-kors**, *crux comissa*, S:t Antonius kors, *Tao* (gr.), *Tau* (lat.), *Taw* (hebr.). Sidorna 15, 74, 82, 86, 93, 99, 102, 112, 115, 128, 129, 130, **148**, **149**, 178, 184, 200, 206, 207, 208.

 154 st, äbs: 1200-talet äbb: 1200-1275. Bet: fördubbling av Mariamonogram i runor, **tvimadur** (madur, m, taget två gånger). Var: . Sidorna 74, 82, 86, 91, 94, 99, 106, 107, 112, 115, 128, 129, **165**, **166**, 188, 207, 209, 216.

 140 st, äbs: 1400-talet (?) äbb: 1406. Bet: latiniserat Jesusmonogram. Sidorna 75, 80, 82, 93, 102, 108, 112, 117, 128, 129, **138**, 175, 178, 182, 206, 207, 208.

 139 st, äbs: 1100-talet äbb: 1217. Bet: **Hjärta**, Jesu-hjärta-bild, Mariaattribut. Var: , , . Sidorna 15, 75, 83, 86, 91, 99, 107, 112, 115, 128, 129, **163**, **166**, **168**, **169**, 190, 206, 207, 208, 209, 216.

 124 st, äbs: 1200-talet äbb: 1401. Bet: utveckling av Jesusmonogrammet I H C, (Oe: Gotland: ”stol”). Sidorna 75, 83, 93, 99, 108, 112, 117, 128, 129, **137**, **139**, 178, 198, 199, 200, 206, 207, 208.

 112 st, äbs: 1200-talet äbb: 975-1050. Bet: **variant av Taokors**, treenighetssymbol (Oe: Torskors, torsruna, tyrruna). Sidorna 8, 31, 66, 75, 83, 90, 99, 106, 107, 112, 117, 128, 129, **130**, **148**, **149**, 182, 183, 184, 185, 204, 206, 207, 208, 214, 217.

 103 st, äbs: 1200-talet äbb: vikingatid/tidig medeltid. Bet: **korsvariant av Jesus Kristusmonogram**, *Auseklis* (morgonstjärna). Sidorna 32, 75, 83, 86, 90, 94, 98, 100, 108, 111, 115, 127, 128, 129, **133**, **179**, 206, 207, 208.

 93 st, äbs: 1200-talet äbb: 1394. Bet: Mariamonogram (jämför *Hrungnes hjärta*). Sidorna 76, 83, 86, 92, 94, 102, 107, 111, 117, 128, 129, **160**, **168**, **185**, 190, 207.

 92 st, äbs: 1000-talet äbb: vikingatid/tidig medeltid. Bet: **treenighetssymbol som evighetsslinga**, tredubblat Chi-Rhomonogram, Jesus Kristusmonogram, tredubblat Mariamonogram (Oe: sumerisk symbol). Sidorna 15, 32, 67, 70, 76, 83, 86, 91, 94, 100, 108, 112, 115, 128, 129, **130**, **133**, **166**, **167**, 187, 206, 207, 208, 209.

 91 st, äbs: fornkyrkan äbb: 1487-1500. Bet: gaffelkors, **ypsilon**, ypsilonkors, korskryptogram under fornkyrklig tid, treenighetssymbol under medeltiden. Var: (Michelangelos bomärke). Sidorna 66, 76, 86, 93, 100, 128, 129, **130**, **155**, 198, 199, 200, 207, 208.

Agnus Dei / / 84 st, *Agnus Dei* äbs: 400-talet, äbb: 1253, äbs: 1200-talet, äbb: 1286, äbb: 1325. Bet: **Agnus Dei**, Kristus som Guds lamm, bärande på ett korsbaner. Korsbaneret är ett seger- och uppståndelsestecken. Var: korsbaner

† stiliserat korsbaner, ƿ kraftigt stiliserat korsbaner. Sidorna 15, 35, 77, 84, 85, 86, 91, 92, 94, 101, 102, 108, 112, 117, 119, 126, 127, 128, 129, **162, 163**, 178, 188, 198, 199, 206, 207, 208.

H 75 st, äbs: 130/131 äbb: 1687. Bet: Jesusmonogram , Varianter: ††, †††, †. Sidorna: **137**, 198, 199, 207, 208.

✚ / ✚ / ✚ 60 st, äbs: 300-talet, ✚ äbb: 1436 ✚ äbb: 1510 ✚ äbb: 1611. Bet: **livets träd**, tredubblat livsträds kors. Var: ✚ . Sidorna 38, 120, 121, 124, 126, 127, 128, 129, **155, 166**, 207, 208, 209, 217.

⦿ 57 st, äbs: äbb: 400-tal. Bet: fördubbling av Chi-Rhomonogram, **möjligt Mariamonogram i runor**. Sidorna 29, 30, 76, 83, 86, 88, 94, 102, 108, 112, 117, 128, 129, **132, 166**, 182, 203, 206, 207, 214.

℥₄ / ℥₄₉ st, äbs: ℥ **Fe-runan** i runraden från ca 100, äbb: ℥ 1200-1250, ℥ 1419. Bet: ℥ Fe-runan, ℥ **den kristnade Fe-runan**, Kristusbeteckningen Den förste. Sidorna 120, 123, 126, 127, 128, 129, **160, 161**, 188, 189, 190, 195, 207, 212, 215.

ƿ 52 st, äbs: efter 1030 äbb: 1275-1350. Bet: **yxa**, S:t Olofs attribut. Sidorna 76, 84, 86, 92, 102, 108, 112, 116, 128, 129, **171, 172**, 206, 207, 209, 211.

⦿ 40 st, äbs: äbb: 1411. Bet: Jesusmonogram. Sidorna 77, 84, 86, 93, 94, 102, 108, 112, 117, 128, 129, **140, 141**, 207.

ƿ 40 st, äbs: äbb: 1200-1275. Bet: **kraftigt stiliserat korsbaner** (Oe: Ass-runan *Ansur*). Sidorna 77, 84, 86, 91, 108, 112, 117, 128, 129, **162, 163**, 178, 188, 198, 199, 206, 207, 208.

✚ 39 st, äbs: 1200-talet äbb: 1448. Bet: fördubbling av Chi-Rhomonogram. Sidorna 77, 84, 86, 93, 94, 101, 108, 112, 117, 128, 129, **132**, 207, 208.

⊕ 38 st, äbs: 500-talet äbb: 716. Bet: **konsekrationskors**, invigningskors (Oe: förkristen solsymbol, hjulkors). Var: ⊕ . Sidorna 15, 33, 34, 62, 66, 85, 86, 89, 94, 101, 111, 116, 122, 126, 128, 129, **142, 148, 151, 154, 156**, 182, 186, 187, 191, 192, 194, 206, 207, 216, 217.

📖 / 📖 30 st, äbs: efter S:ta Birgittas kanonisering 1391 äbb: 1614. Bet: **bok**, S:ta Birgittas helgonattribut, en bok med den heliga Birgittas uppenbarelser, Urbans och Botulfs helgonattribut. Sidorna 121, 126, 127, 128, 129, **173**, 207, 209, 211, 212.

🌀 27 st, äbs: 300-talet äbb: 930-975. Bet: **Triquetra**, evighetsslinga, treenighetssymbol. Sidorna 15, 31, 77, 84, 90, 94, 101, 108, 111, 116, 128, 129, **131, 154, 166**, 182, 183, 204, 207, 208, 214.

⊕ 26 st, äbs: medeltid äbb: 553. Bet: fördubbling av Chi-Rhomonogram, Mariabeteckning på kalenderstavar, variant av tidig **dansk form av m-runan** $\mathfrak{P}$, variant av Mariamonogram, båltor, gyllentalet 19 på kalenderstavarna (Oe: soltecken). Var: $\oplus$. Sidorna 8, 15, 29, 30, 50, 51, 77, 84, 94, 102, 106, 107, 108, 112, 117, 128, 129, **132, 160, 165, 166**, 203, 206, 207, 209, 214.

☆ 24 st, äbs: 4-500-talet äbb: 1312. Bet: **hexagram**, dubblering av triangeln Δ , en fornkyrklig treenighetssymbol, symbol för Maria och födelsen i Betlehem, sexdubblat Mariamonogram (Oe: judisk symbol äbs: 200-talet, officiell judisk äbs: 1527). Sidorna 8, 15, 78, 82, 84, 86, 92, 94, 101, 108, 111, 117, 128, 129, **166, 167**, 192, 207, 209.

⌘ 24 st, äbs: vikingatida nyckeltyp, äbb: 1406. Bet: draglåsnyckel, **Petrusmonogram**. Var: $\mathbb{P}$ äbs: 300-tal, Bet: vridlåsnyckel, Petrus-monogram. Sidorna **174, 175**, 182, 209, 212.

✧ 21 st, äbs: - äbb: 1320. Bet: treenighetssymbol, variant av Δ kombinerad med Υ . Sidorna 78, 84, 85, 86, 92, 94, 117, 128, **129**, 207, 208.

⊠ 19 st, äbs: 1200-tal äbb: slutet av 1200-talet. Bet: fyrdubbling av Chi-Rhomonogram. Var: $\boxplus$. Sidorna 66, 124, 126, 128, 129, **133, 150**, 175, 207.

Ω 18 st, äbs: ca 240, äbb: 770. Bet: Kristusbeteckningen **Omega**, Den siste. Var: Ω , $\mathfrak{Z}$, $\mathfrak{O}$. Sidorna 15, 27, 31, 78, 85, 86, 89, 94, 97, 101, 106, 112, 116, 128, 129, **159, 160**, 178, 193, 204, 207, 208, 214.

○ / ☀ 16 st, äbs: 200-talet, äbb: ○ vikingatid/tidig medeltid, äbb: ☀ 1658. Bet: Kristus som Solens körsven, **Kristusbeteckning sol**. Sidorna 15, 24, 38, 119, 123, 126, 127, 128, 129, **163, 166**, 191, 207, 208, 216.

∞ 15 st, äbs: 100-talet äbb: 1697. Bet: Kristusattribut, **Kristuskryptogrammet Ichtyis**, *Alfa* i gemen form, stiliserad fisk (Oe: helgonattribut). Var: ∞ . Sidorna 122, 126, 127, 128, 129, **131, 161, 162**, 179, 207, 208.

⌘ 15 st, äbs: äbb: 1200-1275. Bet: Kristusmonogram i runor med uttydningen $\mathfrak{K}$ | $\mathfrak{H}$ ↑, Krist. Sidorna 129, 168, 169.

⚓ / ⚓ 13 st, äbs: 200-talet äbb: 1233-40. Bet: **Skepp** eller båt, på medeltida kalenderstavar som symbol för Mattias 24/2, Olof 29/7, Matteus 21/9, Ursula 21/10, Simon 28/10, Clemens 23/11, skeppet som bild för kyrkan och frälsningen (äbs fornkyrkan), S:t Olofs helgonattribut skeppet Oxen (äbs: ca 1050). Sidorna 15, 120, 126, 128, 129, **171, 172**, 187, 207, 209, 211.

👑 12 st, äbs: 500-tal äbb: 1437. Bet: **krona**, symbol för jungfru Maria. Var: $\mathfrak{K}$. Sidorna 38, 118, 120, 125, 126, 127, 128, 129, **169, 170**, 178, 207, 209.

♫ 11 st, äbs: 1000-talet äbb: 1682. Bet: ärkeängeln Mikael's attribut, en **våg** varmed han väger de avlidnas själar på domens dag. Sidorna 122, 126, 127, 128, 129, **174**, 207, 212.

⏏ 10 st, äbs: 1200-talet äbb: 1615. Bet: **tripod**, trefotat bord, treenighetssymbol. Sidorna 131, 182, 193, 207, 208.

⏏ 9 st, äbs: medeltid äbb: 1324. Bet: **kyrka**, kyrkomodell, helgonattribut för S:ta Gertrud. Sidorna 118, 122, 126, 127, 128, 129, **173**, 207, 209, 211.

⏏ 9 st, äbs: 1200-talet äbb: 716. Bet: korsvariant, symbol för Petrus på medeltida kalenderstavar, **S:t Pehrs vapen**. Sidorna 33, 34, 119, 126, 128, 129, **150, 154, 175, 178, 207, 208, 209**.

⏏ 9 st, äbs: 313 äbb: vikingatid/tidig medeltid. Bet: **variant av öglekors** (Oe: pelta). Var: ⏏, ⏏. Sidorna 119, 123, 125, 126, 127, 128, 129, **154, 155, 166**, 191, 207, 208, 217.

⏏ 9 st, äbs: 400-talet äbb: 1217. Bet: aposteln Petrus attribut, en **nyckel** (eller två nycklar) som symboliserar makten att lösa och binda i synd, nyckelmakten. Sidorna 15, 38, 107, 119, 121, 126, 128, 129, **174**, 178, 207, 209, 212.

⏏ 9 st, äbs: medeltid äbb: 1705. Bet: **korskvadrat**, kyrkans mission till jordens fyra hörn. Sidorna 125, 126, 127, 128, 129, **158**, 207.

⏏ 7 st, äbs: 1200-tal äbb: 1615. Bet: variant av triangeln som treenighetssymbol. Sidorna 66, 118, 126, 127, 128, 129, **130**, 207, 208.

⏏ 7 st, äbs: medeltid äbb: 1200-1250. Bet: **dryckeshorn**, symbol för juldagen och Kristi födelse, ”dricka jul”, ymnighetshorn. Sidorna 122, 126, 128, 129, **164, 189, 190, 192, 195**, 207, 208, 212.

⏏ / ⏏ 7 st, äbs: 1200-tal äbb: ⏏ 1635, ⏏ 14-1500-tal. Bet: Förkristen evighetsslinga (äbs: 6-800-talet Irland, vikingatid Skandinavien, äbs: 1200-talet med kristen betydelse), 4 x 6-cord plait, **S:t Olafs ros**, S:t Olofs attribut, Jesusmonogram, fördubblat Mariamonogram. Sidorna 124, 126, 127, 128, 129, **166, 167, 168, 169, 171, 178, 190, 195**, 207, 209, 211, 212.

⏏ 7 st, äbs: fornkyrklig tid äbb: 1240. Bet: treflikig lilja, **franska liljan**, *Fleur de lys*, Jerusalemsymbol (äbs 100 f.Kr.), treenighetssymbol (äbs fornkyrkan), Kristusbeteckning (äbs: tidig medeltid), Mariaattribut (äbs: senare medeltid). Sidorna 15, 119, 126, 128, 129, **130, 169, 192**, 207, 208, 209, 216.

⏏ 6 st, äbs: medeltida (S:t Hallvard dog 1028/1043) äbb: 1315. Bet: S:t Hallvards helgonattribut, en **kvarnsten**. Sidorna 121, 126, 128, 129, **172**, 207, 209, 211.

⏏ 5 st, äbs: medeltid äbb: 1637. Bet: **Jesu krubba**, symbol för juldagen. Var: ⏏ (även med +, ⏏ och ⏏ i triangeln). Sidorna 122, 126, 127, 128, 129, **163**, 207, 208.

⏏ 4 st, äbs: medeltid äbb: 1483. Bet: orm upphängd på latinskt kors eller Taokors, kopparorm på stav, **Nehustan**. Sidorna 125, 126, 127, 128, 129, **148, 157**, 178, 179, 207, 208.

+

 $\ddot{O}_V$ $\frac{7}{10}$

411

5

⋈ Y Ъ U Y och ⚡: bomärken på pilspetsar i norska Finnmarken (900-0 f.Kr), lika avbildningar av spjut från grottmålningar från Europas istid. Sidorna **37, 182, 183, 184, 204**.

☉ motiv på Herodes den stores mynt präglade slutet av 30-talet f.Kr., kunglig krans innefattande ett prästerligt tecken, *taw*. Sidorna **193, 210**.

☿ Mercuriusstav äbs: antiken äbb: ej använd. Bet: **Mercuriusstav**, caduceus, ormstav. Sidorna **134, 136, 187**.

⚔ äbs: anglosaxisk tid äbb: 800-talet. Bet: **anglosaxisk treenighets-symbol** (Oe: Odens valknut, de tre sköldarna). Sidorna **35, 130, 182, 183, 185, 208**.

☳ äbs (800-850 e.Kr.) på Osebergtapeten. Sidan **187**.

⚡ Tors hammare **Mjölner** ("krossaren"). Sidorna **184, 185**.

♥ magiskt tecken mot sjukdom, förekommer på medeltida kalenderstavar, förkristet tecken **Hrunghes hjärta**, inlåning, avkristning och omtolkning av det kristna Mariamonogrammet ⚡, MAria. Sidorna **185, 186**.

BIBLIOTHECA HISTORICO-ECCLESIASTICA LUNDENSIS

1. K G Hammar, *Liberalteologi och kyrkopolitik*. 1972.
2. Karl-Johan Tyrberg, *Lekmannaverksamheten och församlingens förnyelse*. 1972.
3. Göran Åberg, *Enhet och frihet. Studier i Jönköpings missionsförenings historia*. 1972.
4. Hugo Söderström, *Confession and Cooperation. The Policy of the Augustana Synod in Confessional Matters and the Synod's Relations with other Churches up to the Beginning of the Twentieth Century*. 1973.
5. Ingmar Brohed, *Prostmötet i Svenska kyrkan under 1900-talet*. 1975
6. Lars Edvardsson, *Kyrka och Judendom. Svensk judemission med särskild hänsyn till Svenska Israelmisionens verksamhet. 1875 -1975*. 1976.
7. Ingmar Brohed, *Offentligt förhör och konfirmationen i Sverige under 1700-talet. En case study rörande utvecklingen i Lunds stift*. 1977.
8. Leif Eeg-Olofsson, *Johan Dillner. Präst, musiker och mystiker*. 1978.
9. Göran Åberg, *Sällskap – samfund. Studier i Svenska Alliansmissionens historia fram till 1950-talets mitt*. 1980.
10. Kristin Drar, *Konungens herravälde såsom rättvisans, fridens och frihetens beskydd: Medeltidens fursteideal i svenskt hög- och senmedeltida källmaterial*. 1980.
11. Rhode Struble, *Den samfundsfria församlingen och de karismatiska gåvorna och tjänsterna. Den svenska Pingströrelsens församlingssyn 1907-1947*. 1982.
12. Hans Wahlbom, *Husförhöret under regressionsperioden i Lunds stift*. 1983.
13. Anders Jarlert, *Ämbete och tro. En undersökning av den kyrkliga debatten i Göteborgs stift under slutet av 1800-talet*. 1984.
14. Alvin Isberg, *Kyrkopolitik och nationalitet. Ett dilemma för minoritetskyrkorna i mellankrigstidens Polen*. 1985.
15. Anders Jarlert, *Emanuel Linderholm som kyrkohistoriker*. 1987
16. Rune Imberg, *In Quest of Authority. The "Tracts for the Times" and the Development of the Tractarian Leaders 1833-1841*. 1987.
17. Rune Imberg, *Tracts for the Times. A Complete Survey of All the Editions*. 1987.
18. Aleksander Radler, *Peregrinatio religiosa. Studien zum Religionsbegriff in der schwedischen Romantik. Teil 1: Die christliche Persönlichkeits-philosophie Erik Gustaf Geijers*. 1988.
19. Kjell O U Leijon. *Reagan, Religion and Politics. The Revitalization of "a Nation under God" during the 80s*. 1988.

20. Birgitta Rosén, *Fädernas kyrka – Församlingens hus. Svenska kyrkan och gudstjänstrummet ca 1890-1930 med speciell hänsyn till Stockholm*. 1988
21. Lars Aldén, *Stifts kyrkans förnyelse. Framväxten av stiftsmöten och stiftsråd i Svenska kyrkan till omkr 1920*. 1989.
22. Pétur Pétursson, *Från väckelse till samfund. Svensk pingstmission på öarna i Nordatlanten*. 1990.
23. Jan Carlsson, *Region och religion. En regionindelning utifrån den kyrkliga sedens styrka på 1970-talet*. 1990.
24. Samuel Rubenson, *The Letters of St. Antony. Origenist Theology, Monastic Tradition and the Making of a Saint*. 1990.
25. Rune Imberg, *Biskops- och domprostutnämningar i Svenska Kyrkan 1866-1989*. 1991.
26. Kristin Parikh, *Kvinnoklostren på Östgöta slätten under medeltiden*. 1991.
27. Alf Lindberg, *Förkunnarna och deras utbildning. Utbildningsfrågan inom Pingströrelsen, Lewi Pethrus ideologiska roll och de kvinnliga förkunnarnas situation*. 1991.
28. Thomas Björkman, *Ein Lebensraum für die Kirche. Die Rundbriefe von Landesbischof D. Moritz Mitzenheim 1945-1970*. 1991.
29. Anders Björnberg, *Teaching and Growth. Christian Religious Education in a Local and International Missionary Context*. 1991.
30. Mats Selén, *The Oxford Movement and Wesleyan Methodism in England 1833-1882: A Study in Religious Conflict*. 1992.
31. Catharina Segerbank, *Dödstanken i svensk romantik. Odödlighetstanke och uppståndelsestro hos tre svenska diktare: P.D.A. Atterbom, J.O. Wallin, E.J. Stagnelius*. 1993.
32. Kjell O U Lejon, *"God Bless America!" President Georg Bushs religio-politiska budskap*. 1994.
33. *Resan till Continenten. Christian August Sylvans resedagbok*. Redigerad av Carl-Edvard Normann. Slutförd och med förord av Barbro Lindgren. 1995.
34. *Hilding Pleijel Symposium 1993. Ett hundraårsjubileum*. 1995.
35. Anders Jarlert, *The Oxford Group, Group Revivalism, and the Churches in Northern Europe, 1930-1945, with Special Reference to Scandinavia and Germany*. 1995.
36. *Church and People in Britain and Scandinavia*. Ingmar Brohed (editor). 1996.
37. *Barnet i kyrkohistorien*. Anders Jarlert (redaktör). 1998.
38. Owe Samuelsson, *Sydsvenska baptister inför myndigheter. Tillämpning av religionsbestämmelser i Lunds och Växjö stift 1857-1862*. 1998
39. *Kyrka och nationalism. Nationalism och skandinavism i de nordiska folkkyrkorna under 1800-talet*. Ingmar Brohed (utgivare). 1998.

40. Ingegerd Sjölin. *Dopsed i förändring. Studier av Örebro pastorat 1710-1910*. 1999.
41. Johann Arndt – *Rezeption und Reaktion im Nordisch-Baltischen Raum*. Anders Jarlert (Herausgeber). 1999.
42. Rune W. Dahlén, *Med Bibeln som bekännelse och bekymmer. Bibelsynsfrågan i Svenska missionsförbundet 1917-1942 med särskild hänsyn till Missionsskolan och samfundsledningen*. 1999.
43. Lars Rubin, *Engagemang i Lutherhjälpen. Studier av motiv och drivkrafter hos frivilligt aktiva*. 2000.
44. Erik Sidenvall, *Change and Identity: Protestant English Interpretations of John Henry Newman's Secession, 1845-1864*. 2002.
45. Tuve Skånberg, *Glömda gudstecken. Från fornkyrklig dopliturgi till allmogens bomärken*. 2003

Tuve Skånberg

Glömda gudstecken

**Från fornkyrklig dopliturgi
till allmogens bomärken**

Bomärken har använts som ägarbeteckning och signatur i Norden in på 1800-talet, och i vissa reliktområden intill nutid. Bomärkena återfinns t.ex. i mantalslängder, jordaböcker och bouppteckningar, men även inskurna på äldre redskap, husgeråd och annat lösöre.

Bomärkena har av somliga forskare ansetts ha utformats slumpvis, enbart med syftet att kunna skilja en bomärkesmarkering från en annan. I föreliggande bok, som är en doktorsavhandling i kyrkohistoria, visas i motsats till detta antagande att bomärkena har en lång och fascinerande historia, och utgör en hittills okänd symbolvärld. Med utgångspunkt från 27 595 bomärkesbelägg från de nordiska länderna, England, Tyskland, Schweiz och Lettland presenteras ett 80-tal olika bomärkestyper med mer än 230 varianter. Bomärkestyperna visar sig utgöra medeltida, kristna symboler som kors, treenighetssymboler, Kristus- och Mariamonogram samt olika helgonattribut.

Bomärkenas ursprung kan spåras tillbaka till det korstecken som tecknades i pannan på den som döptes enligt fornkyrklig dopliturgi och som tolkades som ett Kristi bomärke. Omkring 380 e.Kr. uppträder de första bomärkena som kors och korsvarianter fogade till egyptiska notariers namnunderskrifter på olika dokument på papyrus.

Eftersom bomärken kan visas ha ärvts från generation till generation är bomärkesbeläggen och deras tydning av stort intresse för släktforskare, hembygdsforskare och personhistoriker, likaväl som för den teologiskt och kyrkohistoriskt intresserade.

Tuve Skånberg född 1956, teol lic, fil mag, riksdagsledamot, avlade 1997 sin licentiatexamen på uppsatsen *Kamp och interferens. En avhandling om spänningen mellan kristna och förkristna symboler brukade som bomärken, med utgångspunkt från bomärkesbeståndet i Sövestads socken, Skåne*. Han har också publicerat böckerna *Sövestads by och dess gamla fogdesläkt* 1990 samt ”... till enn nådigh Lösen”. *Måns Bonde till Traneberg och konflikten med Gustav Vasa* 2001.

Lund Universitets Kyrkohistoriska Arkiv
Allhelgona kyrkogata 8
S-223 62 Lund
Sweden

ISSN 0346 – 5438

ISBN 91 – 89515 – 06 – 4

